

FILOZOFICKÁ FAKULTA
PREŠOVSKÉJ UNIVERZITY

Юрій БАЧА

**З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЗАКАРПАТТЯ
ТА ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНИ**

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЗАКАРПАТТЯ ТА ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНИ

Вступ

Історія українського народу визначається й тим, що окремим його частинам протягом довгих століть довелося жити в чужих державах та під чужим гнітом.

Після розпаду могутньої Київської Русі окремі частини українських земель та українського народу поступово підпали під вплив Польщі (Галичина), Угорщини (Закарпаття), Румунії (Буковина), а сама Україна – спочатку під вплив Литовського князівства, пізніше Польщі та ще пізніше Росії.

Отже, розвиток українського народу та його культури проходив в різних державах та в різних умовах, причому, як спостеріг вже Іван Франко, часто важливі події в Україні лише слабким відгуком доходили до українського населення в чужих країнах.

Результатом такого розвитку українського народу була втрата частини українських земель та українського населення а також вплив чужоземних культур на культуру українського народу.

Чи не найдовше під чужеземним впливом знаходилося українське Закарпаття (яке є і найбільш віддаленою від центра частиною українських земель). Тому цей вплив найбільше відбився саме на історичному та культурному житті українського населення Закарпаття, хоча до сьогодні це життя не втратило жодну з основних ознак приналежності до свого народу (мова, релігія, культура тощо).

Саме тому можна і слід вивчати історію та культуру українського Закарпаття як складову частину історії та культури українського народу, проте релятивно самостійно, з урахуванням тих особливостей та впливів, які на ту історію та культуру наклало кількасотрічне життя в чужих державах.

Тому ми видаємо книгу, в якій досліджуються окремі періоди історії та культури українського Закарпаття як релятивно своєрідної частини загальнонаціональної української історії та культури.

В першій частині книги досліджуються питання культурного та зокрема літературного життя українського Закарпаття середини XIX ст., коли під впливом революцій в цілому ряді країн Європи доходить також до відродження культурно-національного життя русинів Закарпаття та до створення традицій, які надовго (в деяких аспектах навіть до сьогодні) визначили напрям розвитку культури цього населення. Головну увагу в нашій роботі зосереджуємо не стільки на аналіз самої художньої літератури як на умови та обставини, в яких проходило культурно-національне життя українського Закарпаття.

В другій частині книги досліджуємо умови розвитку культурно-національного та літературного життя українського населення Чехо-слова ччини після 1945 року, оскільки саме після закінчення Другої світової війни знову доходить до значного поживавлення життя тієї частини українського Закарпаття, яке після приєднання іншої частини колишнього Закарпаття до України було полишене в складі Чехо-слова цької республіки. (1)

Обидві праці, хоч і досліджують різні періоди життя закарпатських українців, тісно пов'язані між собою саме значною активізацією культурно-національного життя, яка надовго визначила подальший розвиток культури та зокрема літератури тієї частини українського народу.

Першу частину книги було надруковано у 1961 році (і на сьогодні вона майже недоступна навіть дослідникам). На нашу думку, вона витримала перевірку часом і в основних своїх твердженнях та висновках не втратила свого значення. Для цього видання роботу було перероблено: скорочено, окремі місця виправлено та частково доповнено.

З другої частини книги друкувалися лише окремі статті з наведеної проблематики. Також ці частини книги для цього видання було відредаговано.

1. ЛІТЕРАТУРНИЙ РУХ НА ЗАКАРПАТТІ СЕРЕДИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

1.1 Стан дослідження літературного руху Закарпаття ХІХ століття

Першу оцінку культурно-освітньому та літературному рухові Закарпаття середини ХІХ ст. дали самі учасники цього руху. В листуванні Олександра Духновича, Івана Раковського, Адольфа Добрянського та інших, в їхніх виступах у пресі знаходимо ряд висловлювань, в яких висвітлюється та оцінюється їхнє ставлення до революції в Угорщині, як і різні аспекти тогочасного літературного та культурно-національного життя Закарпаття.

Таким чином висвітленням літературного руху Закарпаття ХІХ ст. дослідники займаються вже близько сто п'ятдесят років.

Не вдаючись до умов та обставин, в яких проходило вивчення цих питань, можна б сказати, що це досить довгий час для того, щоб висвітлити принаймні основні питання цього руху. Однак, познайомившись з попередніми дослідженнями ми помічаємо, що багато основних питань літературного руху Закарпаття середини ХІХ ст. не було навіть поставлено.

Літературний рух Закарпаття середини ХІХ ст., в силу цілого ряду історичних причин, не призвів до справжнього культурно-національного та літературного життя закарпатських українців в наступні роки. Закарпатські українці животіли не тільки протягом другої половини ХІХ ст., але й після розпаду Австро-Угорської монархії в 20-му ст., коли Закарпаття, тепер вже під назвою Підкарпатської Русі, увійшло до складу Чехо-словацької республіки.

Здавалося, що після 1945 року, коли частину українського Закарпаття – Підкарпатську Русь – було приєднано до України і стверджувалося, що "від нині весь український народ об'єднано в єдиній радянській соціалістичній українській державі," (2) нарешті настали сприятливі умови для справжнього дослідження історичного життя українського Закарпаття. Однак, як виявилось, це був період чи не найбільш одностороннього висвітлення історії та культури цього населення та замовчування цілого ряду фактів його життя.

Захоплений багатогранною і корисною діяльністю Олександра Духновича, якою після революції 1848-49 років дійсно починався новий етап літератури закарпатських українців, його сучасник Микола Михалич, що виступав під псевдонімом "Орел Татранський", вже у 1850 році назвав Олександра Духновича "отцом словесности і

зачинателем народності нашої". (3)

Інший сучасник Духновича – Іван Раковський, який виступав під псевдонімом Паноніянин, писав, що Духнович мовою та хистом своїх творів "доганяє і руських класиків". (4) Пізніше до наведених оцінок приєдналися такі, як "батько отчизни своєї", "батько народності", "другий Мойсей" тощо, якими нагороджували Духновича тогочасні дослідники. Особливо багато таких оцінок з'явилося у 1923 році у зв'язку з 120-річчям з дня народження Духновича, коли цей ювілей широко відзначався в Чехословаччині. З нагоди цього ювілею було видано частину літературної спадщини Духновича. Однак цей ювілей вніс мало нового у правдиве висвітлення діяльності та значення Духновича. Тогочасні дослідники, між якими були також російські та чеські автори, переважно ідеалізували діяльність культурно-освітніх діячів Закарпаття ХІХ ст. Згідно зі своїм світоглядом та політичною орієнтацією вони трактували творчість окремих закарпатських письменників, як і всю історію українського маселення Закарпаття, лише як потяг до національної волі. Вони не звертали увагу на матеріальне становище пригнобленого народу. Тому в творчості окремих авторів не помічали картини тяжкого соціального життя народу. Вони друкували лише уривки з окремих творів, викидаючи з них усе, що хоч трохи говорило про соціальну біду народу. Так було видано "Избранные сочинения" Духновича, (5) де вміщено незначну частину творів автора, та й то спеціально підібраних, скорочених та виправлених. Дослідники вбачали в Духновичеві "общенационального" діяча, який писав про всіх, діяв в інтересах "всього" народу. Тому тогочасні дослідження української літератури Закарпаття виявились однобокими та тенденційними. Зрозуміло, Духнович зробив багато корисного для українського населення Закарпаття, його творчість була новою, а тим самим і вищою та кращою сторінкою слаборозвиненої художньої літератури Закарпаття, він був дуже популярним серед народу, людиною дорогою українському населенню Закарпаття. Проте тогочасні дослідники творчості та діяльності Духновича як і всього культурно-національного руху Закарпаття, не вказували на обмеженість тої літератури. Некритично захоплюючись творами тогочасних українських письменників Закарпаття, захвалюючи їх, тогочасні дослідники перебільшували значення тих творів і не бачили в них цілого ряду важливих недоліків а то й прямо регресивних тенденцій. На цьому фоні слід все-таки виокремити деякі праці, які становлять певну постійну цінність.

В 1905 році Кирило Студинський видав у Львові книгу "Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850-1852".

В цій книзі зібрано 405 листів різних діячів закарпатських та галицьких українців, представників чеського народу та інших діячів слов'янських народів до Я. Головацького. У вступі до цієї книги, який займає 161 сторінку, подано, за висловом Івана Франка, "перший систематичний перегляд історії галицько-руського письменства... фатальних 50-их років" (6) ХІХ ст. Знаходимо тут багато фактів та висновків про літературний рух Закарпаття. В ній надруковано 58 листів закарпатоукраїнських діячів (О. Духновича, І. Раковського, В. Добрянського, М. Бескида) до Я. Головацького, що був неофіційним керівником всього руху австрійських українців. Це видання і досі залишається найповнішою публікацією листів культурних діячів Закарпаття ХІХ ст. В книзі розкриваються псевдоніми тих діячів. Вже з цього можна судити про велике значення даної книги. Потрібно додати, що автор книги зібрав багато фактів про літературний рух, систематизував їх, намагаючись показати їх зв'язок з умовами життя. Проте його лібералізм культурно-історичної школи, його підхід до оцінки фактів не дали йому змогу поставити діяльність окремих письменників у зв'язок з умовами життя й боротьби за національне та соціальне визволення. Він "з захватом аматора слідить за тими нитками, розмотує їх заплутані вузлики, розв'язує

псевдоніми й аноніми і розточує перед нами широкий образ газетної мізерії і особистих заходів та сплеть..."(7) Але він, "хоч декуди й не скриває свого обурення при надто вже ярих проявах морального занепаду, та все-таки ті факти являються у нього ідивідуальними, рівноважаться гарними вчинками, розумними і чесними словами інших людей і образ у цілому виходить ясний, пластичний і крім звичного історичного зацікавлення, не викликає ніяких загальніших питань, не насуває сумнівів і не тривожить свідомості. "От як воно у нас було!" – й на сьому спиняється думка". (8)

В цій оцінці праці К. Студинського Іван Франко підкреслив його сумлінне ставлення до праці, а також його, за думкою Франка, пасивне ставлення до досліджуваного матеріалу. Робота Студинського є цінним матеріалом для сучасного дослідника. Багато його висновків можемо прийняти, проте він не розкрив суспільно-політичного значення цього руху.

К. Студинський видав ще одну книгу, в якій висвітлює питання літературного руху Закарпаття середини ХІХ ст. Це книга "О. В. Духнович і Галичина" (Ужгород, 1924 р.). В ній автор повторив частину своїх висновків з попередньої праці та детальніше розробив питання співпраці закарпатських і галицьких українців, найкращим виразником якої був саме Духнович.

У 1916 році з'явилося дальше дослідження про українську літературу Закарпаття. Це перший том (з планованих трьох) московського славіста Федора Аристового "Карпаторусские писатели". І в цьому дослідженні зібрано велику кількість фактів про життя та творчість визначних західноукраїнських письменників та про українську літературу Закарпаття взагалі, подано також відомості про рукописні та друковані твори українських письменників Закарпаття ХІХ ст. і на підставі всього цього зроблено відповідні висновки. Перший том містить у собі також огляд життя й творчості О. Духновича, І. Раковського та А. Добрянського. (9) Значну цінність становлять також додатки до таких оглядів про життя і творчість окремих діячів, в яких подано хронологічний перелік друкованих та рукописних творів даного автора.

Однак цінність робіт Аристового (10) про літературний рух Закарпаття знижує його москвофільська тенденційність, наслідком якої автор не визнає населення Закарпаття частиною українського народу а закарпатоукраїнську літературу вважає частиною російської літератури.

З нарисів про літературу Закарпаття слід згадати книгу Євгена Недзельського "Очерки карпаторусской литературы" (Ужгород, 1932р.), в якій зібрано багато фактів про давню й нову закарпатоукраїнську художню літературу, подано широкі відомості про життя й діяльність окремих авторів, проте з його оцінкою тієї літератури не можна погодитись. Невизнання існування українського народу, складовою частиною якого є закарпатські українці, знецінює роботу і приводить автора книги до невірної оцінки багатьох явищ літературного життя Закарпаття (боротьби навколо питань літературної мови, "москвофільства" тощо).

Названі праці високопозитивно оцінювали творчість закарпатських авторів ХІХ ст.

Проте серед дослідників літературного руху Закарпаття ХІХ ст. були й представники прямо протилежного напрямку.

В той час, коли І. Раковський, Є. Сабов (автор "Хрестоматии церковно-славянских и угро-русских литературных памятников", (Ужгород, 1893р.), Н. Бескид, Є. Недзельський, Ф. Аристов, П. Федор та десятки інших авторів захоплювались творчістю О. Духновича та інших закарпатських авторів і вихваляли їхнє намагання писати російською мовою, такі дослідники закарпатського літературного життя, як Володимир Бірчак, Іван Созанський твердили, що "за весь ХІХ вік не появилось на Угорській Русі жодного оповідання з народного життя, реальне оповідання чи побутове, чи оповідання, яке малювало б душевні переживання народу. Ні одно! Народ,

селяни для тієї літератури не існував..." (11)

Подібно Іван Созанський, ще у 1908 році, писав: "Не полишили вони (письменники Закарпаття – Ю. Б.) нічого корисного для рідного народу, а змарнували себе самих, спричинились немало до застою на цілі десятки літ нашого народно-культурного розвитку. Своєю творчістю створили вони той ретроградний напрям, яким пішла ціла плеяда більше і менше талановитих людей Закарпаття." (12) Не бажаючи бачити у всій творчості письменників Закарпаття взагалі та у всій багатогранній діяльності Духновича зокрема ні тришечки хисту, Созанський твердить, що "нещирою була їх любов і праця до свого власного народу", що їхня любов до народу "се іронія і безприкладна в яким-небудь другім народі гіпокризія" (13). Про вірші Духновича дослідник каже, що вони не становлять "найменшої літературної стійкості", що "се макулятура, не література". (14)

Отже, наведені дослідження створюють строкату й суперечливу картину літературного руху Закарпаття, висвітлюють – і то переважно тенденційно та однобоко – лише окремі прояви того руху, не беруть до уваги всю складність тодішнього життя Закарпаття, тому й не можуть об'єктивно оцінити прояви розвитку суспільства з усіма його суперечливими та несприятливими умовами та обставинами.

Наведені дослідники не здійснили ні належного видання творів досліджуваних авторів та не створили монографічних праць про окремих діячів літературного руху.

На цьому фоні виразно й вигідно виділяються погляди Івана Франка на проблеми того руху. Франко намагався зрозуміти соціально-політичні відносини, так само як і національні суперечки життя закарпатських українців. І саме тому його праці з наведених питань вражають намаганням зрозуміти суть проблеми.

Для порівняння можна взяти хоча б статтю Франка "Стара Русь" – рецензію на книгу Кирила Студинського "Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850-1862". Студинський проаналізував величезний матеріал поки написав своє дослідження, а Франко, хоча спирається в основному лише на матеріал рецензованої книги, побачив і зрозумів набагато більше, ніж сам дослідник. Тут дав себе знати світогляд Франка, здібність вченого та талант письменника.

Франко, наприклад, зумів побачити в Духновичеві "людину без сумніву доброї волі і немалих здібностей" і разом з тим його "невлічиму заплутаність в язикові та політичні доктрини." (15) Франко побачив величезну різницю між щирою і чесною працею Духновича і політичною діяльністю комісара царських військ "звісного гофрата" А. Добрянського. І далі: Критикуючи нещадно діяльність Добрянського в цілому, він все-таки бачив і відмічав велике значення його діяльності під час революції 1848-49рр., і писав, що "його (Добрянського - Ю. Б.) знаменитий організаторський талант зелектризував цілу Русь Угорську і підвів її до життя." (16) А таких прикладів вірного й конкретного аналізу різних питань на різних періодах і в різних умовах, глибокого розуміння суті проблем літературного руху Закарпаття Франком можна навести більше.

Саме в цьому й полягає величезна різниця між Іваном Франком і всіма іншими дослідниками літературного руху Закарпаття і велика його заслуга як дослідника цього руху. Потрібно підкреслити, що Франко цікавився літературою Закарпаття не тільки XIX ст., але й давнішим "карпаторуським письменством". (17) З окремими пам'ятками цього письменства зустрічались також інші вчені, проте до Франка ніхто не побачив за окремими пам'ятками широко розвиненого популярного письменства і не приділив їм належної уваги.

Саме Франко довів, що в ХУІІ-ХУІІІ ст. "карпаторуське письменство... виявило до певної міри свою окрему фізіономію" і як таке "повинно зайняти своє місце в загальній конструкції нашої літературної історії, як один з її добре обрисованих типів". (18)

Не менший інтерес з боку Франка викликав і літературний рух Закарпаття наступного періоду. Причиною всіх фатальних помилок представників літератури Закарпаття ХІХ ст. Франко вважав їхній відхід від традицій народного письменства. В карпаторуськім письменстві ХУІІ-ХУІІІ ст. Франко розглядав "мову, окрашену діалектом, сміливість і простоту обробки авторами тем" (19) – все це було розраховано на потреби невчених читачів та слухачів. А закарпатоукраїнська література ХІХ ст. виникла не на народному ґрунті, хоч спроби творити народну літературу для "простолюдина" тут були (Духнович, Павлович тощо) І тому література ХІХ ст. не могла бути достатньо міцною, щоб спинити наступ мадяризації, який саме в цей період дуже посилювався. Франка не задовільняла мова закарпатської літератури ХІХ ст. саме за її відірваність від масового читача, "безцвітне наслідування різнородих чужих взірців", що не були "органічним впливом з духовних потреб інтересів народу". (20)

Як бачимо, Іван Франко вірно оцінював літературний рух Закарпаття не тільки взагалі, але також в його конкретних проявах. Саме Франко поклав початок наукового дослідження літературного розвитку Закарпаття.

При всьому позитивному ставленні до просвітницької діяльності Духновича Франко гостро засудив його відмову від прогресивних народних традицій народного письменства ХУІІ-ХУІІІ ст. Він справедливо писав, що стан літературного розвитку Закарпаття був би далеко кращим, якби література Закарпаття ХІХ ст. розвивалась на ґрунті цього популярного письменства. Відмова від народної мови, хотіли чи не хотіли цього діячі, вела до тієї ж мадяризації, проти якої вони боролися. Тому й виходило так, що книги Духновича, написані народною або близькою до неї мовою швидко розходилися між народом і протягом кількох років витримували по два-три перевидання (як, наприклад "Книжиця читальная для начинающих") й спричинялися до затримки мадяризації та до розвитку народного життя, а книги Духновича та й інших авторів, які ні мовою, ні змістом не були близькі народові, було важко розпродати. Тому в листі до Головацького Духнович скаржитья, що не може розпродати 280 примірників Місяцеслова. З цієї нагоди Франко писав: "Той самий Духнович, що так резолютно відстояв проти папського нунція один виступ у своїм "Литургическом катехизисе", що видав свої гроші на закупку книжок, які роздавав даром... людям... він ніколи не задавав собі праці роздивитися ближче, які книжки радніше читали б його земляки, і відхрещувався, мов від злого духа,.. від потреби заведення народної мови в письменстві" (21). Це спостереження Франка про одне з протиріч літературного руху Закарпаття ХІХ ст. вірне у своїй основі. Нерозуміння потреби розвивати "народне" життя (в тому числі й літературне) на "народній" основі було одною з основних причин мадяризації та занепаду "народного" життя, хоч Духнович та йому подібні щиро прагли розвитку того життя. Однак не важко зрозуміти, що не ця одна причина вела до "анальфabetизму і мадяризації". Духнович протягом всього свого життя писав твори "для народу" народною мовою і тут він не "відхрещувався від неї мов від злого духа", хоч і не завжди вважав ту мову літературною. До анальфabetизму та мадяризації приводили перш за все соціально-економічні умови життя закарпатського населення а також австрійська та угорська антислов'янська та асиміляційна політика, яка після поразки революції 1848-49 років знову набрала попередньої гостроти. Варта уваги й така обставина, що книги Духновича "добре розходилися" на початку революційного підйому, а "тяжко продавалися" під час спаду революції та розчарування у ній.

Про все те Франко у своїй статті не говорить, бо його мета - дати оцінку книги К. Студинського та вказати на шкідливу політику москвофілів на Закарпатті. Проте завданням сучасного літературознавства та суспільнознавства є розкрити всі причини, що вели до анальфabetизму та мадяризації українського населення Закарпаття.

Потрібно зауважити, що наступні дослідники літературного життя Закарпаття не

врахували франківської характеристики життя й творчості Духновича та літературного руху взагалі. Наприклад, слова Франка про Духновича наводяться дослідниками механічно й коментуються свавільно. Одні з них твердять, що Духнович, хоч і був людиною, без сумніву доброї волі і немалих здібностей, проте був невлічимо заплутаний у мовні та політичні доктрини, (22) інші вважають, що Духнович, хоч і був невлічимо заплутаний..., проте був, людиною без сумніву доброї волі... (23), а треті наводять лише ту частину характеристики, яка підходить їхньому розумінню суті справи. (24)

Окремі дослідники закарпатського життя уточнюють висновок Франка і доводять, що поворот до мадяризації й до анальфabetизму спричинили не діяльність Духновича та його соратників, а інші, від них незалежні причини. Ярослав Галан говорить, що "через кілька десятиріч (в другій половині XIX ст. – Ю. Б.) треба було вдень із свічкою в руках шукати уніатського священника, який своєю рідною мовою не вважав би угорську мову" і які "стають знаряддям мадяризації Закарпаття", але тут же підкреслює, що "в XIX ст. ми бачимо незначну групу уніатських священників, які в більшій або меншій мірі відхиляються від традиційного шляху ренегатів. Це, в першу чергу Духнович, Павлович..., не всі уніати були в числі продажних. Так, Духнович ним не був..." (25)

До дослідників, які прагнули допомогти закарпатським діячам кінця XIX ст. розібратися в умовах жорстокої мадяризації та в складних проблемах їхньої культурно-освітньої та літературної діяльності слід віднести також Михайла Драгоманова, Володимира Гнатюка, Михайла Возняка та Іларіона Свінцицького. Всі вони з боєм спостерігали як на Закарпатті все більше поширюється угорська мова, як інтелігенція кидає працю серед народу, поступово й сама мадяризується та разом з гнобителями мадярами гуде про відсталість народу замість того, щоб допомогти йому наздогнати інші народи Європи.

М. Драгоманов в "Австро-руських споминах" (26) пише про свої враження від поїздки по Закарпаттю. Він був свідком страшної духовної бідноти місцевої інтелігенції, звертає увагу на її мадяронський дух. Місцева інтелігенція повністю відійшла від народного ґрунту (від народної мови та народнопоетичної творчості), сподівається не на власні сили а на допомогу царської Росії.

Володимир Гнатюк (27) довгий час займався вивченням закарпатських діалектів, збиранням закарпатських народних пісень, казок тощо. Цією творчістю він намагався привернути увагу місцевих діячів-письменників до народу, його мови та його духовних скарбів з метою використання цього багатства для подальшого розвитку його культури на народній основі.

Іларіон Свінцицький видав два томи матеріалів до історії карпаторуського відродження (28), які допомагали зрозуміти багато важливих проблем тогочасного культурно-політичного та національного життя закарпатських українців.

Разом з Іваном Франком названі діячі галицьких українців уважно стежили за розвитком культурного життя на Закарпатті, підтримували тих діячів, які хоч трохи цікавилися життям народу і суворо критикували тих, які разом з угорськими гнобителями допомагали ліквідувати іскорки народного життя.

Однак, незважаючи на заслуги вищезгаданих дослідників, проблеми літературного руху Закарпаття XIX ст. залишилися невирішеними і дійшли до нас недослідженими.

Перші радянські, чехо-словацькі та угорські дослідження нашої теми, написані після 1945 року, виявились лише формально новими.

В 1949 році вийшла друком праця Ірини Мельникової про 1848 рік в Закарпатті. (29) В цій роботі авторка навела багато фактів про становище українського населення Закарпаття до революції 1848 року, про відношення до Угорської революції

"дворянсько-буржуазної" української інтелігенції, подала свою характеристику літературно-освітнього руху закарпатських українців.. В той же час вона традиційно ставить на одну платформу таких різних у своїй діяльності та в політичних поглядах діячів як А. Добрянський та О. Духнович. Вона пише: "національно-освободительное движение в Закарпатье... возглавила группа дворянско-буржуазной интеллигенции... Наиболее видную роль в этой руководящей группе играли А. Духнович и А. Добрянский... А. Добрянский также (як і О. Духнович - Ю. Б.) придерживались прогабсбургской программы... Добрянский, Духнович враждебно относились к революции... Тем самым они предали интересы своего народа, толкнули его на реакционный гибельный путь." (30).

Ми вже наводили, що Іван Франко бачив величезну різницю між цима двома діячами. Отже, Мельникова, спираючись на раніш зібрані факти, оцінює їх по-старому, тобто одним махом засуджує все, що не підтримало революцію.

Ще більше питань в традиційному дусі висвітлюється в роботі І. К. Борисова "Писатель-просветитель Закарпатья середины XIX ст. – Александр В. Духнович" (31) Дослідник настільки знаходиться у полоні поглядів попередніх дослідників, що в його випадку не досить говорити про їхній "вплив" чи окремі "запозичення" від них, а потрібно відверто вказати на просте списування фактів та коментарів попередніх дослідників.

Повністю за Студинським оцінює Борисов погляди Духновича на питання літературної мови і доводить, що Духнович спочатку дотримувався думки про потребу писати "мовою карпато- или бескидо-руською, яку народ в Угорщині і Галичині употребляє", що пізніше "Духнович висловив свою думку ясніше, коли писав: "А мнение наше такое, что народный наш язык в союзи с библическим употреблятися иміет" і що, накінець, Духнович повністю відійшов від думки писати народною мовою. Борисов не знаходить жодного нового аспекту розуміння цієї проблеми, не перевіряє жодного твердження Студинського, списує від нього цитати – вірні і невірні – та – цілими абзацами – його трактування наведених цитат. (32)

У 1959 році вийшла у Пряшеві книжка Михайла Ричалки про педагогічну та частково й культурно-освітню діяльність Олександра Духновича. (33) Приємно відзначити, що Ричалка відшукав багато матеріалів для свого дослідження, працював весь час з усіма працями Духновича, з багатою його рукописною спадщиною та з багатим архівом міст Кошиці та Пряшів. Дослідник детально аналізує видатну й прогресивну діяльність Духновича як педагога, наголошує на величезній діяльності будителя як культурно-освітнього діяча, вказує на намагання Духновича допомогти населенню в покращанні його матеріальних умов життя, в підвищенні сільськогосподарської продукції селянства, подає багато конкретних порад Духновича як і що вирощувати, як будувати доми, як добувати корми для годівлі домашніх тварин тощо.

Ричалка звертає увагу на турботу Духновича про заснування шкіл, про організацію літературного життя закарпатських українців та їх видавничої діяльності, подає цікаві факти про бібліотеку Духновича, яку будитель передав Краснобрідському монастирю з вказівкою, щоб вона служила не тільки монастиреві, але кожному - священникові чи селянинові - хто тільки забажає нею користатися.

На підставі такого аналізу діяльності Духновича Ричалка доходить до висновку про велике позитивне значення його освітньої діяльності.

Однак розділ про освітню діяльність Духновича, який і виник, мабуть, внаслідок того, що збираючи матеріали про педагогічну діяльність Духновича автор зустрівся також з багатим і цікавим матеріалом про його освітню діяльність, який він не міг не використати в роботі, хоча цікавий і багатий матеріалом, проте не повний.

Незважаючи на багатство використаного матеріалу дослідник подекуди робить висновки, які з даного матеріалу не випливають.

У 1959 році вийшла з друку дальша окрема праця про Олександра Духновича. (34) Її автор, Василь Микитась, відмічає, що "праці, в якій би більш широко була розглянута вся спадщина Духновича, досі не було". Тому "даний літературно-критичний нарис" він вважає "першою такою спробою." (35)

Згаданий нарис, який є кроком вперед у висвітленні значення життя й творчості Духновича, не позбавлений помилок та неточностей.

Говорячи про Слов'янський з'їзд у Празі (в червні 1848 року), Микитась наводить зовсім не ті вимоги, які від імені словаків та закарпатських українців подав на з'їзді словацький культурно-політичний діяч Й. М. Гурбан (власної делегації на з'їзді закарпатські українці не мали), а вимоги "Меморіалу", що були подані австрійському імператорові представниками Закарпаття 16 жовтня 1849 року. Про це свідчать наведені вимоги: Хіба могли закарпатські українці в червні 1848 роки вимагати "проголошення березневої конституції в Закарпатті", коли її було прийнято тільки в березні 1849 року? (36)

В наведеній дослідником петиції є вимоги визнання рівноправності "угрорусів", навчання в школах і видання газети рідною мовою, виділити Закарпаття та Галичину в окремий край з окремим крайовим сеймом, з думкою якого рахувався б австрійський уряд, забезпечити українцям співрозмірне місце в центральних урядових установах та в армії тощо. Безперечно, наведеній програмі можна дорікати певну обмеженість поглядів її авторів, проте хоча б за вимогу шкіл на рідній мові та за вимогу об'єднати закарпатських й галицьких русинів, її не можна назвати "жалюгідною", як це робить автор нарису. (37)

Побоюючись, мабуть, щоб якийсь "ретельний" критик не закинув авторові, що він перебільшую заслуги "представників" української "дворянсько-буржуазної" інтелігенції, Микитась підкреслює, що "Добрянський, Духнович були взагалі проти широких демократичних свобод і прав трудового народу.(38) Виходить, ніби хтось ті свободи і права трудовому народові давав, а згадані діячі були "взагалі проти". Чи не точніше було б написати, що названі діячі не боролися за такі-то права, хоча і таке твердження не буде повністю правдивим. Та ж боротьба за рівноправність, за рідну школу, за об'єднання Закарпаття з Галичиною, за створення окремого краю з окремим сеймом тощо це теж боротьба за демократію. Сам дослідник, трохи нижче, твердить: "Духнович добре знав історію свого краю, знайомий був з прагненнями трудового народу, який ніколи не міг приміритися з своєю сирітською долею в державі угорських та австрійських феодалів і завжди плекав надію на возз'єднання з своїми братами" (39), тому тут запрошується інший висновок.

Микитась закликає "відмовитися від антинаукового терміну "будитель", який був занесений з чеської літератури, де він зв'язаний з іменами Шафарика, Коллара, Челаковського та інших". (40)

Чому треба відмовлятися від терміну "будитель" і чому він "антинауковий"? Микитась аргументує: тому, що "ні один із закарпатських письменників ХІХ ст. не будив народ до класової свідомості, до боротьби за соціальне визволення". Та хіба інші, незакарпатські будителі, наприклад, той же Шафарик, Коллар та Челаковський будили до класової свідомості і хіба це необхідна умова будителів? Будителі, навпаки, саме ті діячі поневолених народів, в багатонаціональній країні, які ще не стали повністю на демократичні позиції та які ще не доросли до розуміння необхідності боротьби за своє визволення, проте у своїй діяльності вони виявляють елементи демократизму та борються за розв'язання важливих питань культурно-політичного життя поневолених народів. (41)

В окремому розділі Микитась подає аналіз суспільно-політичних поглядів Духновича, проте ставлення Духновича до угорської революції 1848-49 років оцінює одним реченням: "Що ж до революції 1848 року, то Духнович, з одного боку, співчував (лише співчував? – Ю. Б.) національно-визвольному рухові своїх земляків, але взагалі зустрів її вороже." (42)

Недоліком праці Микитася є й те, що він не висвітлює погляди Духновича на літературну мову Галичини та Закарпаття, а задовільняється цитатами з попередніх робіт інших авторів. Суперечить фактам твердження дослідника про те, що "участь Духновича в галицьких виданнях втягнула його лише до мовної полеміки". (43) Та ж відомі статті Духновича про "Состояніє Русинов в Угорщині", про потребу з'єднання галицьких та закарпатських українців тощо.

Нарис Микитася містить також аналіз художньо-літературної творчості Духновича, і цей аналіз, в основному, вірний. Проте Микитась (як також інші дослідники) подає аналіз лише тих творів (чи їх уривків), які друкувалися в різних "ізбранных сочиненіях", не підозріваючи навіть, що "вибрані" твори Духновича часто лише уривки з його творів. (44)

Микитасеві був мабуть не відомий текст повісті Духновича "Милен і Любиця", бо він, без найменших на те підстав, сумнівається, чи автором згаданої повісті є Духнович. До Микитася майже ніхто не висловлював подібного сумніву і тому слід було навести докази, які привели дослідника до подібних сумнівів. Однак він обмежився заявою: "В тому ж альманасі (Поздравленіє Русинов на 1851..." – Ю. Б.) була вміщена "Идильская повесть от древних русинов времен" під назвою "Милен и Любиця", яку Фр. Тіхий та інші дослідники приписують Духновичеві, але достовірних фактів немає, щоб твердити, кому саме вона належить (ст.67), і гадає, що з нього досить.

Коли б Микитась переглянув згадану повість, то він побачив би в ній кілька віршів. Після цього логічним було б встановити, хто їхній автор. Коли б автор нарису проробив таку роботу, то знайшов би, що всі ті вірші належать саме Духновичеві, бо він їх кілька разів надрукував, вони переписані у різних збірниках і зберігаються в колишній бібліотеці "Народного Дому" у Львові. Після цього (та й інших доказів) навряд чи можна засумніватися в авторстві повісті.

В наступних розділах (VI-УІІ) Микитась аналізує "наукову" спадщину та педагогічну діяльність Духновича. І цей аналіз в основі вірний, проте занадто загальний. Деякі важливі твори Духновича він навіть на згадує (напр. "Естественно духовныя разсужденія".)

У УІІІ розділі книги Микитась вірно підсумовує як заслуги так і обмеженість та консервативність будителя, що "принижують значення діяльності і спадщини Духновича". (45) Дослідник вірно констатує, що "перегляд і критична оцінка спадщини Духновича свідчать про те, що він відіграв значну роль в культурному і суспільному житті Закарпаття" (46), що "діяльність і спадщина Духновича є своєрідним явищем в історії культури закарпатських українців, займають певне місце в складному історичному процесі розвитку нової української літератури ХІХ ст. та і по сьогодні мають своє пізнавальне значення." (47)

Крім згаданих робіт "радянських" та чехо-словацьких українців, варто згадати роботу мадярського автора Й. Перені "Из истории Закарпатских украинцев", (48) що теж, хоча лише частково, висвітлює досліджувану тему.

Автор цієї роботи отримав від Інституту історії Угорської академії наук завдання "написати історію руського "національного питання", тобто простежити розвиток українського населення Закарпаття за 1790-1918 рр., беручи особливо до уваги "національні протиріччя". Але оскільки "дослідження національного питання вимагало

висвітлення таких економічних, суспільних та політичних проблем, якими попередня історіографія не займалась, виявилось, що і риси історії закарпатських українців XIX ст. ще не висвітлені, то автор був змушений поширити свою роботу і підготувати синтез історії русинів." Таким чином "Из истории закарпатских украинцев" – це "одна частина мадярського рукопису, а саме матеріал епохи 1848-1914рр." в той час, як інші розділи роботи, між іншими і "Начало русинского возрождения" та "Борьба за освобождение 1848-49гг." подані лише у вступі "у вигляді короткого резюме". (49)

Отже, про досліджуваний нами період історії Закарпаття в роботі Перені йдеться лише у вступі. Автор твердить, що до початку XIX віку історією та її долею закарпатських українців ніхто не цікавився. Мадярські дослідники, виходячи з фікції, що населення Угорщини складається тільки з мадяр, на якій мові воно б не розмовляло, ніколи не займалися історією неугорських народів Угорщини. (50) Своїх істориків українське населення Закарпаття не виховало. Єдиним, хто між цим населенням був освідченим, було духовенство, а воно нічого на зразок російської літописної літератури не залишило, хоч не раз пробувало видавати потрібні народів книжки. (50a)

Цікаво навести твердження автора, що угорські офіційні кола замість намагань частини закарпатських українців запровадити російську літературну мову до своєї літератури, "радніше бачили би на місці літературної мови який-небудь місцевий діалект". (51) В "москвофільстві" вони вбачали панславизм, а місцевий діалект здавався їм слабкою зброєю в боротьбі проти мадяризації. (Дивись сучасні намагання "Русинської оброди" та інших представників політичного русинізму!) Як пише автор, Угорщині вдалося знайти кілька прихильників промадярського напрямку, проте аж до самого розпаду Австро-Угорщини їм не вдалося витиснути великоруську мову.

Заслуговує на увагу ставлення Перені до попередньої літератури предмету. Автор не визнає за нею жодної наукової вартості, не використовує і навіть не згадує її в своїй роботі. (52) Все своє дослідження він базує на матеріалах угорських архівів. В цьому теж полягає інтерес до його роботи, бо вона подає невідомі раніш документи.

Час від часу з'являються наукові роботи про різні історичні події, бодай частково пов'язані з нашою проблематикою. В таких працях можна знайти бодай пару слів також про нашу тему.

Серед таких робіт слід назвати "Революции 1848-49гг.", "Новая история, том второй, 1789-1870" (53) та "Всемирная история" (54). З наведених праць можна дізнатися як національно-визвольний рух Закарпаття виникав і розвивався поруч і в залежності від подібного руху сусідніх народів, як поступово, в залежності від розвитку угорської революції, виявляються слабкі його сторони, міняється його напрям, і як і в залежності від чого він не досяг належного успіху тощо.

У зв'язку з питанням про національно-визвольний рух населення Закарпаття в 1848-49 роках варто вказати на те, як оцінюється в згаданих працях ставлення угорської революції до прагнень і вимог закарпатського селянства та інтелігенції.

"Всемирная история" з цього приводу пише: "Венгерское революционное правительство выступило против требования крестьянства Закарпатской Украины и против национального движения закарпатских украинцев, которые добивались создания школ с преподаванием на родном языке и издания украинской национальной литературы." (54)

Отже, тут десь потрібно шукати основну і головну причину неуспішного розвитку національно-визвольного руху Закарпаття, а не твердити, що "Добрянский и Духнович враждебно относились к революции" і "тем самым они продали интересы народа и толкнули его на реакционный гибельный путь." (55)

Не Добрянський і Духнович штовхнули населення Закарпаття на поганий шлях

австрославізму та, пізніше, москвофільства, а невизнання революційною Угорщиною навіть існування українського населення та інших немадярських народів, виступ революційного угорського уряду проти домагань селянства та інтелігенції Закарпаття відвернули українське населення та його інтелігенцію від угорської революції і скерували їх в обійми Австрії. "Правительство не представило угнетенным народам равноправности и тем самым толкнуло их в объятия габсбургской реакции" (56) Та сама причина привела до австрославістської політики й того самого Духновича. Отже, політика Угорщини, а не Духнович, скерувала Закарпаття в бік Австрії.

Таке розуміння політики революційного уряду Кошута щодо національних меншин та немадярських народів Угорщини стає поступово загально визнаним. "Невірне та шовіністичне ставлення угорського середнього дворянства (а воно фактично очолювало угорську революцію – Ю. Б.) відштовхнуло ("odcizilo") від угорської боротьби за волю кращих представників словацького (так само й українського – Ю. Б.) народу" – робить висновок сучасний чеський дослідник.(57)

Навіть сучасний мадярський дослідник повинен визнати, що "Главной ошибкой венгерского освободительного движения явилось то, что оно не могло быть достаточно демократическим в двух решающих вопросах: в крестьянском вопросе и национальном вопросе. А разрешение этих вопросов сделало бы возможным победоносное движение... против абсолютистской реакции... Мы не можем замалчивать преграды и грубые ошибки национальной политики Кошута и венгерского правительства. Они сыграли большую роль в том, что стонущие под общим гнетом абсолютистской реакции не дошли или только ограничено дошли до ясного сознания общих интересов и сверх этого познания – до осуществления практических последствий." (58)

Ще більш виразно розкрита ця політика у виданій АН СРСР "Новой истории": "Венгерская революция потерпела поражение потому, что возглавляющее ее дворянско-буржуазное правительство не было в состоянии и не сумело разрешить имевший для Венгрии огромное значение вопрос о равноправии населяющих ее народностей"(59) Як бачимо, тут навіть не згадується аграрне питання, яке теж було важливим питанням, а вирішальне значення надається саме національному питанню, в неправильному вирішенні якого вбачається головна причина поразки революції.

Отже, першою головною і вирішальною причиною слабкого розвитку національно-визвольного руху на Закарпатті були помилки мадярського революційного руху в рішенні національного та аграрного питань. Ці помилки відштовхнули селянство і кращу частину закарпатоукраїнської інтелігенції від угорської революції, яку селянство зустріло спочатку з ентузіазмом та підтримкою. Помилка керівництва угорської революції полягала в тому, що воно вело боротьбу тільки за визволення угорського "обуржуазившегося дворянства" і в той же час "стеремилось сохранить национальный гнет" інших народів, "которые составляли... больше половины населения венгерского королевства". (60) Австрія, в обіймах якої опинилося Закарпаття, вміло використала надії народів на її допомогу і намагалась використати незадоволеність народів політикою революційного уряду Угорщини саме в аграрному та національному питаннях в боротьбі проти угорської революції. І треба визнати, що це Австрії вдалося, хоч саме закарпатські українці, єдині з усіх народів Угорщини, не виступили проти угорської революції із зброєю в руках. (61)

Зрозуміло, що всім оцим ми не збираємось виправдовувати Духновича та йому подібних закарпатських діячів за їхню австрославістську політику. Ми лише вказуємо на причини, які скерували на цей шлях національно-визвольний рух Закарпаття.

Слід підкреслити, що від початку 60-х років нашого століття створилися, зокрема в

Пряшеві, сприятливі умови для об'єктивнішого вивчення закарпатоукраїнського культурно- національного та літературного життя. Започаткувала цей період як згадувана робота Михайла Ричалки, так і все інтенсивніша наукова діяльність Олени Рудловчак, успішний захист нашої кандидатської роботи в Київському державному університеті ім. Тараса Шевченка та її надрукування у Пряшеві, а також праці А. Шлепецького, Е. Ставровського, Л. Гараксима, І. Мацинського тощо, що було пов'язане з цілковитою активізацією українського культурно- національного життя в Чехо-словащині. Зокрема слід підкреслити, що наперекір неймовірним штучним перепонам, які робила Комуністична партія СРСР, щоб не дійшло до творчих контактів між українською (зокрема закарпатоукраїнською) та чехо-словацькою українською інтелігенцією, саме чехо-словацьким україністам вдалося налагодити перші контакти між дослідниками цього питання з України та з Чехо-словащини, провести перші спільні обговорення названої проблематики, зорганізувати й провести перші наукові конференції за участі закарпатоукраїнських вчених, підготувати та започаткувати видавання творів закарпатоукраїнських письменників XIX ст., зокрема розпочати чотирьохтомне видання зібраних творів Олександра Духновича. Центральною постаттю цього поживлення була Олена Рудловчак, яка глибше та всебічніше бачила наведену проблематику, до якої молодші дослідники тільки почали придивлятися. На превелику шкоду науці, як і цілковитому життю закарпатських та чехо-словацьких українців цю успішну роботу наприкінці 60-х років було брутально обірвано, після чого на повних двадцять років зупинилася як творча співпраця закарпатських та чехо-словацьких українців, так і наукова розробка питань спільної закарпатоукраїнської культури та літератури. До науки повернулися догматизм та партійний погляд на оцінку прагнень закарпатоукраїнського та й усього українського народу в його боротьбі за соціальне та національне визволення, а в наукову практику найсуворіший партійний контроль над кожним кроком науковця.

Найактивніші дослідники цього руху були виключені з культурно-національного життя українців Чехо-словащини, а ті, які залишилися на своїх посадах чи зайняли місця виключених, не продовжували працювати в дусі попередніх років. Тому протягом 1969-89 років було зроблено дуже мало в справі подальшого дослідження закарпатоукраїнського життя XIX ст. З істориків продовжував досліджувати наведену проблематику єдино Іван Ванат (61а) а з літературознавців – Олена Рудловчак, яка зосередилася на вивченні нових архівних матеріалів та на підготовку дальших томів зібраних творів Духновича (62) та зробила в справі дослідження Закарпаття більше, ніж усі інші дослідники цієї проблематики разом узяті. Вона єдина зіставала на попередніх позиціях в розумінні закарпатоукраїнської проблематики, в той час як у переважну частину досліджень "радянських" авторів повернулися москвофільські погляди: всьому, що пов'язане з Росією та російською культурою, знову надавалося величезного значення, хоч за російським впливом на розвиток української культури не можна не бачити приниження української культури, часто навіть невизнання існування українського народу, його мови та культури, як і систематичну асиміляцію українського народу.

1848 рік був переломним революційним роком для багатьох країн Європи, в тому числі й для народів Угорщини та Австрії, до складу яких входили й Закарпаття, Галичина та Буковина.

Тому темою нашої роботи ми обрали дослідження літературного (та й культурно-національного) руху саме навколо цієї знаменної дати, коли всі суспільні угруповання різних народів Австрійської імперії заактивізували свою діяльність і відверто виступили зі своїми вимогами та планами, коли дуже швидко розвивалося усе суспільно-

політичне, в тому числі й культурно-літературне життя.

Оскільки культурно-політичні домагання закарпатських українців згаданого періоду були мало вивчені, а також тому, що "у нас в 1848 році "справді літератури" майже не було, а була тільки політика", (63) нам довелося формулювати свою тему так, щоб вона давала певну уяву не тільки про тогочасне культурне і літературне життя закарпатських українців, про вартість їхніх літературних намагань але й про основні проблеми того життя, про місце і значення різних тогочасних діячів українського Закарпаття тощо.

Нам приємно відзначити, що подібну тему для дослідження хотів обрати вже Іван Франко. В одному з листів до Драгоманова він писав: "Говорив я вже давніше про се діло з Огоновським, взяв було зразу тему "Літературний рух русинів 1848 року..." Та оглядівшись я побачив, що ся тема не відповідає головному постулатові Огоновського: прошу, щоб то була справді література, а не політика..." (64)

Ще один факт з діяльності Франка спонукав нас взятися за цю тему. Говорячи про книгу К. Студинського "Кореспонденція Я. Головацького...", Іван Франко вказував на те, що "в р. 1848 уся Галицька (а також Угорська – Ю. Б.) Русь стоїть греміально і солідарно на програмі українсько-національній і демократичній, хапається працювати для рідного народу його мовою на найрізніших полях, здобуває собі своїми заходами симпатію у слов'ян (крім поляків) і піддержку правительства, а вже 1851 року з усіх тих починань, розмахів і надій нема майже ні сліду..." (65) Франко висловлює подив з приводу такого розвитку національно-визвольного руху: "Як же се так? Що сталося? Яка катастрофа перейшла по тім краю та по серцях і умах його духовних світочів? Адже ще в 1848 р. всі вони одним хором ревли:

Де є в світі така сила,
Щоб русина повалила?

а вже у 1851 році, отак без вітру, без хвилі, ненастанно зазнаючи опіки і протекції правительства, ніким не борені, ще й навпаки, обдарувані – і всі лежать покотом! Що сталося? Звідки такий наглий упадок?" І Франко робить висновок: "Тут, у тій прірві, між роком 1848 і 1851 лежить ключ загадки, тут криється та катастрофа, що зламала, зістарила нашу Русь, що з гарачих молодців та борців 1848 року зробила похилих дідів або ще щось гірше в 1851 і дальших роках. Тут... криється проблем, один з найтащих і найфатальніших в історії нашого відродження." (66)

І саме тому, щоб прослідити, "яка катастрофа перейшла по тім краю та по серцях і умах... духовних світочів", щоб встановити, "звідки такий наглий упадок", розкрити "проблем, один із найтяжчих і найфатальніших в історії нашого відродження", щоб належно зрозуміти "усе те, що виявляють пізніші і доступні нам документи", ми вирішили вивчити питання літературного руху закарпатських українців саме тих переломних років, бо "тут криється ключ загадки", прослідити за цим розвитком, висвітлити його причини, бо саме вони надовго визначили напрям розвитку літературного та й усього культурно-національного життя як закарпатських так і галицьких українців.

Потреба вивчення культурної спадщини закарпатських українців стає необхідною ще й тому, що без справжньої оцінки минулого, не можна успішно рішати проблеми сучасного культурно-національного а також літературного життя Закарпаття та українського населення Чехо-словащини.

1.2.1 Боротьба за розвиток культури

(преса, шкільництво)

Революції 1848-49 років у цілому ряді країн Європи, зокрема революція в Угорщині, пробудили до життя також українське населення Закарпаття – північно-східних районів тодішньої Угорщини, де переважну більшість населення становили русини-українці.

В дореволюційні роки в Закарпатті майже не було своєї української інтелігенції. І то не лише тому, що українське населення Закарпаття, зазнаючи найжорстокішого соціального, національного та релігійного гніту, не мало змоги вчитись, чому й залишалось майже поголовно неграмотним, але й тому, що в Угорщині приймали на державну роботу лише угорців. В результаті такої політики угорських панівних кіл українські інтелігенти Закарпаття в переважній більшості або мадяризувались, або повинні були шукати собі роботу поза межами Австрійської імперії. Найчастіше вони виїжджали в Росію, де займали визначні посади. (67) Дома zostавали переважно лише священники.

Інтелігенція, яка жила зі своїм населенням, не вірила в можливість захисту населення від мадяризації. Революція 1848 року внесла невеликі зміни в це становище. Деякі інтелігенти отримали певні посади в місцевих установах, а кращі сини українського населення Закарпаття прониклись вірою в можливість розвитку національного і культурного життя свого народу.

Тогочасний літературний та культурно-національний рух в Закарпатті мав багато спільного з подібним рухом усіх інших слов'янських народів Австрійської імперії, хоча характеризувався також цілим рядом особливостей. Спільною була мета: покращання соціального та забезпечення розвитку культурно-національного життя народу. Проте різні умови та різний рівень розвитку народів Австрії були причиною не однаково інтенсивного, прогресивного, цілеспрямованого і свідомого руху окремих народів.

Національно-визвольний рух українського населення Закарпаття розвивався у дуже тісному зв'язку з рухом чеського та словацького народів. Представники руху цих народів зустрічались, спільно обговорювали деякі питання, готували спільні плани, виступали перед громадськістю та державними органами в інтересах обох народів. (68) Тодішня чеська та словацька преса приділяла значну увагу подіям на Закарпатті.

Ще тіснішими зв'язками та єдністю визначався рух Закарпаття з подібним рухом Галичини. Ці рухи були настільки взаємно пов'язані між собою, що самостійними їх можна назвати тільки умовно.

Всебічне соціальне та національне гноблення галицьких українців, так само як і політика онімечення галицьких українців призвели до того, що в Галичині теж не було свідомої української інтелігенції. Освіченими людьми тут були майже виключно лише духовні особи. Така інтелігенція тяжко розуміла соціальні вимоги населення і лише частково могла очолити культурно-національний рух населення та довести його до переможного кінця.

Володимир Гнатюк писав про галицьке духовенство: "Тут (в Галичині – Ю. Б.) спольщилося навіть духовенство, само з собою та з своїми властями зносилося переважно в польській мові, проповіді голосило також по-польськи а то навіть по селах до селян, які польського слова поза церквою ніколи не чули, книги протоколів вело по-польськи, потому по-латинськи й німецьки, й аж у 1848 р. появляються перші вписи в українській мові. Українські богослови належали у 30-х роках до тайних польських товариств, а Іван Наумович, пізніше такий завзятий русофіл, іще у 1848 р. ходив у польській конфедератці. Церковно-слов'янську мову, що нагадувала все якусь окремішність від польщини, тодішні богослови не тільки не розуміли, але навіть не хотіли вчитися... Аж у 1848 р. змінюються відносини: Консисторії заводять у зносінах з духовенством українську мову, духовенство зачинає між собою говорити по-

українськи, українська мова здобуває собі хоч невеличкі, але все-такі важні права, польщину потискають помалу з українських домів." (69)

Такою була українська інтелігенція в Галичині. Іншої не було. Було кілька окремих інтелігентів-демократів, але вони об'єдналися з польськими демократами, які не визнавали існування в Галичині українського населення. Тим самим вони стали на польську точку зору в національному питанні і завдали національно-визвольному рухові галицьких українців лише шкоди.

Коли за проектом губернатора м. Львова графа Стадіона та з дозволу єпископа Левицького в 1848 р. була у Львові організована "Головна Руська Рада", яка наголошувала на національних питаннях намагалась оволодіти масовим національно-визвольним рухом Галичини і керувати ним в інтересах австрійської контрреволюції, згадані українські інтелігенти-демократи стали на шлях нехтування національними питаннями і на противагу "Головній Руській Раді" організували "Руський собор". На противагу газеті "Зоря Галицька", яку видавала Головна руська рада, почали видавати свою газету "Дневник Руський" (70)

Згадані українські інтелігенти-демократи знали, що "святоюрці", як називали тоді представників Головної руської ради, не поведуть народ на боротьбу за соціальні перетворення. Тому вони не об'єдналися з Головною руською радою, а з демократичними колами польської громадськості. Однак вони не спостерегли того, що їхні демократичні гасла є в кричучому протиріччі з тим, що в "Руському Соборі" є група польських поміщиків, які не збираються допомагати українському рухові. Демократичні діячі "Руського Собору" не бачили націоналізму польської "Ради Народової". Засуджуючи Головну Руську Раду та її діяльність, вони відкидали й справедливі національні домагання українського населення Галичини, так само як це робили польські націоналісти.

Отже, діяльність "Головної руської ради", яка засереджувала свою увагу на національні питання, була контрреволюційною, діяльність "Руського Собору", який наполягав на рішенні соціальних питань, а національні ігнорував, - антанациональною та сектанською.

Як бачимо, кожна частина української інтелігенції Галичини нехтувала іншою з двох основних проблем українського населення і тому стояла на протилежних сторонах барикади.

В 1848-49 роках Галичина не мала демократичної програми також в літературі, такої, наприклад, як у 30-ті роки, коли виникла "Руська трійця", яка видала відому "Русалку Дністрову" - "першу заяву народу Західної України про своє існування, про свою національну гідність". (71)

Однак і демократизм членів "Руської трійці" не був однаковим. Після смерті М. Шашкевича Іван Вагилевич примкнув до "Руського Собору", Яків Головацький - до "Головної Руської Ради", що в обох випадках означало відхід від демократичних прагнень 30-х років. Художня література Галичини 40-х - 50-х рр., як і весь національно-визвольний рух Галичини того часу, вже не змогли піднятися до рівня 30-х рр., до рівня розуміння справи М. Шашкевичем та його однодумцями. М. Шашкевич спирався у своїй діяльності на весь український народ. Керівники національного руху Галичини 40-х - 50-х рр. говорили лише про єдність "австрійських" українців, (тобто про єдність галицьких та закарпатських українців), і надіялися вони у своїй боротьбі не стільки на сили власного народу, скільки на імператора Австрії чи Росії, хоч окремі з них продовжували орієнтуватися - в дусі Шашкевича - на українські сили.(72)

В Закарпатті діяли ті самі економічні та політичні обставини, що й в Галичині, тільки тут діяли вони ще гостріше. Економічний, національний та релігійний гніт тут був ще сильніший, освічених людей, народної інтелігенції тут було ще менше. Українське

духовенство Закарпаття було ще більш відірваним від народу, ніж його братія в Галичині, і ще менш вірило в можливість розвитку національного життя в Угорщині: "Ми в такому уже состоянні були, же не много дбали есьме, хотяй ім'я народа нашего і цілком стертою будет, ібо не чувствовали есьме в собі сили, да би ми себе от настоящего заглаждения предохранити возмогли. Отсюда слідовало, же родственного нашего стыдали есьме ся племені, матерній наш язык повергли есьме, опустили есьме ся естественного нашего права, многіє із соплеменников наших отrekliся народности своєя, і ми не сподівалися уже лучшія долі, імеющияся просвітити над народом нашим..." (73)

Це пояснюється тим, що галицькі українці жили довше і тісніше спільним життям зі всім українським народом, в той час як закарпатські українці були більш відірвані від життя українського народу і політично, і географічно, і на протязі століть жили під гнітом мадярів. Немале значення мали й самі гори Карпати, через які, як відмічає Іван Франко, інформації про події на Україні доходили в дуже ослабленій формі. Саме Карпати, через які доходили до Закарпаття вісті, книги чи пісні з України, значною мірою ускладнювали зносини як з Галичиною, так (ще більше!) з Україною; робили їх рідшими, слабкішими, випадковішими,

По відношенню до національних прагнень закарпатських українців керівники угорської революції 1848 року займали, так само, як і представники польських демократичних сил по відношенню до вимог галицьких українців, невірну позицію. Вони не визнавали існування в Угорщині інших, крім мадярського народу, нехтували вимогами народів Угорщини і виступали проти національного руху закарпатських українців.

Зрозуміло, що в таких обставинах інтелігенція Закарпаття, яка головну увагу приділяла саме питанням національного життя, не могла підтримувати революцію. Прагнення українського населення Закарпаття, яке перш за все домагалось покращання свого матеріального становища, не знаходили підтримки ні з боку своєї інтелігенції, ні з боку представників угорської революції.

Отже, жодне основне питання – соціальне і національне – не було вирішене угорською революцією. Внаслідок цього українці Закарпаття опинилися в полоні австрійської політики.

І от в такій ситуації поживається національно-визвольний рух Закарпаття. Бо хоча керівники угорської революції не визнавали права українців на розвиток національного життя, все ж таки революція, сама по собі, сприяла піднесенню активності народних мас і привела до активної суспільної діяльності різні угруповання населення. В такій ситуації посилює та активізує свою культурно-освітню діяльність Олександр Духнович, починає свою політично-громадську діяльність Адольф Добрянський, приступають до культурно-освітньої діяльності Іван Раковський, Віктор Добрянський, Микола Михалич ("Орел Татранський") та десятки інших місцевих інтелігентів.

Всі ці люди жили в різних місцях імперії і не завжди знали один про одного. У жодного з них, крім, можливо, Олександра Духновича та Адольфа Добрянського, навряд чи були якісь цілісні концепції, ясні погляди на становище свого народу і на діяльність, якої потребує народ. Вони були неспроможні власними силами розпочати велику організаторську чи культурно-освітню роботу.

Численнішими і більш підготовленими до такої праці були галицькі українці, не кажучи вже про словаків та чехів. Тому вже у 1848 році в Галичині починає виходити кілька газет: 15 травня вийшло у світ перше число газети "Зоря Галицька", орган Головної руської ради у Львові, 18 (30) серпня перше число газети "Дневник Руський" - орган Руського собору, 2 (14) липня 1949 року починає виходити газета "Галичо-Руський Вісник - часопис урядовий". В цьому ж році почала виходити ще газета

"Новини", пізніше, замість неї, "Пчола" та ін.

Звичайно, значення тих видань не однакове. Все ж таки ті газети давали можливість звертатись словом до народу, організувати його, роз'яснювати йому його становище, події довкола нього і його місце та завдання в тих подіях.

В цей період закарпатські українці не мали змоги видавати власну газету. (74)

Однак найактивніші діячі закарпатських українців, особливо Олександр Духнович, Віктор Добрянський, Іван Раковський, Михайло Лихварчик, Микола Михалич та інші, відчуваючи, що "свої то за горами, не чужі" (Духнович), надсилали свої дописи особливо до "Зорі Галицької" та до "Вісника Русинів", порушуючи у своїх статтях різні актуальні питання тогочасного життя. Крім того, Духнович розгорнув у Пряшеві інтенсивну на тодішні умови видавничу діяльність. Заснував літературно-видавничу спілку "Литературное заведение Пряшевское", яке об'єднало літературні сили закарпатських українців та видавало літературні твори місцевих авторів. Разом з іншими ентузіастами він проводив величезну роботу по організації початкових шкіл. Адольф Добрянський, розгорнувши свою політичну діяльність, домогся того, що на деякий час до різних установ стали приймати також закарпатських українців. Завдяки його ж діяльності в деяких школах, хоча знову лише на короткий час, було запроваджене викладання "руської" мови.

Це основні сфери діяльності, в яких реалізувався культурно-політичний, національно-визвольний та літературний рух закарпатських українців.

Участь закарпатських українців у галицько-українській пресі розпочалася статтею Духновича "Состоянье Русинов в Угорщині", надрукованою в "Зорі Галицькій" від 6 (18) квітня 1949 року.(75)

Статтю супроводить примітка редакції, в якій висловлюється радість з того, що газета має можливість "умістити розправу о нашій рідній братії, Русинах угорських, котрі тепер сильно желяють (с)получитися із своїми братами Галицькими русинами".

Редакція доводить до відома читачів, що "розправу тую печатаємо дословно так, як ю нам брат Угорський Русин подав, щоби очевидячи показалося, що мова їх руска є та сама як наша, а народ угорсько-руский – тот же самый народ, що наш русский." (76)

У статті автор говорить про те, що до малярського панування в Європі історія галицьких та закарпатських русинів-українців була "тая самая, що всего народа руского, понеже до часу сего від общеруского племені відділені не були". Потім автор статті описує долю закарпатських українців під малярським гнітом, перераховує багато видів праці та податків, які "бідний русин" мусив відробляти та платити панам поміщикам, пише про способи, якими малярі намагалися винищити "руский народ", говорить про безчинства малярів під час революції 1848 року. Узагальнюючи свої висновки про долю закарпатських українців, він пише: "Словом, недоля Русинов угорських була перед годом 1848 так вже великая, щоб ся ніколи ніхто не сподівал, что по годі сем свободы ще більше нещастя звалиться на убогу Русь Угорську, а так однакож сталося... Красна мова руска з усіх витиснена урядів (установ - Ю. Б.), да убогий русин не умієт, что они при столицях радять. Русин не імієт заступця ні при столиці, ні при інших судах. Неспокійний з тим, что русинам всі ліпшіі ґрунти відібрані, что з датками (порціями)... з лісами і з рекрутаціов аж надто утиснені; ніт, они тепер через войсько панськое, через так званих гвардистів ілі гонведів нищать худобу русинів убогих, палять села, сквернять церкви рускіі, бо і что день ставлять шибениці, аби людей руских вішати, а пак селянів насилієм к панщині і принятю мови малярської, пак віри кальвинської притягнути." Автор наводить приклади, що люди, мовляв, героїчно вмирають за цісаря і закінчує: "Такий є славний народ руский в Угорщині... і народ такий заслужил певно ласку його імператорського величества." (77)

Такий зміст першої половини статті.

Охарактеризувавши в ній становище "руського народу в Угорщині", автор далі відверто повідомляє: "Однако ж не знаєт конституція о 700.000 Русинів Угорських,.. Смутная би то была будучность для Русинів Угорських, котрі... ні при соймі крайовім не будуть заступлені, понеже їх мадари до кільканадцять столиць поділили... Русини ні грошей, ні ґрунтів багато, ні заступників не іміють, і так життя своє народне зціла утратять, як скоро би його Імператорське Величество жаданий союзок всіх Русинів австрійських під одною губернією ласкавіше повеліти не ізволили. Русини угорські з галицькими злучені були, в самій Угорщині як народ самобутній узнані, бо в ХІV ст. і Руским Воеводом обдарені. Русь Угорська імієт тогда і права історичеськія на жаданий союзок і для того за потрібне уважала о тоє як до Головної Ради Руської у Львові якоже і до його Імператорського Величества просьбу подати в тій надії, що Правительство на прозьбу ласкаво призволивши, обіцяную всім народам австрійським рівноправність і на населення угорськоруске поширити ізволить." (78)

Отже, Духнович вже у першій своїй статті висловлює свій погляд на устрій майбутнього життя українців Закарпаття. Він вірно розумів вагу й значення цього питання для культурно-національного життя австрійських українців, вважаючи, що тільки об'єднанням галицьких і закарпатських українців можна створити сприятливі умови для дальшого успішного розвитку закарпатських українців, і що відсутність такого об'єднання може повести до національної смерті того населення.

Таке розуміння значення об'єднання всіх австрійських українців "під однією губернією" було високопрогресивним як на той час так і на всі інші часи, хоча воно не досягало тої глибини, якою визначалася подібна думка, наприклад, у Маркіяна Шашкевича вже в 30-ті роки. М. Шашкевич говорив про єдиний український народ, незважаючи на його розділеність між кількома країнами, в той час як Духнович (та йому подібні) говорили лише про потребу об'єднати всіх австрійських українців.

Проте, на думку Духновича, "жаданий союзок" мав "ласкавіше повеліти" сам австрійський імператор. А таке розуміння об'єднання, такі надії були зовсім нереальні і свічать про обмеженість поглядів Духновича на шляхи розвитку австрійських українців.

У 1849 році в "Зорі Галицькій" була вміщена ще одна кореспонденція з Закарпаття. (79) В ній говориться про російське військо на Закарпатті, повідомляється про наказ, який "до стану доховного вселяючої віри від коштуовського міністра просвіщення прийшов." В наказі говорилося "даби ... каждую неділю і четвер через три тижні богослужіння відправляти й бесідою народ проти царя бунтовати,.. молитву від самого міністра сочинену відчитувати, в ній же ...розправляється, що Росіяне про тоє до Угорщини ідуть, жеби свободу, самостоятельность і віру нашу викоренити, народ до неволі з собою відволочи, церкви, алтарі звернути, старців і дітей позабивати, невісти посквернити і пр." (80)

Стільки інформацій надрукувала "Зоря Галицька" про закарпатських українців протягом 1849 року.

Є тут ще звернення голови Головної руської ради М. Куземського до галицьких українців, щоб вони робили збір грошей і тим "урятували... від голоду і гибелі" закарпатських українців (81) та звернення Головної руської ради "до народа руского в Угорщині", (82) в якому вона нагадує закарпатським українцям їх завдання "найменше повинуватися ворохобникам та супостатам, їх же Кошут вам посилає" та закликає: "в ім'я боже і віри святої, царя ради і спільної народності, повстаньте всі як один муж і соедините сили нашія з військом царя нашего і російського для іскореніння мятежи." Бо, мовляв, "аж як Кошут і мятеж побіждені будуть, аж в той час чогось ліпшого

надіятися можна, аж тогдa гаразд буде,.. будете бо самі панами в землі вашій... і язик мадярський не буде мати преїмущества, будуть бо у всіх справах ваших власного своєїо употебляти і в нїм просвіщатися. А тогдa совокупїм моленїя нашї до царя, щоб всіх вірних Русинів в край один сполучил... Тогдa ім'я руске прославитьсѧ, а долї... народа руского... сусїди завидувати будуть." (83)

Наведені звернення представників галицьких українців свідчать про те, що керівники галицького визвольного руху, як і їхні закарпатські побратими, домагалися об'єднання та рівноправності й волі від царя за свої заслуги в боротьбі проти Кошута.

І в цьому випадку домагання вірні, проте сподівання, що їх здійнить сам імператор з власної волі, невірні і наївні.

В Зорі Галицькій" за 1849 рік є ще дві кореспонденції, які мають відношення до закарпатських українців. Це кореспонденція з Відня про те, що "прибула сюди депутація Угорських Русинів з прошеннями до його Величества в народних потребах своїх". В кореспонденції наводяться прїзвища головних членів депутації та подається текст петиції. (84) Друга стаття, під назвою "Пам'ятник Русинів Угорських", (85) є, власне, петицією українців Закарпаття.

Ми звернемо увагу тільки на питання про об'єднання Закарпаття з Галичиною, про яке вже писав Духнович і подивимосѧ, як воно поставлене у петиції.

"Ідеал, котрий нам яко цїль нашого діланїя і стремлїння свїтить, єсть лише соединена сильна Австрія тільки те має для нас вартостї скїльки нам видитьсѧ здїбним послужити до вспирання великої соединеної держави. Ми желаєм не бїльше як лише бути соділателями величїя і сили сильної Австрїї... Отож то маємо братей наших в Галичинї, до котрих перед всїма серце наше ся звертає, з которими в політїчеськом і адміністраційном взглядї в собственний руский край короний соединитися і в том соединенїю... разом ділати було предметом наших гарячих желанїй: тїї желанїя суть в нїжайшем предложенїю з 29 сїчня 1849 перед престолом В. Величества виреченїї... Но коли в конституції з 4-го марця назвища і предїли (границї) давнїх країв короних не суть знесенї, а ми, которїї нїчого так сильно не желаємо як блага нашого вспїльного отечества, вспїльної Австрїї... відступаємо тепер від нашого наміреннѧ, а гарячі свої желанїя... на свѧтий жертвенник общого блага складаєм, аж поки може в благосклоннїшїм временї по щасливо упорядкованих состоянїях цїлої держави возможно буде віддалити перепони, которїї соединенїю Русинам Галицьким з Угорськими стоять на заваді." (86)

Отже, розглядаючи статті з Закарпаття та статті про Закарпаття в "Зорі Галицькій" за 1849 рік, ми бачимо, що єдина проблема, від вирішення якої залежало національне майбутнє українського населення Закарпаття – об'єднання Галичини з Закарпаттям – була знята не вирішеною. Це сталося тому, що вирішення тої проблеми покладалося всіми на волю імператора. Саме ці сподівання загубили й поховали це важливе питання.

В 1850 році "Зоря Галицька" надрукувала "прошенїє церковного дистрикта Михаловецького... до його благородїя референта Адольфа Добрянського". І в цьому проханнї говориться про те, що "всїх русинів общее і найїскренїшєе желанїє єсть соединенїє народностї, – да... державна конституція не буде мертвою буквою, но да і русинам рівноправнїсть з другими народами в дійственое ісполненїє приведена зостане". Коли, однак, "Правительство соединенїє угорських русинів з галицькими русинами не желає,.. весь народ руский... ожидає те, даби чим скорїше як во духовних так і в політїчних і школярних ділах всі во Земплинськом і прочих комїтатах пребивающїє Русини к унгарському дистрикту, где уже русини своїх людей іміють, весьма придїлилися". (87)

Як сприйняли це "прошенїє" офіційні угорські кола видно зі статті "М. Л." (Михайла

Лихварчика), в якій сказано: "Коли єсмо в 9 числі Зорі Галицької приділеніє Земплинських Русинів к Унгварському дистрикту просили", то "на свій щот так далеко до Уйгеля до президента ставитисьмося мусіли, для чого ми сміли ведля харти мартовой народність нашу захищати і противо Мадярщини сицева просити!!!" (88) І знову підкреслюється, що коли вже не можна з'єднати Закарпаття з Галичиною, то потрібно хоч би усіх закарпатських українців об'єднати в одно політичне та адміністраційне ціле, в якому "чому би Адольф Добрянський не міг президентом бути?" (89)

Як видно, думка про об'єднання всіх австрійських українців у 1850 році ще жила, проте оскільки австрійський уряд "не желає", то закарпатські українці відступають від неї, однак просять об'єднати в одне політичне та адміністраційне ціле хоча б усіх закарпатських українців.

Про прохання церковного дистрикта Михаловецького та про його наслідки "Зоря Галицька" пише ще раз у 1851 році. (90)

В статті "Памятное писаніє Земплинських Русинів" викладені також найновіші вимоги земплинських Русинів. Вони бажають, "даби Земплинським Русинам всякі розпорждження були в народнім їх рускім язиці присланиї... Непремінно желаєм, даби закони в рускій мові не тільки в тії села посилалися, в которих більшість єсть народа руского, но також і в тії села, де Русинів єсть меншая часть, но однако церков свойого набоженства, свойого священника, півця, либо учителя іміють... Аби жаден урядник, іже желає бути в гражданськім, політичнім і духовнім сношенію з народом, не був на тоє місце поставлен, аще не говорить язиком народа - урядник бо єсть для народа а не народ для урядника... Даби многії погрішності, вкравшіїя через враждебное наміреніє при ізчисленію конскріпційном народа нашего, виправилися,.. даби торги і ярмарки на руські свята не держалися,.. даби урядники обернули увагу не тільки на збирання податків, но і на нормальній училища..." (91)

Якщо до цих статей додати "Допись з Кошиць", (92) про який ми говоримо на іншому місці, то це все, що писала "Зоря Галицька" про життя закарпатських українців протягом 1849-51 рр.

Однак, хоч згаданих статей не багато, вони виразно малюють картину прагнень закарпатських українців того часу. На цьому матеріалі можна пояснити деякі дуже важливі питання всього політичного та літературного руху всіх австрійських українців.

Ми знаємо, що Духнович уже в першій своїй статті, надрукованій у "Зорі Галицькій", поставив проблему: або об'єднуються закарпатські та галицькі українці в одно політичне та адміністраційне ціле, або вони – закарпатські українці – національно загинуть. Ми знаємо, що в петиції закарпатських українців до австрійського імператора сказано: "Коли в конституції з 4 березня назви й границі давних країн короних не суть змінені, ми... відступаємо від нашого намірення..." Ми знаємо, що в проханні Земплинських Русинів сказано, що коли вже уряд з'єднання всіх австрійських русинів не бажає, то "весь народ руський" бажає хоча б того, "даби всіх угорських русинів" в одне політичне та адміністраційне ціле з'єднати. Однак коли Угорщина навіть з об'єднанням всіх угорських русинів в одне ціле не погодилася, тоді закарпатські українці "жадають", даби всякі розпорядження на руській мові їм посилати...

Отже, закарпатські українці на самому початку революційного піднесення поставили важливу вимогу, від якої поступово відступали, щоб, нарешті, звузити свої вимоги до незначних часткових питань.

Що було причиною такого трагічного "розвитку" вимог закарпатських та й галицьких українців?

Такий "розвиток" вимог не був результатом однієї причини. Початок такому "розвитку" дали особливості революції в Угорщині. Помилки вождів тієї революції в

національному питанні кинули представників українського населення Закарпаття в обійми Австрії. А орієнтація на панівні кола Австрії назавжди згубила всі домагання гноблених народів та національностей імперії.

Причиною низхідного розвитку руху австрійських українців був спад революції в самій Угорщині та в інших країнах Європи, який повів за собою загальне посилення реакції, так само, як початок цього руху був викликаний до життя революційною ситуацією і наростанням революційних сил. Внаслідок такого розвитку революції в Угорщині, Австрія могла скинути з себе маску друга та захисника слов'янських народів імперії. Якщо на початку революційного піднесення вона стала ніби на сторону народів, гноблених Угорщиною, обіцяла виконати їхні вимоги, оголосила конституцію, в якій ніби гарантувала рівноправність всіх народів імперії, то після придушення революції вона не виконала своїх обіцянок гнобленим народам, залишила надалі під гнітом Угорщини всі народи, які Угорщина гнобила й до революції, а та належно віддячилася невдячним народам.

Іншою причиною такого розвитку подій була реакційна політика царської Росії по відношенню до революції в Угорщині та її політика до слов'янських народів Австрії. Ця політика дезорієнтувала представників слов'янських народів Австрії, які вбачали в слов'янській Росії свого брата-захисника, і тому не могли правильно зрозуміти її реакційну місію в Угорщині під час революції.

До такого розвитку справ спричинилася також економічна відсталість австрійських українців, їхня розчленованість на "австрійських" (галицьких) та "угорських" (закарпатських), слабкі контакти між ними, як і політична обмеженість представників цього руху, впливаюча з усього наведеного, хоча сама обмеженість не могла бути вирішальною причиною такого розвитку справ. Взаємозалежність, взаємозв'язок і взаємодія наведених причин та зумовлена ними економічна, політична та культурна відсталість Закарпаття і були причиною наведеного низхідного розвитку всього руху Закарпаття середини ХІХ століття.

Ми вже відзначали, що закарпатські українці не видавали в той час жодної газети, тому дописували до галицьких видань. Проте круг питань, які обговорювалися у "Зорі Галицькій" та число дописувачів до неї з Угорщини, були невеликими. "Зоря" була органом Головної руської ради, видавалася у Львові, тяжко поширювалася серед закарпатських українців.

Зовсім по-іншому віднеслись закарпатські українці до створеного у Відні "Вісника Русинів", який був урядовим органом всіх австрійських українців. Тому і коло дописувачів, і коло питань були у "Віснику" набагато ширшими ніж у "Зорі". Крім Олександра Духновича, Віктора Добрянського, Івана Раковського та Михайла Лихварчика, які дописували до "Зорі", у "Віснику", навіть досить часто, зустрічаємо кореспонденції таких авторів, як: "Орел Татранський", "Паноніянин", "Лаборський", "Чарнян Маковицький", "Николай Нодь", "Михаил Нодь з Трнави", "Михаил Бешкід", "Михаил Бешкід Лаборчан", "Лаборчан", "Глас Боршодський", "Новий Голос", "Браття Народа", "Синове Народа", "Турян", "Кимбал Турянський", "Любомир", "Павел Данилович - Намісник Собранський", "Ч. М. з Пряшева", "Іванович", "Бескидов из Земплина" та інших.

Давність часу, про який пишемо, недослідженість минулого Закарпаття та й інші причини не дозволяють нам виявити дійсні прізвища всіх наведених дописувачів, хоча ми свідомі важливості виявлення справжніх авторів окремих матеріалів. Тому ми присвятимо свою увагу цьому питанню.

Загально визнано, що статті "З Пряшева", підписані буквою "Д." або не підписані, належать Духновичеві. Це стверджують інші тогочасні дописувачі та самі тодішні

редактори, які, відповідаючи на наведені кореспонденції, завжди відповідають Духновичеві. Про авторство Духновича всіх тих статей свідчить також стиль, мова та зміст статей, а також велика активність Духновича, який стигав написати до того ж числа навіть по дві кореспонденції. (93) Крім того, в Пряшеві в той час не було жодного іншого дописувача, якому можна б приписати згадані статті.

Визнано також, що статті "З Кошиць", підписані "В. Д." або й не підписані, належать Вікторові Добрянському. Вперше це довів Кирило Студинський. (94)

Пряшівським дослідникам відомо, що під псевдонімом, "Чарнян Маковицький" виступав відомий діяч і поет Олександр Павлович. (95)

Дописувач Михайло Бешкид (або й Бескид), священник села Чертіжне Межилаборецького району Пряшівщини, підписував деякі свої статті "Михаил Бешкид Лаборчан". Однак ми не наважуємось приписати тому авторові статтю, підписану "Бескидов из Земплина". Ця стаття належить комусь іншому. Одним з найактивніших дописувачів до тогочасної преси був "Паноніянин". Кирило Студинський, а за ним також О. Огоновський, (96) вважають, що це псевдонім Миколи Нодя. Ми доводимо, що це псевдонім Івана Раковського. Доказом цього є, по-перше, повідомлення Івана Добе: "Хто жєлає гладшого дописователя літературного, як єсть під ім'ям Паноніянина прев. г. Іван Раковський, редактор "Вісника законів во Будині..." (97); по-друге, статті Паноніянина часто згадують "Вісник законів...", і то у таких подробицях та аспектах, про які міг знати тільки його редактор, яким був саме І. Раковський; по третє, порівняймо статті Паноніянина, де він висловив свої погляди на старослов'янську мову, зі статтю Миколи Нодя на ту ж тему, і побачимо, що ті погляди не однакові. (98) Отже, "Паноніянин" – явно Раковський.

Дуже активним дописувачем був "Орел Татранський", який писав "З Вишняго Спижа". Цей псевдонім до сьогодні не розкритий. Борисов твердить, що "це псевдонім пряшівського поета Івана Вислоцького", (99) однак не доводить це твердження найменшим доказом.

В одній статті "Орел Татранський" пише: "Так ми тут на Спижу нич не знали, а ревний намісник церковного округу Вишняго Спижа І. В. (Іван Вислоцький – Ю. Б.) условил всі єпархії... щоби вони... у єпископа... причинилися, да би він..."(100) – І так далі. Отже, коли б "Орел Татранський" та Іван Вислоцький були однією особою, то виходило б, що Іван Вислоцький нічого не знає про те, що він, Іван Вислоцький, запропонував єпископові проект на підвищення зарплати і дивується, що всі про це знають, тільки він про це не знає, та ще й пише про це в газету.

В іншій статі "Орел Татранський" пише, що селяни Орябини замовили собі газету "Вісник Русинів...", "котрий многі читають, другі же до школи к учителю згромажені усердно слухають," наводить питання, які селяни задають учителеві, пише, що "сія громада немало печеса о том, даби себе звільнити від... панських залежитостей, які би виплатити хотіла,.. но понеже панство оречное дуже є віддалене, то діло... викуплення... затримується. (101)

В тій самій статті автор ще пише: "10 квітня... з квітками скоро рано діти до церкви поспішали, після обіду "числом 115" зийшлися до школи, де спочатку "через рядителя (директора - Ю. Б.) школи і учителя випробовані, ...при притомності многих родителей публичний іспит держали..." (102) Такі деталі свідчать про те, що писати про них міг лише хтось із власного села.

У списку членів Літературного Заведення Пряшівського (103) знаходимо, що священником в селі Орябина був "Николай Михалич".

Коли до наведених аргументів додамо ще думку згадуваного вже Івана Добе, що "Орел Татранський" – "сей єсть видить мі ся мні познаемий госп. Н. М.", (104) то, гадаємо, маємо всі підстави твердити, що "Орел Татранський" не "пряшівський поет Іван

Вислоцький", а орябинський священник Микола Михалич.

Нерозгаданим залишається псевдонім досить активного дописувача "Лаборський", який писав "З Земплина". В Зорі Галицькій за 1850 рік (105) надруковано кореспонденцію з Земплина, під криптонімом "М. Л." Далі з Земплина пише лише "Лаборський".

Розглянемо його статтю "Юніалес і Руський Театр в Земплині". (106) В цій статті її автор описує першу виставу п'єси Духновича "Добродітель перевишає богатство" в Земплині. Подає дуже конкретні характеристики окремих селян, селянок, дітей з с. Страняни та Тополяни, (бо п'єса ставилася силами шкільної молоді та селян саме згадуваних сіл). Оцінюючи виконавців окремих ролей у п'єсі, "Лаборський" набагато конкретніше характеризує селян та дітей села Тополяни. Коли гру странянських дітей характеризує словами: грала "добре, но голосніше требало", то при оцінці гри тополянських дітей він робить, наприклад, таку примітку: "сего красного хлопчика аж гріх не дати до вищих шкіл". Отже, на підставі статті, яка повна конкретних деталей та виразних характеристик саме тополянських селян та дітей, ми припускаємо, що автором статті був хтось з села Тополяни.

Учителем в тому селі, як про це говорить його стаття, був Микола Стойка. (107) Священником же, як показує список членів "Літературного Заведенія", – "Михаил Лихварчик", (що співпадає з криптонімом "М. Л.", яким було підписано статтю в "Зорі Галицькій"). Крім того, згадуваний Іван Добе пише: "Но і госп. Л. під ім. Лаборський полемізуючий..." (108) Отже, і зміст статей Лаборського, де найбільш детально описані селяни Тополян, і криптонім "М. Л." у "Зорі Галицькій", і посилання Івана Добе свідчать про те, що під псевдонімом "Лаборський" писав Михайло Лихварчик, священник с. Тополяни біля Михайловець.

Інші псевдоніми, які, на жаль, зістають нерозкритими, нагадують місцевості, в яких жили їхні автори ("Турян", "Турянський", "Боршодський", "З Земплина" тощо).

Коло питань, яких торкалися дописувачі "Вісника Русинів" було значно ширше, ніж коло питань, піднятих закарпатськими дописувачами в "Зорі Галицькій".

Статті, надруковані у "Віснику", торкаються шкільництва, рідної мови, розвитку національності, літературної мови, літератури, а також важкого матеріального положення селян (О. Павлович, І. Добе та ін.), де, крім іншого, наводиться, що "зерно тут подешевіло", "була велика зима", "врожай показується бути добрим", "згоріло тридцять домів" і т. ін. Всі ці статті разом створюють досить виразну картину життя народу та розкривають умови, в яких тогочасній інтелігенції доводилось вести культурно-політичну діяльність.

Ми вже підкреслювали, що українська інтелігенція Закарпаття не розуміла соціальних прагнень народу. Коли, наприклад, представники галицьких селян виступили в парламенті і домагалися скасування панщини (ще до конституції 4 березня), то жоден з представників інтелігенції не підтримав цієї вимоги селянства. (109)

Представники українського населення Закарпаття однак, висували свої вимоги, які їм здавалися найважливішими. Такі вимоги були теж важливі й прогресивні, бо містили у собі протест проти національного гніту, проти невизнання представниками держави українського населення в Угорщині, за право на освіту, на користування рідною мовою тощо.

Українська інтелігенція Закарпаття пов'язувала розвиток національного життя українського населення перш за все з розвитком шкільництва, від якого вважала залежним також розвиток рідної мови, літератури, всього культурно-національного життя і навіть матеріального становища народу. Ці просвітительські погляди спиралися на те, що неграмотні і неосвічені люди не можуть свідомо діяти для покращання свого

життя. В Закарпатті, де значна частина населення була неграмотною, просвітительська діяльність набувала справді величезного культурно-виховного і навіть національно-політичного значення.

Подивимось спочатку, як були поставлені шкільні вимоги в петиції закарпатських українців з жовтня 1849 року, з якою вони (А. та В. Добрянські, Г. Шолтис, д-р Виганик, але не Духнович, як твердить О. Кардаш) (110) звернулися до австрійського імператора.

Після прохання оголосити в Закарпатті конституцію 4 березня (пункт 1), визнати в Угорщині руську народність (пункт 2), а там, де 15 тисяч русинів живе, окремий руський повіт без огляду на столичні границі встановити (пункт 3), в 4-ому пункті говориться: "Руську мову в школах та установах в той спосіб провадити, аби в школах народних руських селеній мова руська була мовою викладання і предметом науки, аби в сторонах, в которих русини густо в купі живуть, на пригідних місцях були заведені руські гімназії, а в Унгварі (Ужгороді – Ю. Б.) руська Академія коштом держави, аби Львівський університет для відомственного образования угорсько-руської молоді був доступний, аби до установ в руських повітах особливо русини з роду були брані і взагалі ніхто не був до установ прийнятий, хто руської мови досконало не знає." (111)

Ці вимоги – це своєрідна концепція розвитку національного шкільництва. В ній йдеться про початкові школи, про зрівняння учителів і дяків з іншими учителями щодо зарплати, про гімназії, академію, аж по Львівський університет. Наведені вимоги, зокрема вимога організувати початкові народні школи, були дуже актуальними, бо таких шкіл на Закарпатті зовсім не було. "На цилій Крайні (райони Снинський, Гуменський та Межилаборецький на Пряшівщині, – Ю. Б.) не є ні одного училища, не є школи, не є учителя" – пише Духнович у своїй етнографічній розвідці. (112) "Бо і попи їх, дочасні токмо добутки глядаюче, нічого не стараються о просвіщеніі народа сего прекрасного, мняще, що вже обов'язки свої виконають, коли божу Літургію відспівають, народжених до святого хрещення, а мертвих до гробу проведуть, і за ці заслуги достойну мзду здерають." (113) "На цилій... країні не є людини простої, щоб читати та ще менше писати знала, і хто є причина сего? Навірно не сам народ, бо він хоче знати, він порозуміє добре всі науки, но способом не має..." (114)

Отже, боротьба за народне шкільництво була не тільки боротьбою за поліпшення культурно-національного, але й всього життя населення.

А як шкільне питання ставилося дописувачами на сторінках газет?

Найбільш активним дописувачем з питань розвитку шкіл, а також найбільш обізнаним із становищем у цій справі був саме Олександр Духнович. Найбільша кількість його статей торкається саме організації початкової освіти.

В розвідці, з якої ми повище цитували, Духнович пише, що в цилій Крайні нема ні однієї школи, а вже в ч. 15 "Вісника Русинів" за 1850 рік він з радістю сповіщає, що "Русинів наших нова конституція так розбудила, що і самі від себе змагаються прекрасну народність свою уважати." Доказом цього, на думку Духновича, є той факт, що "в окрузі і соборі Лаборськом, почитательного великодушного намісника Івана Бачинського ревністю, тої зими більше як 500 дітей до школи ходять і старанням достойних учителів, то єсть безплатних місцевих дяків, так великий в читанні і писанні учинили успіх, же в публічних школах так много научити важко було би... Подібно на Вишнім Спижю більше як 800 молодих русинів в науках справляються і з радістю до шкіл ходять,.. но увеселяє нас найбільше те, що "на Ніжнім Спижю, оточеном німецькими обивателями селі Койшов названом, через похвальне усилювання таможняго дяка І. Полкабля 60 діточок руських, а між ними два молоді і дуже усиловні циганчики, через сім тижнів в новій урядом устроєній школі стільки навчилися, що дивуватися можна їх скорому успіванню". (115) Подібні питання хвилюють і радують

Духновича також в інших його статтях. (116)

Наведена та інші кореспонденції Духновича становлять один ряд статей автора про шкільництво. В них завжди з великою радістю розповідається про якесь нове село, в якому розпочалося навчання, про нового учителя, нову школу, про здібних школярів, міру їхніх знань тощо. Такі статті характерні для Духновича не тільки в перші роки після революції 1848 року. Шестидесяттирічним дідусем Духнович з такою ж радістю повідомляє, що в селі Писана та Медведже (Свидницького району) засновано школи, де вже діти "до 20 складають, читають, числять..." Між ними знаходяться "два близці (близнята - Ю. Б.) п'ятилітні хлопчики, які читати, числити, числа писати... докладно знають... То велика радість для чоловіка народолюбця..." (117)

Крім статей, в яких Духнович повідомляє про заснування нових шкіл та про успіхи в навчанні в окремих школах, в нього є ряд важливіших статей, в яких він висловлює свої погляди на способи заснування шкіл, на забезпечення грошей для утримання шкіл, забезпечення підручників, оплати учителів тощо.

"Нам не бракує іншого, лише... школи", - пише Духнович - "бо в нас є здоровий розум, здорове тіло, словом сила є, но ю лише порухати потрібно." (118) Духнович переконує селян про необхідність освіти.

Цікаво порівняти статтю Духновича зі статтю І. Б. "О общем заведении народных училищ в русской Галичине". В останній говориться: "Наш сельский народ як во всем так і в справі просвіщення принуки потребує... Тому і народні училища у нас би найскоріше тим ділом повсюду заведені були, коли б... уряд заснування школи решительно повілити і посилання до науки здібних дітей строго наказати благоволив", бо, мовляв, "наш сельський народ... наказам уряду охотно повинується, хотя не розуміє зразу користей для нього з них випливаючих". (119)

Розуміння значення школи Духновичем протилежне. Він розкриває велике значення освіти, вказує на користь від освіти, тим самим переконує людей в необхідності заснування школи і добровільного, свідомого посилання дітей на навчання. Тут потрібно - пише Духнович, - "щирю мати волю, щоб кожен дітей маючий хотів їх просвіщати,.. щоби священники... сіє завдання... усиловно виконували,.. щоб собі за перший обов'язок своєї служби взяли освіту, но не тільки так налегло, но серцем і душою...", щоб "дяки службу науки не так з обов'язку як любові... кінчили." Дяки "викручуються, що в них не має способу, їх не платить ніхто", а Духнович закликає: "Не уповайте і не жадайте мзду за сіє." І ще раз звертається до батьків: "Ви, родителі, турбуєтесь про виховання дітей, яким ви дали життя, повинні ви... дітей наших особливо хлібом благонравія кормити, щоб вони стали гідними членами суспільства, щоб вони на користь народу росли, і це тільки через добре виховання, через науку їм створите."

Слід підкреслити, що й тут Духнович звертається не до інтелігенції, має на увазі не її інтереси, а до простого трудового населення, бо має на увазі його інтереси.

Порівнюючи приручення тварини хліборобом вже змалку до роботи, він запитує: "А дітей залиште рости, як дике дерево в лісі?" (120)

Отже, порівнюючи статтю "І. Б." зі статтю Духновича, спостерігаємо протилежні погляди на заснування шкіл та поширення освіти серед народу. Перший автор сподівається на накази, на силу закону, хоче механічно, розпорядженням уряду змусити людей вчитися; другий вірить в розум людей, переконує їх в потребі освіти, хоче, щоб батьки зрозуміли значення освіти і самі свідомо посилали своїх дітей на науку; щоб за цю працю бралися священники та дяки, щоб вони працювали з любов'ю до народу, не чекаючи мзди.

Ці погляди Духновича виразно відрізняються також від поглядів інших закарпатських діячів (напр. Раковського - див. далі). Програма розвитку шкіл, яку висував Духнович,

характеризується демократичним розумінням суті цієї важливої справи. Якщо порівняти його погляди на розвиток шкільництва з його поглядами на питання об'єднання Закарпаття з Галичиною, то бачимо, що ці погляди не однакові. В питанні про об'єднання закарпатських та галицьких українців Духнович сподівався на імператора і надіявся, що саме імператор "жаданий союзок.. ласкаво соізвольтить". Питання розвитку шкільництва Духнович пропонує рішати інакше: тут він не сподівається на силу законів, але на розум народу.

В наступній статті (121) Духнович наводить дев'ять конкретних порад, як можна зібрати гроші для шкільного фонду. Порада перша: "Ті, яких Господь обдарував великим маєтком, хай вчинять милостиню, наприклад, хай пожертвують на шкільний фонд... частину зерна, картоплі, сіна, соломи: ... це продало би ся і було б для заснування школи..." Порада друга: "Коли б кожна людина на тиждень по одному крейцару складувала на сію ціль..." Порада третя: "Для цього потрібно б в кожному селі поставити одну чесну і ревну людину..." Порада четверта: "Могли б громади встановити закони,.. кари,.. як на більше місцях вже і до сіх пір було, коли провинившийся... покутувався на небагато фунтів свічок до церкви; тепер тоє самое могло б перенестися на фонд заснування школи." Порада п'ята: "Найбільше можна б назбирати на веселих святах, на кермешах, на свадьбах, на хрестинах і на всяких гостинах. В таких випадках люди веселяться і гроші при собі мають... Можна би встановити й те, щоб кожен женитися хочачий деяку суму повинен би на сей фонд положити, і краще на тую ціль, ніж на... палінку гроші розвращати. І молода могла би або грошима, або кружочком полотна, прядива, або іншим подарком допомогти к сему доброму ділу..." Порада шоста: "Є звичай в наших людей, на загальні видатки в толоці загаїти землі або луки. І сей... обичай можна б на школу поширити." Порада сьома: "Обичай чесний є і набожний, що на Святий вечір хлопці по коляді ходять і в кожному домі їм дещо дають. Но, жаль, вони то все жидові несуть і на п'янство обернуть. Чи не можна б то використати на освіту рода людського?" Порада восьма: "Вільними стали люди сельські від тягосних робіт панщиною названих. Кожен землю свою обробляти може,.. та ще досить часу зостане дещо зробити. Коли б громади додумалися до того і у пана взяли на сакман за платню роботу і сей здобуток, або хотяй одну його частину пожертвували (на школу)." І остання, дев'ята порада: "Може громада і це завести на деяких місцях, щоб кожна сім'я повинна деяку мірочку оріхів... або сушених грибів... приносила... З такого фонду платив би ся учитель, купили би ся книжочки, но і деякі подарки,.. і так легшим способом можна б досягти того, що здається нам таким тяжким."

Ми детально виклали пропозиції Духновича, бо вони красномовні. Вони свідчать про те, наскільки Духнович знав життя свого народу, його звичаї та наскільки вмів і тактовно радив використати кожную, і ту найменшу можливість для розвитку шкільництва. Не забуваючи ні на хвилину про неймовірно складне і важке становище українського населення Закарпаття, треба визнати, що кожную пораду Духновича можна було використати з тим чи іншим успіхом. Особливо заслуговують на увагу характерні для світогляду Духновича поради замість купування свічок до церкви віддати гроші на школу. Прогресивне у наведених порадах полягає в тому, що навіть у такому скрутному становищі, в якому було українське населення Закарпаття, Духнович не втрачав віри у можливість розвитку національного та культурного життя, що в цих питаннях не сподівався на австрійського імператора, а на розум, бажання й силу простого народу. Наведені поради, які б самі по собі навряд чи привели до бажаного успіху у розвитку шкільництва, все-таки є прикладом, що саме Духнович з-поміж усіх його соратників найближче стояв до народу, найбільше і найактивніше боровся за розвиток народної школи.

В інших статтях Духнович захищає руські школи від нападів на них з боку мадярів. Коли угорська газета "Magyar Hirlap" (122) вмістила статтю-скаргу, що, мовляв, в Ужгороді, "в гімназії на руській мові науки преподаються без ізлічя і прото многі русько-католицькі родителі дітей своїх віддалити примушені були, бо там і самі учителі языка руського... не розуміють", то серед полемічних відгуків закарпатських українців була й стаття Духновича "З Пряшева".(123)

Духнович пише: "Гімназія Ужгородська не русинами, но, як здається, римського визнання людьми основана, чому би на руській мові науки преподавати не могла не видим, бо то напевно нам ясно єсть, що в цілій Ужанській, Бережанській, Земплинській столиці не знаходиться людина, яка би руський язык не знала, а, напроти, не багато є мадярських сіл, в яких руським языком когось продати б можна." Далі Духнович нагадує, що "в Ужгородській гімназії на 300-400 руських вихованців повинні були раніше мадярський учитися язык,.. однакож русинам ніколи в голову не прийшло проти сего жаловатися", а тепер "для 5-10 мадярів 300 русинів терпіти не можуть." Однак пояснює далі Духнович, хоч таке становище, коли інтереси 5-10 мадярів були б принесені в жертву інтересам більшості вихованців було б справедливим, обставини в ужгородській гімназії склалися так, що "для мадярів і тепер по мадярськи пояснюються науки." Цікавим у тій статті є ставлення Духновича до мадярського народу. Він закликає: "Браття мадяри! Ступіте уже раз до себе, будьте справедливі, одложите на сторону природню вам нетерпеливість, пам'ятайте на горде прислів'я "Слов'янин не людина..." Отже, Духнович, захищаючи права своїх закарпатських українців, анітрохи не ображає мадяр, не посягає на їхні права.

В наступній статті "з Пряшева" Духнович, у зв'язку з перенесенням "Русько-окружного правительського владіння" з Ужгороду у Кошиці, то сподівається, що "переміна тотя для ужгородської гімназії мало болесна видиться бути, бо там поучення на руській мові з дивним успіхом преподавалися", то побоюється, "щоб первий вогонь не погас," Він то надіється на "дух достогідних учителів", і тому вважає, що "журба наша преізбиточна єсть," бо "через переміну надзирательства тільки саме місце дії переміниться", то знову сумнівається, чи не дійде до зникнення школи. Отже, занадто складними та скрутними повинні бути обставини, дуже непевними та негарантованими завойовані права українців, занадто великий тиск, гніт і свавілля мадярських поневолювачів, якщо навіть кращі представники українського населення не могли вірити в успіх єдиної середньої школи, в якій навчання велося на рідній мові.

Іван Раковський, хоч теж надавав розвитку шкільництва велике значення, виявляв у своїх статтях інше розуміння шкільної справи ніж Духнович.

В його статті "Промишленіє о учебном просвіщенстві русинів угорських" знаходимо характеристику закарпатських українців як "духом спокійних", "серцем благородних", "волею послушних", які "змаганій мятежних і оскорбленій прав чужих ужаються", "свою долю законним только путем произвести жадають", "за найславніше діло узнають послушатися повелінням начальників своїх", а коли дещо трапиться "не по желанію їх, скоро успокояться і подвергають себе настоящим временем обстоятельствам". (124)

Досить прочитати наведені висловлювання Раковського, щоб переконатися, що він орієнтується не на того русина, якого інтереси захищає Духнович, що він не розуміє потреби та душу свого народу, вважаючи, що населення "за найславніше вважає послушатися повелінням начальників своїх".

Раковський заявляє: "Ми не стидаемся признати, же народ наш, взором просвіщенства умного... і ізобразовання світського далеко позаді зостал від інших народів", бо "зла доля не допустила до сіх пір народу нашему визволитися від неволі своєї, звідкиля принужден був він тяжке бремено властителей своїх на собі носити і роботно служити самовольствію їх."

Поспішаючи довести свою вірність уряду, Раковський вигукує: "Хвала Богу! Слава Австрії! Весілля уже появилася година русинові! Внаслідок... рівноправності всіх народностей, сподобився він бути вільним громадянином і поважаним народом Держави Австрійської". Переоцінюючи заслуги Австрії у покращанні життя закарпатських українців, Раковський разом з тим визнає, що його задовільняє теперішнє становище населення. Тому він сповнений вдячності Австрії за такий стан речей і не висуває жодних вимог, які б сприяли покращанню становища цього населення.

"Народ руський в Угорщині, – на думку Раковського, – усугубеним подвигом ждає виповнити многостолітні пренебреження свої. Дайте йому спосіб, щоб він міг просвітити себе і тоді дорікайте йому, якщо він не виповнить наших сподівань." Цими словами автор відповідає тим, які сумнівалися в тому, що нібито закарпатські українці не здатні до розвитку культури й освіти. Він нагадує, що вже й раніше були окремі закарпатські українці, які не тільки своєму народові, але й другим "в почитанні служили", і закликає своїх земляків: "Займіться тепер всего народа вихованням і запоручаємо вам, що намагатися будет місце знання свого достойно заняти." Раковський вірить, що конституція держави "дасть потрібні кошти на заснування шкіл", бо "громади наші, що, на жаль, винуждені ми узнати... бідні суть, в утворенні училищ своїх без помочі і підтримки високого правительства ледве що з очікуваним успіхом учинити возмозуть." Тому, продовжує Раковський, "надіємося, що високе правительство належну зверне увагу на народ наш і радити буде, даби при устроїтві школи, коли би десь коштами громадян не можна школу поставити, державними коштами їх побудувала."

Отже, на думку Раковського, "народ руський в Угорщині" добрий, тільки занедбаний і йому конче потрібні школи. Громади самі своїми коштами будують школи, однак оскільки вони бідні, то автор сподівається, що австрійський уряд допоможе народові державними коштами. Раковський не обмежується думкою про необхідність заснування початкових шкіл. Потрібні ще гімназії, академії та університети. Найкраще було б, на думку Раковського, перетворити ужгородську гімназію на руську, бо там "навіть до сьогодні учительський її склад творили переважно мужи нашого народу," які, крім своєї мови, володіють ще угорською, німецькою та латинською мовами.(125)

Раковський закінчує свою статтю впевненістю, що "його величество милостивіший Кесар і цар наш і славне правительство не залишать многочисленных русинів своєї держави" без можливості здобувати на рідній мові і вищу освіту.

Наведена стаття Раковського досить виразно розкриває погляди автора на питання розвитку шкіл. Він розуміє потребу шкіл для розвитку населення, захищає українське населення Угорщини від нападів з боку угорських газет, доводить, що населення Закарпаття неграмотне не тому, що нездатне до освіти, а тому, що знаходиться в ярмі експлуатації і не має "способу", тобто можливостей здобувати освіту. Він сподівається, що конституція відкрила можливості для успішного розвитку населення Закарпаття і що імператор допоможе, постарается, щоб "Русин сподобився бути вільним громадянином і поважним народом держави Австрійської". Отже, Раковський прогресивний там, де захищає інтереси українського населення Закарпаття від мадяризації, проте обмежений у розумінні справжніх інтересів як і шляхів та способів реалізації потреб цього населення.

Інші дописувачі до "Вісника Русинів" (Орел Татранський, Микола Стойка (учитель с. Тополяни), Павел Данилович, намісник Собранський та ін.) повідомляли про хід навчання в школі того або іншого села, про підручники, екзамени та інші шкільні справи.

Окремо варто згадати кілька думок зі статтей Орла Татранського, де він пише про

школи для дорослих та про "клуби чтенарей". Він повідомляє, (126) що в декотрих селах Вишнього Спиша скоро відкритимуться недільні та святочні школи, в яких слухачам різного віку й стану учителі та священники, або дехто інший, на це здібний, будуть розповідати про добре та корисне.

Про "многоважну" користь від таких шкіл автор розповідає на прикладі одного руського підбескидського села. (127) "Мали би ся у нас як скоріше засновувати школи недільні і святочні, або установи для різного стану людей, громадян, ремісників, господарів, словом, для всіх, які б в знаннях корисних до заняття потрібних дещо повчитися хотіли. Бо наш народ, до сіх пір мало загальних шкіл маючи, в справах господарського свого становища, народності і словесності своєї не може на іншому місці краще навчений і наставлений бути, ніж у школах, де читанням, історичними розправами саме життя пізнати можна і то ще з природною приємністю і легкістю, і таким способом, що і селянин бідний добре повчиться і на довгі часи запам'ятає."

Автор цієї думки так детально обґрунтовує різні аспекти цієї справи, що його міркування розростаються до своєї рідної програми масового навчання та виховання населення. Найбільш важливими пунктами цієї програми культурно-освітньої роботи серед народу автор вважає не тільки навчити селянина читати та писати, але й відучити його від горілки.

Програма Орла Татранського за своїми намаганнями, метою та способами її реалізації дуже близька до подібної програми Олександра Духновича. Як і Духнович Орел Татранський закликає не покладати надій на імператора чи державу, а розраховувати на власні сили. "Кожна людина, - пише він - повинна перш за все сама собі допомогти і тільки коли не вистарчає власних засобів, сподіватися на допомогу інших." (128)

За прикладом Духновича й Орел Татранський головну увагу приділяє сільським початковим школам – для дітей і дорослих, тобто турбується про освіту простого народу.

Отже, наведені факти дозволяють нам зробити висновок, що конституція, яка ніби узаконювала рівноправність всіх народів Австрійської імперії, не зробила помітного зламу у розвитку національного життя закарпатських українців взагалі і розвитку шкільництва зокрема. Як і до прийняття конституції і після її проголошення уряд не турбувався станом українських шкіл, не надавав тим школам ні матеріальної, ні моральної підтримки. Проте сама революція 1848 року вплинула на кращих представників Закарпаття і під її впливом та за прикладом інших (зокрема словаків, чехів та галицьких українців), представники українського населення Закарпаття почали цікавитися проблемами (зокрема) національного життя свого народу.

Найдемократичніша частина закарпатоукраїнської інтелігенції пояснювала населенню значення шкіл та освіти, вела це населення до того, щоб воно само засновувало школи і посилало своїх дітей на навчання.

Таким чином, завдяки старанням Івана Вислоцького та інших спиських діячів в початкових школах на Спишу навчалася більше як 800 молодих русинів, старанням Бачинського на Лабірщині навчалася "більше як 500 дітей". Старанням Духновича, який сам, як пише, "71 системизував школу", початкові школи виникли й діяли в цілому ряді руських сіл.

Інша, менш демократична частина закарпатоукраїнської інтелігенції, турбувалася більше про середню та вищу освіту для населення і сподівалася при цьому на державну ініціативу та допомогу. Зрозуміло, і такі домагання мали своє позитивне значення, однак в умовах майже суцільної неграмотності населення така позиція свідчить про відірваність поглядів їх авторів від справжніх потреб народу. Середні та вищі школи потрібні були для вузького кола інтелігенції. Для трудового населення вони були б

недоступними і в тому розумінні непотрібними.

Революція в Угорщині внесла значні соціально-політичні зміни у життя всіх народів Угорщини. Щоправда, вона не задовільнила повністю економічних вимог селянства. Особливо далека вона була від розуміння та задоволення національних потреб слов'янських народів Угорщини, зокрема від прагнень закарпатських українців.

Тим самим революція не створила необхідних умов для успішного розвитку національного життя гноблених народів. Тому й розвиток шкільництва на Закарпатті був непослідовним, половинчатим і в кінцевому результаті, незадовільним.

1.2.2 Боротьба за літературну мову

Крім статей про шкільництво, в тогочасній українській пресі Австрійської імперії друкувалося багато статей про "народність" та "рідну мову" населення Закарпаття. Для цих статей характерне те, що різні автори займають в цьому питанні однакові погляди. Всі вони (автори) вважають, що "наша народність" та "рідна мова" не є "немадлярська", а "руська" мова. Метою тих статей було довести, що всупереч офіційній угорській політиці, яка не визнавала в Угорщині інших ніж мадлярського народів, населення Закарпаття за своєю національністю не "угорське" а "руське", тобто приналежне до східнослов'янських народів. Можна зауважити, що крім мадяр, ніхто інший не сумнівався в національній приналежності закарпатців: Не сумнівалися в тому ні представники словацького, чеського та інших народів Європи.

Однак в тогочасній пресі є немало статей, в яких конкретизується питання "рідної" чи "руської" мови, народності та літератури. На ці питання не дають єдиної відповіді не тільки різні автори, але навіть одні і ті ж автори відповідають в різний час по-різному.

Ця різноманітність поглядів, тверджень, думок та пропозицій вже давніше дістала назву "мовної боротьби", яка найбільше загострилася саме в середині XIX ст.

Тут уже не йдеться про мову "руську", тобто "немадлярську", але ставиться питання: Якою повинна бути ця руська мова? Старо- чи церковнослов'янською, "бескидо-" або "карпато-руською", "московською" або "великоруською" чи "малоруською", тобто українською або мішаниною котрихось з наведених мов? Ця мова мала б обслуговувати всі сфери книжкового, наукового та літературного життя або іншою мовою мала б бути мова книжок "для народу", іншою мовою "наукових" праць тощо.

Наперекір тому, що дослідники життя закарпато-українського населення вже понад століття приділяють значну увагу питанням "мовної боротьби" в Галичині та на Закарпатті, воно до сьогодні залишається невирішеним.

Причому окремі дослідники цього питання надають "мовній боротьбі" такого величезного значення, що від її вирішення роблять залежним все подальше культурно-національне життя українського населення Закарпаття. Найдалі в таких твердженнях пішов згадуваний Студинський, який звинувачував Духновича за всі страждання закарпатських українців. З цього приводу він писав: "Якби Духнович, що мав авторитет на Закарпатській Русі, тримався був своєї думки про народну мову, яку висловив у статті "О словесном Русинов совокулпені" (Вісник, 1850, Но 29), якби був народну мову прикрашував "красными цвітами..." і не допускав до того, щоб її "безображувано чуждими іностраними барвами...", якби був очищував її "драгоцінні бисери от ржі",

успіхи у відродженні Закарпатської Русі були б обільні і не треба було б тоді боятися мадяризації, ані смерті народу, бо тоді наспіло б (говорю словами Духновича) "благословеніє, і роса возрастающая благоє семя". Надія держиться тільки мовою." (129)

На думку Студинського виходить, що досить було одному тільки Духновичеві дотримуватися "рідної" мови, розвивати її та захищати і вже були б усунені і економічна відсталість, яка сторіччями тяжіла над Закарпаттям, і неписьменність та матеріальна бідність народу, і ліквідаторська політика мадярського уряду, і тим самим були б надолужені і неіснуюча промисловість, і допотопне сільське господарство, і нестача шкіл, інтелігенції, грамотних людей тощо. Справді, величезна віра в силу Духновича і рідної мови!

Дослідники, які аж таке величезне значення надавали літературній мові, не розуміли, що саме наведені фактори – слабкість економічного життя, бідність населення, австрійський та мадярський гніт, нестача шкіл та письменних людей тощо – робили неможливою бажану культурно-політичну діяльність, яка, як надбудовча, повністю залежна від базису.

Переглядаючи газетні матеріали, бачимо, що коло людей із Закарпаття, які брали участь в мовній боротьбі, значно менше, ніж число дописувачів, які цікавилися шкільною проблематикою. Це зрозуміло. Для розуміння мовного питання слід було знати хоча б трохи історію народу і споріднених народів, мову свого народу та споріднених народів, слід було бути істориком, філологом, політиком, загальноосвіченою людиною. Тому в цій боротьбі приймають активну участь тільки Олександр Духнович, Адольф та Віктор Добрянські, Іван Раковський, причому кожен з них займає іншу позицію в цьому питанні.

Своє розуміння проблеми літературної мови закарпатських українців Духнович виявив як у своїх статтях та листах, так і в своїй практичній культурно-освітній, організаторській та літературній діяльності. Тому при оцінці його мовних поглядів треба також їй приділити належні увагу.

Іван Раковський виявив своє розуміння цього питання перш за все у своїх "довірительних письмах", які друкував в тогочасній пресі. Адольф Добрянський в своїх листах висловлюється по-різному до наведеної проблематики, проте однозначним є його ставлення до названої проблеми в його практичній політичній діяльності. Віктор Добрянський, як також інші дописувачі, висловив свої погляди на це питання в кореспонденціях у газету.

Отже, розглянемо погляди названих авторів на наведене питання.

Спроба запровадження української народної мови в літературу Галичини Маркіяном Шашкевичем та його однодумцями з "Руської трійці" в 30-х роках XIX ст. свідчить про демократичне розуміння цими людьми проблематики розвитку українського населення Західної України. Проте, на превеликий жаль, ця правильна і демократична спроба не перемогла і в аналізованій нами час розгорілася тут знову з неменшою інтенсивністю як на Закарпатті.

Студинський твердить, що "причиною сеї прояви (мовної боротьби – Ю. Б.) було головне те, що майже кожен сучасний письменник мусів боротися з мовними труднощами. Навіть сі, що одушевляли ся народною мовою, не знали її так, якби сего від них можна було домагатися." (130)

Це явище справді мало місце в літературній практиці згадуваних діячів. Часто доходило до того, що прихильників того або іншого напрямку можна було інколи пізнати лише за їх теоретичними висловлюваннями, а не за їх мовою. Треба погодитися

зі Студинським, що представники одного і другого, або ще й третього напрямів, "виховані вдома, по більшій часті серед розмовної польської мови, (а в Закарпатті - на мадярській мові, - Ю. Б.) в церкві серед церковнослов'ящини, а в школі серед німеччини (або мадярщини - Ю. Б.), вони мимоволі не раз вносили до своїх творів чужі слова, звороти і стиль", що часто "народна мова була хіба сею поволокою, що прикривала всякі чужі для народної мови слова і звороти". (131)

Однак цією однією причиною не можна пояснити аналізованого явища. Тут потрібно мати на увазі хоча б політичні погляди представників галицьких та закарпатських українців, ступінь їхньої демократичності тощо. Не спираючись у своїй програмі на народ, одні й другі представники українського населення відчували власну слабкість, бо не могли не усвідомлювати, що за ними немає ні економічної, ні юридичної, ні політичної сили. Тому вони найчастіше змушені були наголошувати на вірі в добру волю імператора чи уряду Австрії та Угорщини і сподіватися, що саме вони - цісар та уряди - з власної доброї волі задовільнять всі потреби українського населення Галичини та Закарпаття. Тому вони спочатку спиралися на австрійський уряд. Пізніше, після поразки революції в Угорщині, коли Австрія відмовилася задовільнити обіцяні права української національності і знову кинула гноблені Угорщиною народи під її волю, обставини склалися так, що переважна більшість представників галицьких та закарпатських українців почала сподіватися на допомогу царської Росії, тим більше, що царська Росія віддавна вела політику на послаблення своєї суперниці - Австрійської імперії, а в цій політиці важливе місце займали як слов'янські народи австрійської імперії взагалі, так і "русини" Галичини та Закарпаття зокрема.

Тому й питання єдності всього "руського" народу представники цього народу спочатку розуміли лише як питання єдності всіх українців Австрії. Про єдність українців Австрії з останім "руським" народом за межами Австрії вони почали говорити значно пізніше.

Все це не могло не відбитися також на ставленні різних авторів до питання літературної мови галицьких та закарпатських українців.

В 17 числі газети "Пчоло" за 1849 рік було надруковано статтю Йосифа Лозинського під заголовком "Уваги над правописом руським", в якій він висловив думку про те, що письмо повинно бути вірним образом живої мови".

"Галичо-руський вісник" (1849 р., ч. 58) надрукував промову Йосифа Левицького, в якій він виклав свої думки про те, як потрібно писати. Пізніше той же "Галичо-руський вісник" надрукував статтю "Розговори", в якій говориться, що питання літературної мови стосується не стільки правопису, скільки мови. "Хоть народна мова на цілій південній Русі однобарвна і однозначна, - пише автор, - то вже нині наші письменники розділилися на чотири лави. Одні бажають бачити в письменстві мову староруську,.. другі домагаються... мови церковнослов'янської. А побіч сих мов є ще ... язык великоруський, ... а поміж сима трема стоїть... ще маленька ... наша простонародна мова." (132)

Отак розпочалася дискусія про літературну мову чи "мовну боротьбу" на західноукраїнських землях, яка набула надзвичайно широкого розмаху, забрала багато сил багатьом діячам та спричинилася до багатьох ускладнень при рішенні різних питань культурно-національного життя галицьких та закарпатських українців і до сьогодні не перестала бути зброєю в руках антиукраїнських сил.

Активну участь в дискусії про шляхи розвитку літератури та літературної мови на західних землях України взяли також представники Закарпаття, хоч слід сказати, що в Галичині з самого початку були представлені всі напрямки дискусії.

Демократичні представники Галичини пропонували писати мовою простого народу. Вони підкреслювали багатство української народної мови, її зрозумілість для всього

населення та її здатність розвиватися. Інша частина галицької інтелігенції, яка у своїй програмі не спиралася на народ і недостатньо знала життя народу та його мову, була вихована на книжній церковнослов'янській мові і головним представником та розсадником культури вважала церкву, пропонувала й надалі вживати в літературі саме церковнослов'янську мову. Представники Закарпаття так само займали неоднакові позиції в питанні про літературну мову.

Найвидатніший діяч закарпатських українців – Олександр Духнович з самого початку відстоював потребу писати на простонародній українській мові.

В статті "О словесном русинов совокупленіи" він пише: "Я стараюся о мові карпато-или бескидоруськой, народами в Галичині й Угорщині употребляемой; і мова она мені видиться бути начально-природною, она іще в своїй невинності і первой простоті під горами сохрानена, славенско-руського языка чистоту задержует." (133)

На іншому місці Духнович пише: "Чтоб словесність цілі своїй успішно служила, їй потрібно бути свойственною, т. є. такою, чтобы органом її кожний мнінія і понятія свої так із'яснил, даби вони от слишающего і читающего естественно виразумілися; і прото, наколико возможно, остеригатися потрібно од слів чужих, ілі чужого проізношенія, од вираженій окружных (вживаних тільки в невеличких округах – Ю. Б.), помісних, провінціальних, яко суть, приміром: мешканье, замешкалость, досвідченье, творенье і пр., тії бо суть польського вираженія; так суть у нас (на Закарпатті – Ю. Б.) в употребленіи: талпаловати, говгер, федьвер, бантовати, фалат і пр. мадярського, сарака – волоського, мусить – німецького проісхожденія. Что тикається провінціалізмів, то сих, по мнінію нашему, такі только употребляти подобает, которіи распространіишіі суть, но і тогда внимающе на близість кореня н. п. лишь, лише і лем; шо, што, що; же і что; быти і бути; еден і один; провінціалізми тії по обоім сторонам Бескида расширно в употребленіи суть; еднакоже между народом велику чинять розлуку і многажди виною распрі бувають; едни другим посмівають, но часто же і презирають ними. Прото доколи така распря в едном племені будет, не можна желаемого совокупленія нашеї словесности надіятися. Ми, хотяй ціла епархія лем употребляет, еднакожь подвержемся большой часті и после сему лишь, лише писати будеме; но місто галицького що, бути останемся з нашим что, быти, которое нам распространіишее і по благозвучію пріємнійше видиться быти; такожде і вас молим, чтоб і вы столько уступили, і естли не больше, хотяй одно что й бути перемінили, як тоє уже в 1 числі Вісника і самі галичани желали.

І то есть наше общее о споеніи і совокупленіи впольной нам народности і словесности мнініе, чтоб не уважати на различіе місцевих, весьма часто чужим впливом іспорченних проізношеній і вираженій, но ідуще середнім путем і з особенним оглядом на корінний наш церковнослов'янський язык, вибирати для письма з простонародної бесіди все, что есть лучше і природі языка соответствует.

Прото не взирайте на провінціалізми і помісні разности вираженій, но пишім єдиною всім разумительною, письменною бесідою, і то на которую ви, братія галичане склоніишіі будете; - ми меньшая часть на все лучшее пристанем, і вас уважати будем; но просим і умоляем вас, уважайте і ви на нас і буковинців братів своїх, і усилюйтеся їх приклонити к собі лучше в вірі і любові, нежели їх упором отдаляти і оскорбляти." (134)

Ось якими поглядами на літературну мову втрутився Духнович у мовну дискусію. Він розумів, що "ми подібні молодому науку починаючому школяреві, который первый раз перо поял", тому що і ми "зачинаем письменное наше бытіе... Но ми между разными племенами розсіяні... различными зговоряемся вираженіями", бо "каждий своему первенство давати желает... Прото самі з собою сражаемся, і місто (замість – Ю. Б.) совокупленія, місто єдноти, распрю і ненависть в нас возбуждаеме..." (135)

Він бачить, що слов'янський народ, "хотяй власний свій язык в корені чистий задержал,

єднако множество вираженій ілі діалектов в нім наплодилося", бо "по всій землі розширений, всягди іноплемениками огранічається ілі помішаний (з ними) єсть...", бо деякі "народи слов'янські (як чехи, поляки, серби, хорвати, росіяни) діалект свій собственними граматиками із'ясняли і в свойственний вознесли цвіт." (136) і від свого імені заявляє, що писатиме "карпато- ілі бескидо-руською мовою,.. народами в Галичині й Угорщині употребляемой", що буде її "очищати от ржі, прикрашати красними цвітами", щоб досягти "совокупленія словесності" Закарпаття та Галичини. Ці погляди Духновича на літературну мову закарпатських та галицьких українців досить часто наводяться дослідниками життя й творчості їх автора та дослідниками мовної боротьби.

Майже всі дослідники наведеного питання визнають демократичність розуміння Духновичем потреб народу, як і його намагань писати народною мовою.

Однак його висловлювання на цю саму тему з його другої статті залишились поза увагою дослідників, хоча думки про полонізми, мадяризи, провінціалізми, в яких Духнович накреслював шляхи очищення та розвитку народної мови, мають немале значення для характеристики його мовних поглядів, якщо припустити, що з різноманітних та невеличких діалектів закарпатських та галицьких українців мала розвинути літературна мова бодай усіх австрійських українців. У всякому разі Духнович домагався "єдиної" і "всім зрозумілої" мови. В разі розходжень він пропонував домовитися на одній з кількох можливих форм окремих слів, бо без такої згоди не буде єдиної словесності. Виходить, що він припускав два можливі шляхи розвитку письменності Закарпаття та Галичини.

По-перше: він вважав за потрібне вживати простонародну "бескидо- ілі карпаторуску" мову, народами в Галичині та Угорщині употребляему", очищену від полонізмів, мадяризмів та вузьких провінціалізмів. Це шлях, яким розвивалася літературна мова в Україні на основі киево-полтавських діалектів.

По-друге: Духнович пропонував, "ідучи середнім шляхом, з особистим оглядом на корінну нашу церковнослов'янську мову, вибирати для письменності з простонародної мови все, що є в ній кращого і характеру мови відповідного." (137)

Цей "шлях" розвитку літературної мови Духнович запропонував через 20 днів після першого. Він не вимагав негайно стати на той або інший шлях, але залишає вирішення цього питання залежним від волі чи бажання більшості - галицьких українців або на домовлення з ними в конкретних випадках. Визнання двох можливих шляхів розвитку літературної мови австрійських українців можна вважати демократичністю та толерантністю Духновича, але також (як роблять окремі дослідники) непослідовністю поглядів Духновича на мовне питання.

Однак вже наступна стаття Духновича, присвячена темі літературної мови, була оцінена дослідниками помилково.

У "Віснику" за 1850 рік (138) Духнович надрукував статтю, в якій широко цитує з листа галицького товариша, що відгукнувся на його статтю, присвячену проблемам літературної мови.

Цього на помітили дослідники і **слова з листа до Духновича приписали самому Духновичеві**. Перший, хто допустився наведеної помилки, був згадуваний вже К. Студинський, який в книзі "Кореспонденція Якова Головацького..." написав: "В одній з пізніших дописей зазначає Духнович своє становище (щодо відношення народної мови до церковнослов'янської - Ю. Б.) ясніше, коли каже: а мненіє наше такое, что народний наш язык в союзи з біблічеським ілі церковнослов'янським языком єсть, ми жєлаєм к нему приближити(ся) і народність нашу на нім образовати." (139)

Справа, однак, в тому, що **наведені слова не належать Духновичеві, а авторові листа до Духновича. Духнович був прямо протилежного погляду на це питання.**

Прочитавши наведену думку свого опонента, початок і кінець якої виразно відмічено лапками, Духнович написав: "Но як каждый чоловік, так і я власно маю о словесності понятіє: я почитаю старослов'янський язык, однакож ісключно його в гражданській письменності употребляти не желаю, хотяй ніхто переперечити не годе, что літургічеський язык... есть мати слов'янської словесності; однакож - говорю - в гражданських писаннях не може бути употребляемий прото, бо вполні не от всіх разуміється; прото і росіяне, письменность свою на висшій совершенства ступінь приведши, власний народний упоотребляють язык, хотяй літургічеський честують і усильно учаться... Наше в Угорщині представленіє не єсть ісключно старослов'янській граматиці повинуватися, но назираєм на тоє, чтоб од неї не отдалитися со всім, а всегда іміти перед очима богатое і мудрое нами доселі іще не достигнуое совершенство ся. Ми не старослов'янський употребляем діалект, в наших письмах, на колико возможно, приспособляемся народному нашему вираженію, которое ближайшеє єсть старослов'янському; не уминаем і ми мертвое питати тіло, но добродітелі мертвого почитаем і їм послідувати усилюемся." (140)

Таким чином схему розвитку поглядів Духновича на літературну мову, яку дослідники зображували як "бескидо- ілі карпато-руська мова" - "союз народної мови з церковнослов'янською" та, як далі побачимо, - великоруська літературна мова, на цьому другому етапі потрібно докорінно змінити. Духнович не перейшов від "бескидо- ілі карпато-руської мови" до "союзу народної мови з біблїчеським", але залишився прихильником народної мови, яку потрібно очищати від "противо всіх слов'янських употребляемих погрішностей" - (полонозмів, мадяризмів, діалектизмів та вузьких провінціалізмів).(141)

Старослов'янську мову він поважав за її досконалість, проте закликав на її основі розвивати живу мову народу.

Правда, наведена стаття Духновича, як і попередні, містить думки, які можна тлумачити по-різному. Однак сам факт, що Духнович не погоджується з поглядами автора, (який домагався союзу народної мови з біблїчеським, який вимагав наблизити народну мову до біблїчеської і на такій мові нашу народність образувати), наводить "своє власное о словесності мнініє" і виразно протиставляє свій погляд та свою аргументацію проти вживання старослов'янської мови в гражданських писаннях, наводить приклади, що й інші народи, хоча старослов'янську мову уважають, "власний народний употребляють язык", старослов'янську мову називає мертвим тілом – все те однозначно вказує на протилежність поглядів Духновича у порівнянні з вимогами "союзу народної мови з біблїчеською". **Духнович не стає прихильником вживання старослов'янської мови в літературі, ні союзу народної зі старослов'янською, як помилково доводив Студинський і ті, які до сьогодні повторюють його висновки.**

Цієї помилки Студинського не викрили пізніші дослідники життя й творчості Духновича, навпаки, майже узаконили її як концепцію його поглядів на літературну мову закарпатських та галицьких українців.

Внаслідок виправлення цієї важливої помилки Студинського (та його послідовників) втрачають вартість також інші висновки, які випливають з попереднього. Так, наприклад, Студинський писав, що "головно Угорська Русь старалася" заводити "в наше письменство старослов'янську мову." (142) (Це твердження не можна вважати вірним, бо і в Закарпатті, і в Галичині були як прихильники народної (Духнович, Павлович тощо), так і старослов'янської мови. (143)

Трохи далі й сам Студинський наводить твердження сербського єпископа Євгена

Іоановича про те, що "се стремління (прийняти старослов'янську мову за літературну - Ю. Б.) прийнялося... серед угорських русинів так само, як жило оно і посеред галицьких русинів перед 1848 р. і після нього." (144) Та, нарешті, "навіть в Угорщині відзиваються голоси, що нарід лише мовою удержується і русин лише через руську мову буде руським народом, що народна мова є тою силою, якою можемо доробитися..." (145)

У згоді з Духновичем і деякі галицькі прихильники народної мови відзначали, що церковнослов'янська мова "славна она, вправді, але замало жива, застаренька, заповажна і захоłodна, а кожний радше горнеся до молодшої, до своєї рідної... матері. Староруську мову освідчений русин повинен знати, але з живим народом треба говорити живою мовою". (146)

Однак треба бачити також різницю між Духновичем та деякими галицькими прихильниками народної мови.

Духнович твердить, що народну мову потрібно "украсити", але й остерігатися, щоб її "не безобразити", потрібно її "очистити от ржі": от мадяризмів, полонізмів, вузьких провінціалізмів тощо. Галицькі прихильники вживання народної мови подібних уточнень не дають. Тому їхні вимоги "так писати, як нарід в Галичині говорить", (147) "всі твори, призначені для народу, мають бути писані сею мовою, яка живе в устах народу", (148) "писати так, як нарід, зглядно більша часть його говорить" (149) не дають точнішої уяви про шляхи розвитку народної мови та про її перехід у літературну мову.

Відомо, що як галицькі так і закарпатські діалекти належать до української мови, як цього були свідомі представники закарпатського та галицького українського населення. Проте внаслідок довготривалого польського впливу на українську народну мову Галичини та такого ж впливу мадярської мови на закарпатські українські діалекти виникли й певні відмінності між наведеними діалектами української мови. Тому уяви про шляхи єднання тих діалектів були важливими в справі вироблення єдиної літературної мови на основі "карпато- ілі бескидо-руської мови, народами в Галичині та Угорщині употребляємої". Пригадаймо ще, що як галицькі, так і закарпатські дописувачі користалися різними правописами або й мішаниною різних правописів (та ще факт, що тодішні редактори "разновідним сочиненіям коресподентів однообразний подавали облик" (Раковський – дивись далі. Ю. Б.), тобто перероблювали кореспонденції різних дописувачів на свій правопис, згідно зі своїм уявленням про народну мову, "яка живе в устах народу"). Тому вимога писати так, як "нарід" говорить могло означати й те, що написане таким способом – різними діалектами та різними правописами, підправлене різними редакторами, буде зрозумілим лише для носіїв тих або інших діалектних особливостей. Проте "народна мова, народами в Галичині та Угорщині употребляемая", очищена від полонізмів, мадяризмів, вузьких провінціалізмів тощо, скоріше і легше могла стати літературною мовою всіх австрійських українців.

Зрозуміло, для того, щоб з розріднених галицьких та закарпатських діалектів створити літературну мову бодай для австрійських українців, потрібні були ще й інші умови. Тут оцінюємо тільки суто теоретичне значення різних поглядів на літературну мову галицьких та закарпатських українців, бо на практиці в існуючих умовах тодішні прагнення навряд чи могли привести до створення літературної мови, оскільки в Україні, на основі інших українських діалектів та при інших умовах, уже існувала українська літературна мова.

Духнович вважав неправильним, що деякі галицькі дописувачі "язык простонародный округа, в котором они уродилися ілі тепер живут", намагаються ввести "языком книжним всіх русинів Австрійської держави", бо "таким способом в четырех мільйонах Австрійської держави русинів будет 1000 діалекти, будет постоянная распря, будет междусобная брань, что может русинам последнее принести уничтоженіе." (150)

Студинський пише про прагнення представників закарпатських українців, хоча має на

увазі головним чином Духновича, що вони "не бачили сего, яку велику користь принесли би були для дослідників, якби писали були в мові народній того округу, в якій уродилися або живуть". Це зауваження недоречне, оскільки розмова йшла не про творення зразків для дослідників, а про погляди на літературну мову австрійських українців.

На іншому місці Студинський робить закид Духновичеві, що той "рад був бачити свою "карпато- ілі бескидо-руську мову" літературною мовою всіх русинів," (151) однак цей закид зовсім невірний, бо Духнович вимагав іншого. Він погоджувався прийняти ту єдину, всім зрозумілу бесіду, "на которую ви, браття галичани, склонійшіі будете." (152) Сам він намагався писати мовою, "народами в Галичині й Угорщині употребляемою" і зрозумілою для всіх.

Отже, Духнович був за політичне, адміністративне та культурне об'єднання галицьких та закарпатських українців, відстоював спільну літературну мову для закарпатських та галицьких українців на основі народної мови, очищеної від чужих елементів та вузьких провінціалізмів.

Інші закарпатські українці займали в цьому питанні інші позиції.

Віктор Добрянський з цього приводу пише: "В язиці, по моему мнінію, наше діло не слідувати слішком за нарічієм простонародним, за ним же будет скоро столько граматик сколько сіл, ні разставатися совсім з древністю церковною, но слідовати ізображенному уже більшінству языка нашего, чтоб не роздробляти, что іміет быти основанієм соединенія." (153) (Студинський оцінює ці слова як "відверту ідею об'єднання." (154)) Сама мова кореспонденцій Віктора Добрянського, так само як і пізніші його погляди на літературну мову дають підставу твердити, що він вже на данному етапі не був прихильником народної мови.

Свої погляди на літературну мову закарпатських та галицьких українців висловив також Іван Раковський.

У вступі до одної зі статей Раковський проголошує, що він не буде торкатися ні поглядів тих, які кажуть, що народ слов'янський не може досягти "височайший інших народів совершенства степень", бо немає порозуміння між собою в питаннях мови, ні тих, які кажуть, що для всіх слов'ян "ізбраніє єдиного для словесності і письменності языка" потрібне. За основне положення, яке необхідно постійно мати на увазі, автор вважає, "же к плодоносному народності нашей процвітанію неотмінно потребується, даби єсьме между собою єдноту в словесності і писемності поставили, зате без такого соединенія не возмогут ні училища, ні письменная наша діла ожидаємий произвести успех." Тому, продовжує Раковський, "нам ся так подобает, же для средоточного нашего соединенія як словесного, так і писемного найспособніший єсть язык біблічеський і правопись церковная." (155)

Раковського вимога єдності як передумови для досягнення успіху зовсім правильна. А в питанні про літературну мову Раковський однозначно став на бік вживання церковнослов'янської мови. Проте в наступних словах Раковський затуманує свою ясну позицію, коли твердить, що "народний язык наш с весьма малым разлічієм тоже істинний єсть с іменованим біблічеським... Єжелі із'ємлеме рідко уже зустрічающієся у нас двойственная імен і глаголов числа, так равно і времена глаголов переходящая, аки наприклад "обрітох, обрітохом" і проч. яже по духу гречеськаго языка заведени видяться, вся інная склоненія, сопряженія і сочиненія языкословна, хотя би єсьме і не приспособляли їх нарічію простонародному, удобно сразумительная бивають народу нашему." (156)

Наведені слова, навіть якщо не змінюють погляд Раковського на літературну мову, то у всякому разі ускладнюють його розуміння. Важко-бо зрозуміти, чи Раковський дійсно

був переконаний, що наша народна мова "с весьма малим различієм тоже істинна єсть с іменованою біблїчеською", або він твердить таке лише для того, щоб не поставити проти себе прихильників народної мови. Мабуть, лише на догоду прихильникам народної мови Раковський майже дослівно повторює слова Духновича та В.

Добрянського про те, що "узнаєме добре туу важность, юже на простонародний язык нам обернути подобает, однакож принуждени єсьме і то ісповісти, же єжелі би ми себе во всім простонародному языку приспособляти хотіли, тогда майже толїко словесностей іміли би єсьме, колико областей і сіл нахождається." Отже, і Раковський декларує важливість простонародної мови. Проте роздрібленість діалектів веде його до переконання про потребу прийняти церковнослов'янську мову як літературну, в той час як та сама роздрібленість привела Духновича до переконання про потребу очистити народну мову від чужих впливів та вузьких місцевих провінціалізмів і писати мовою "народами в Галичині та Угорщині употребляемою."

Однак і на цьому аргументація Раковського та пропагація ним церковнослов'янської мови не закінчується. В одній з наступних статей Раковський говорить, що є люди, які нашу літературну мову критикують, оголошують незрозумілою, невідповідною своїй меті. Одні вимагають впровадження народної мови, інші – церковнослов'янської, а ще деякі якоїсь середньої мови. Є ще й такі, яким навіть форми слів не подобаються і замість що чи бути – что і быти вимагають. (Відомо, цього вимагав саме Духнович.) Щодо Раковського, то він пише, що поки мова зрозуміла, то проти неї немає причин виступати, а коли хтось виступає, то це тільки пуста суперечка, "бо ми знаєм, что і наші окончанія не всім подобаються." Справа гірша, якщо мова йде про те, що нас не розуміють. Тут він захищає свою позицію – редактора "Вісника законів державних". Він визнає, що писати зрозумілою для всіх мовою він не може, "особенно же во Віснику законїчеськім,.. де як і предмети нові, так і вирази в язиці нашем ілі не употребляєми, ілі не знаєми стрїчаються... Писати зрозуміло для тих – продовжує Раковський – котори найменше не трудяться о тім, чтобы языком освідомилися, і себе в нїм іобразовали, конечно више сил человекєських єсть." (157)

В останній статті Раковського на цю тему (158) сказано, що австрійський уряд видав розпорядження, щоб в гімназіях Кошицької та Пресбургської (Братиславської – Ю. Б.) областей (тобто на Словаччині – Ю. Б.) незважаючи на наявність різних місцевих говірок, наука велася на літературній чеській мові. Після цього повідомлення, пише автор, уряд нам дав зрозуміти, що "нужно держатися іобразованого языка, откуда і ми... должны домагатися матерного нашего письменого языка."

Отже, не зважаючи на плутанину, яку різними поясненнями вносить сам автор у виклад своїх поглядів на мову, можна ствердити, що Раковський обстоює не народну мову, а церковнослов'янську (коли вже не російську! – дивись далі) літературну мову, яку називає "іобразованою, нашою письменою" мовою.

В дискусії про шляхи розвитку літератури на західних землях України брав участь ще Микола Нодь. Він заперечує погляди галицького автора Т. Л. Вербицького, який вважав, що той "на вітер промовляє", хто вживає "быша, быхом" нерозумітельня." Він наводить кілька речень народною ніби мовою, в яких, крім службових слів, всі слова мадярські, чим прагне переконати противника, що "молоденьким народа словом" – простонародною бесідою – важче домовитися, ніж церковнослов'янською. "Что ми не розумієме гаразд Вісника, – пише він, – тому не причина стара старослов'янська бабуся, но причина во том, что ми нині зачавше виробляти вісникарства поле, як пером землю ізорати не можна, так і слова ради вісникарства о всяких вещах писавше во кутику найти не мож."(159)

В продовженні тої статті М. Нодь пише, що "не токмо приймеме быша, быхом, но еще і за... двойственное число бабусі старенькія ручку поцїлуєме!" (160). Отже, Микола

Нодь виступає одним з найвиразніших захисників церковно-слов'янської мови в літературі австрійських українців.

З такими поглядами закарпатських українців про шляхи розвитку літератури та літературної мови ми зустрічаємось у пресі 1849-52 років. Слід зазначити, що переважна більшість наведених поглядів викладена не категорично і не виключає інших поглядів на наведену тему. Крім того, ті погляди не впливають з неповаги до народної мови, але з переконання, що єдиної народної мови немає, а коли б кожен почав писати так, як говорить, то було б "1000 діалектів" (Духнович), "столько граматик, сколько сел" (В. Добрянський), "только словесностей, колико областей" (Раковський), і така мова навряд чи була би зрозумілішою, ніж високорозвинена церковнослов'янська мова (М. Нодь).

Варто ще порівняти позицію закарпатських прихильників церковнослов'янської мови з такою ж позицією галицьких прихильників тієї ж мови. Кирило Студинський про це пише: "Коли однак закарпатські українці (яких він "не важив би ся підозрівати... о нещирість" – Ю. Б.) в 1850 і 1851 рр. вірили в можливість введення церковнослов'янської мови в наше письменство, то Іван Головацький використовував це стремління лише як покривку до об'єднання. Не ходило йому вже тоді о церковнослов'янську мову, лише о великоруську, для якої він підготовлював терен, стаючи з однієї сторони в обороні мертвої, церковнослов'янської мови, а кидаючи з другої зневіру в будучність живої народної мови." (161)

Значить, якщо закарпатські автори вірили в те, про що писали, то галичанин Іван Головацький домагався вже тоді чогось зовсім іншого. Він створював умови для москвофільства як реакційної течії в боротьбі за розвиток літературного життя західноукраїнських земель. І саме ті фактори, при подібних мовних поглядах, обумовлюють велику різницю між позицією закарпатських українців та позицією москвофіла Головацького.

У 1852 році подуло іншим вітром в справі розвитку літературної мови закарпатських та галицьких українців. Це явище було зумовлене багатьма і досить різноманітними причинами, які досі залишаються недостатньо дослідженими. До мовних поглядів представників закарпатських та галицьких українців приєдналися нові політичні погляди та прагнення, які мали на меті сприяти зовсім іншій справі, а не пробудженню національно свідомого життя українського населення Австрії.

На той час переважна більшість закарпатської та галицької української інтелігенції вже стигла переконатися в тому, що австрійський імператор не дуже турбується справами національного життя слов'янських народів та національностей своєї імперії. Приблизно в той же час закарпатська та галицька українська інтелігенція починає інтенсивніше співпрацювати з представниками великодержавної інтелігенції Росії. Ці фактори й обумовили зміни в поглядах закарпатських та галицьких діячів на літературну мову.

Між західними слов'янськими народами, більшість з яких знаходилася під гнітом Австрії, поширювалася в той час ідея про прийняття російської літературної мови як мови міжслов'янської з тим наміром, щоб через неї всі слов'янські народи могли тісніше співробітничати і краще пізнавати один одного. Поширенню цієї ідеї сприяли прагнення гноблених слов'янських народів знайти в російській імперії силу, спроможну визволити їх з рабства та захистити їхні права.

Найсильніше жила та думка у найближчих сусідів закарпатських українців, у словаків. Це помітив і російський мандрівник Микола Погодін, який після повернення із слов'янських земель в 1839 році писав до міністра народної освіти Росії: "У словаков энтузиазм славянский дошел до высочайшей степени." (162)

Словацька газета "Hronka", ще у 1838 році писала: "Пора б нам слов'янам вивчити головні наші нарiччя (слов'янські мови – Ю. Б.), але добре було б, якби ми всі вивчали, за прикладом старих греків, якесь переважно одне нарiччя... Коли треба сказати відверто... яке з нарiчч було б найбільш підходячим, щоб бути органом, еднаючим усіх нас, я гадаю, що ми повинні висловитися за російську мову. Народ, який нею розмовляє, могутній, література багатюща і, якщо можна так висловитися, мова ця "найслов'янськіша". Для нас, словаків, вона незрівнянно ближча, ніж ми гадаємо." (163)

Ми не будемо аналізувати, наскільки в розповсюдженні цих поглядів і яке місце займало вчення визначного тогочасного чеського і словацького епісьменника Яна Коллара з його всеслов'янською ідеєю, наскільки діяв тут "приклад старих греків", чи "могутність російського народу", чи "багатюща російська література", чи близькість словацької та російської мов, не будемо слідкувати за розвитком цієї "всеслов'янської" ідеї на різних етапах її розвитку та у різних народів, вказуючи, коли, наскільки і чому вона була прогресивною чи реакційною, ми констатуємо лише наявність такої ідеї.

Гадаємо, що коли такі думки поширювалися між словацьким, чеським та іншими слов'янськими народами Австрії, безперечно економічно та культурно-політично більш розвиненими і коли ті народи, які користалися латинським альфавітом, хотіли вивчати і готові були визнати загальнослов'янською російську мову, то такі думки, безперечно, мали ще більш сприятливий ґрунт серед більш економічно й культурно-політично відсталого українського населення Австрії, тим більше, що це населення з давніх віків вважало себе "руським" (тобто - східнослов'янським) та що у своїй мові на письмі вживало "руські" букви, тобто азбуку. (164)

У згаданому листі до міністра народної освіти Погодін писав про те, що всім гнобленим слов'янським народам потрібно допомагати. За його словами, "слишком незначительных сум надобно," щоб у всіх тих народів пробудити думку про те, що Росія їм допомагає, і використати ту віру в інтересах політики російського царизму.

"Институт в Пресбурге (Братиславі; мається на увазі Словацьке наукове товариство – Ю. Б.) – пише Погодін, – достоин внимания всех друзей добра, не только славян, и имеет полное право на пособие, в коем терпит крайнюю нужду, не имея возможности платить даже учителю. Этот институт сделал в прошлом году воззвание ко всем словянским собратиям... с дозволением Австрийского правительства о доставлении ему пособия книгами и деньгами. Следовательно оно может быть доставлено в Пресбург публично, от имени каких-нибудь русских ученых меценатов. Прочия пособия должны быть доставлены Шафарику... Сообщение с ним может производиться через меня, через протоіерія Метлицкого, через Венское посольство на імя наших путешествующих магистров." (165) А через три роки, після того, як Погодін вдруге побував за кордоном, він пише до того ж міністра ще вимогливіше та рішучіше: "Теперь могу сказать, что эту помощь считаю необходимою, если Россія не решилаь оставить Славян совершенно на произвол судьбы... Я берусь доставить ее (допомогу - Ю. Б.) еще более тайно, нежели англичане доставляют порох черкесам или прусаки - запрещенные книги полякам... И о какой сумме идет здесь речь? От 10 до 25 тысяч ежегодно для всего славянского мира. Это такая безделица, которую частные люди могли бы пожертвовать, если бы у нас было более общего образования." (166) Однак головну увагу М. Погодін тут приділяє уже русинам:

"Первое место на русскую помощь принадлежит русинам. (167) В ожидании благоприятных случаев необходимо поддерживать их возникающую литературу, частным образом, через вторые и третьи руки; доставлять пособие авторам, печатать книги, назначать премии за заданные темы об истории, языке, посылать в библиотеки русские книги, содействовать сочинению лексикона, грамматики, собрания преданий, песен. О средствах, как подавать сию помощь, – я представляю обстоятельное

предположение, если то будет удобно В. Высокопревосходительству." (168)

Немає потреби викладати, чи запропонував Погодін міністрові народної освіти "обстоятельное предположение", чи і як відповів міністр на пропозиції Погодіна; і без подальших доказів відомо, що пропозиції Погодіна були прийняті і здійснювалися як по відношенню до словаків, чехів та інших слов'янських народів, так і по відношенню до українців Закарпаття та Галичини, бо все це відповідало великодержавній політиці царської Росії.

З цього часу культурно-політичні діячі Галичини та Закарпаття, зокрема ті, які дедалі все відвертіше переходили на москвофільські та великодержавні позиції Росії, одержували грошову та іншу підтримку з Росії. Так Свенцицький повідомляє: "Погодин не позабыл своих львовских знакомых и год спустя (в 1836 г.) отправил вместе с Княжевичем (короб послан с извозчиком) суммою на тысячу рублей в Лемберг (у Львів - Ю. Б.) в Монастырь св. Онуфрия, Господину Компаневичу." (169)

Погодін навіть прохав повідомити: "Уведомьте меня также, какие книги для Вас нужны, а я постараюсь их прислать Вам при случае..." (170)

Книжки отримували також діячі чеського літературного руху. Так К. Зап "za přislané knihy" передає "největější díky ode všech podělených." (171)

За прислані книжки дякує також Я. Головацький: "Я вам ще не подякував за ласкаво прислані книги... В будуче, коли ласка якими книгами обдарити, прошу написати на кожній кому посилаєте." (172) В останніх двох випадках бачимо, що книги було надіслано разом для кількох людей.

Проте надсилалися не тільки книжки. Про це пише Яків Головацький: "Будьте уверены, милостивый господин Измаил Иванович (Срезневський – Ю. Б.), что поучения, которыми я во время пребывания Вашего в Вienne пользовался, глубоко вкопались, вросли в душу, и недоступными, (?) незабутными товарищами и руководителями станут в моем стремлении, они бо разбудили мою деятельность, они одушевили идею славянства..." (173)

Наведені факти, а такі можна б наводити ще довго, дозволяють зробити висновок, що тут мала місце свідомо, цілеспрямована діяльність російського царського уряду, який то книгами, то "повчаннями", то грішми чи іншими "подарунками" керував діяльністю представників не тільки закарпатських та галицьких українців, але й представників слов'янських народів Австрії. Скеровуючи цю діяльність в бажаному напрямі, царизм використовував її для досягнення своїх політичних прагнень.

Такою була друга причина, яка зміцнила ідею запровадження російської літературної мови в літературу Закарпаття та Галичини.

Прийняти російську літературну мову спонукала ще й інша обставина. Деякі закарпатські українці, високоосвічені та здібні вчені, які не могли знайти для себе відповідної роботи в Угорщині, саме тому, що вони не були мадярами чи німцями, а "руськими людьми", в другій половині XVIII та на початку XIX ст. виїхали працювати в Росію, де вони зайняли високі педагогічні, наукові та навіть політичні посади. (171) Правильно пише Студинський, що "кар'єра, яку зробили названі вчені в Росії, їх зносили з рідною землею мусили викликати на Угорській Русі зацікавлення як самою Росією, так і її культурним життям..." (174)

Значний вплив на українське населення Закарпаття залишило також перебування російської армії в Угорщині, яка прибула сюди придушити угорську революцію. Прихід царських військ, серед яких напевно переважали українці, українське населення зрозуміло по-своєму. Воно переконалося в тому, що "росіяни" - це не "дикуни з собачими головами", які прийшли "старців і дітей позабивати,.. церкви, алтарі звергнути, віру вашу викоренити...", як твердила мадярська пропаганда. (175) Навпаки, воно переконалося, що то люди тої самої віри, які розмовляють зрозумілою для них

мовою і, головне, приїхали приборкати їхнього відвічного ворога та гнобителя, та, можливо, й визволити їх з під гніту Угорщини.

Зустріч українського населення Угорщини з руським військом показала закарпатцям силу Росії. Внаслідок цього серед селянства Закарпаття родилося сподівання, що полегшення їхнього становища прийде (чи може прийти) з Росії. Всі ці настрої та сподівання створювали сприятливу атмосферу для поширення московфільських ідей на Закарпатті.

Не без впливу на прийняття російської літературної мови як літературної мови українців Закарпаття та Галичини мав також факт, що самі українські діалекти цих земель були дуже роздрібнені, в результаті чого було дуже важко виробити з них єдину літературну мову для всіх австрійських українців.

Внаслідок всього сказаного в Галичині та в Закарпатті починає переважати орієнтація на російську літературну мову. Найвиразнішими поборниками цієї орієнтації стають Адольф Добрянський та Іван Раковський.

Не випадковим, наприклад, є той факт, що саме двох названих діячів бачив Устинович у протієрея російського посольства у Відні Михайла Раєвського, (176) який був "посередником між російським урядом та представниками слов'янських народів поза границями Росії." (177) Саме "на його руки посилала Росія гроші і ... запомогу московських слав'янофілів для сторонників панславізму по всіх слов'янських землях. Щонеділі, а, бувало, і щочетверга, сходилися на його квартирі знакомі йому слов'янські діячі... Вони толкували і спорили про свої народні діла, а привітний, симпатичний і освічений господар прислухувався пильно всему, лагодив спори і познакомлював усіх з Росією і її... слав'янофілами, як Хом'яков, Аксаков, Погодін і інші... Розговори велися в мові великоруській..." (178) Устіянович далі пише, що "Раєвський жалівся на те, що він (Устіянович – Ю. Б.) розмовляє в нього із словаками словацькою мовою, коли вони "знають по-московськи" (179) "Раєвський грав роль посередника між Галицькою Русією та Великоросією в обміні книжками та... брав участь також в деяких дискретних порученнях свого уряду у відношеннях до галицьких русинів." В листі до Петрушевича Іван Головацький зазначав, що "Раєвський не посилає до нього листи поштою, лише через чоловіка, якому довіряє." (180)

Отже, ми бачимо, що Раєвський здійснював ту саму політику російського царського уряду по відношенню до галицьких та закарпатських українців, що й М. Погодін.

Великий вплив на весь розвиток культурного й літературного життя в Закарпатті взагалі та на запровадження російської літературної мови у закарпатську літературу мав політик Адольф Добрянський.

Як і багато інших питань історії Закарпаття, життя та діяльність Адольфа Добрянського належно не висвітлено. Його називають "великим сином нашого народу" (181) і "організатором кривавого придушення збунтованих мадяр" (182), його мало що не вважають революційним демократом (183) та одночасно "авантюристом і реакціонером" (184) – такі протилежні оцінки діяльності Добрянського знайдемо навіть в роботах останнього часу.

Аналіз діяльності Адольфа Добрянського не входить у нашу тему, тим більше, що він не літературний а політичний діяч. Його основні праці, як, наприклад, "О современном положении Австро-Угорской Руси", (Москва, 1885), "О западных границах Подкарпатской Руси...", (Львов, 1880) та інші, мають виключно політичний, а не літературний характер, хоча вони, як і його практична організаторська діяльність мала великий вплив на все життя Закарпаття сердини та другої половини XIX ст. Тому ми змушені бодай кількома словами торкнутися також його життя та діяльності.

Наведені вище оцінки Добрянського є однобокими, неповними і неточними. Одним з основних завдань часу була потреба поліпшувати матеріальне становище українського

населення Закарпаття, захищати те населення від мадяризації та відстоювати його права. В цій справі Добрянський зробив чимало доброго й корисного. Одночасно потрібно було подумувати про майбутнє – соціальне і національне – життя цього населення. Однак тут Добрянський покладався спочатку на австрійську, пізніше на російську імперію, і тут він, в результаті надзвичайно складної ситуації, йшов переважно невірними шляхами.

На нашу думку, поки дослідники життя й діяльності Добрянського не розрізнятимуть ці дві сторони в діяльності Добрянського, (185) вони не зможуть дати їй вірної оцінки.

Слід зазначити, що вважати Добрянського "організатором кривавого придушення збунтованих маляр" аж ніяк не можна. Відомо, що коли у 1849 році російські війська вступили в Угорщину, щоб придушити угорську революцію, австрійський уряд призначив Добрянського комісаром при російській армії. Проте організатором придушення був в усякому разі не він, а австрійський імператор Франц Йосиф та російський цар Микола. Не підтверджені думки деяких дослідників про те, що австрійський імператор "послав" саме Добрянського до імператора Росії із спеціальним завданням "просити допомоги" і що Добрянський "добре справився з наложеним на нього завданням" (186)

Всі ці питання дуже складні і залежні від багатьох чинників. Залежно від того, котрим чинникам дослідник Добрянського надасть перевагу, буде виглядати й остаточна оцінка Добрянського. Однак ми переконані, що така оцінка не буде ні однозначно позитивною, ні однозначно негативною. (187)

Адольф Добрянський, який майже досконало володів російською літературною мовою, свідомо впливав на запровадження тої мови у літературу Закарпаття. Російську мову він вживав у розмові, нею писав свої праці, був комісаром при російській армії, вважав українське населення Закарпаття та Галичини частиною "народа русского, малорусского и белорусского", яке має "одну с ним историю, одни предания, одну литературу и одни народные обычаи." (188)

Другим виразним прихильником впровадження російської літературної мови у літературу Закарпаття та Галичини був Іван Раковський – священник, редактор і перекладач "Вісника законів державних..." Встановивши, подібно як і Добрянський, тісний зв'язок з Михайлом Раєвським, він повністю захопився ідеєю всеслов'янського єднання під егідою царської Росії.

Його слова: "Наша Угорская Русь никогда ни на минуту не колебалась заявить свое сочувствие к литературному единению с прочею Русью. У нас, так сказать, никогда и вопроса не было по части какого-нибудь отдельного литературного языка. Все наши писатели, с самого начала вступления на поприще распространения народного просвещения, руководились одной мыслью, имеющей целью литературное объединение. Сия мысль столь овладела нашими писателями, что они, можно сказать, были постоянными подвижниками великой идеи о всесловянском литературном соединении" (189) наводяться майже всіма дослідниками його діяльності. Як бачимо, він і чути не хоче про якісь інші напрямки в літературі Закарпаття як про єднання з Росією, про якусь іншу літературну мову як про російську. Однак підкреслити потрібно, що таку відверту проросійську позицію зайняв Раковський значно пізніше, (наведені слова відносяться до 1875 року); в 50-х роках, як ми наводили, він формулював свої погляди значно обережніше.

В пресі аналізованого часу Раковський відомий як автор "Доверительных писем из Будина", які він друкував у "Зорі Галицькій" у 1853-54рр. та у "Сімейній бібліотеці" за 1856 рік.

Цими листами Раковський вніс свій вклад у мовну боротьбу. Він характеризує літературу закарпатських та галицький українців, тогочасну їхню пресу, аналізує

позиції своїх сучасників у питаннях літературної мови.

В першому листі Раковський зазначає, що він "почуває себе призваним допомагати так на поприщі літератури як і в крузі матеріальної нашої життя." (190) В другому листі (191) пише, що "наше вступление на поприще литературное... может уподобиться человеку, находящемуся в непроходимом лесу, в котором представляются взорам его различные тропинки", але він не знає "которая из них служит к необманному и правдивому выведению из него." Появу трьох часописів ("Зорі", "Вісника" і "Лади") Раковський вважає значним успіхом, проте вказує на те, що існує ще багато непорозумінь.

В третьому листі (192) Раковський оцінює "Зорю Галицьку". Незважаючи на те, що про "Зорю" кажуть інші, він вважає, що вона "составляет самый отличный орган нашей нынешней литературной жизни." Все, що друкується в ній, викликає його задоволення. І все те в той час, коли в "Зорі" проявляла себе виразна антинародна промосковська орієнтація.

Огляду "Лади" присвячено четвертий лист Раковського. (193) На його думку, "Лада" має намір такою бути "для пола женского", якою є "Зоря Галицька" "для пола мужского". "Лада" отримує високу оцінку Раковського, однак йому здається, що як тільки "Лада" з'явилася "в нежной своей красивости", вона підпала під "враждебное гонение" "Вісника" тільки за те, "что она не по вкусу языка его выражается". Раковський коментує поради, які "Вісник" подає "Ладі", "чтоб она понятным языком пользовалась, свой, а не чужий язык употребляла; ниякого словаря не прибавляла к своим листам". Як відомо, редактори "Лади" намагалися вживати російську літературну мову і тому до кожного числа додавали російсько-польський словник вжитих російських слів. З цього приводу Раковський пише: "Понятного языка в литературном отношении не знаем мы иного, як того, в котором мы образовались по всем отраслям науки... Особено следуем, что ежели кто хочет в своей газете сообщати сведения наук, тот должен пользоваться или таковым языком, которым те науки написаны, или составлять, выковати... новый язык... Поэтому... "Лада"... весьма хорошо поступает, ежели она для употребления литературного не кует новых слов, як "Вісник" делает, но пользуется древними русскими словами, утвержденными и освященными общим употреблением." На думку Раковського, мова "Лади" є "своею", слід тільки вивчити її, бо для невченого кожна мова чужа.

Захищаючи право на вживання російської літературної мови навіть в статтях ненаукових, Раковський виступає проти народної мови. Він повторює відому тезу: "ежели мы станем писати по простонародному употреблению слов (замість "сапоги" - чоботи, шкірні, боти, чижми), то будет у нас столько языков, сколько деревень".

Навпаки, Раковський критикує "Ладу" хіба лише за те, що вона не досить послідовно впроваджує російську літературну мову, що вона "нарочно испорченные слова употребляет".

Втрутившись у мовні суперечки, Раковський став повністю на захист російської літературної мови в літературі Закарпаття та Галичини.

Однак наступні його листи показують, куди дійшли прихильники російської літературної мови в своїх поглядах на народну мову.

П'ятий лист Раковського (194) - "письмо... весьма рассудительное и глубокоумное", яке заслуговує "напечатаным бути в особой книжечці" - редакція "Зорі Галицької" відмовилася надрукувати, так само як і сім інших кореспонденцій, бажаючи задовільнити вимоги інших дописувачів та передплатників, які загрожували в разі нових мовних суперечок залишити "Зорю" і "Вісник". (195)

Однак вже на 75-77 стор. знаходимо новий п'ятий лист Раковського, в якому він визнає необхідним припинити суперечки в мовних питаннях і не "горячиться", що не

надруковано його листа. І все ж і тут відчувається його прагнення захистити "Зорю" від "Вісника". В листі міститься обіцянка продовжити "начатые прошедшего года доверительные письма."

З приводу статті "Из Жолковского", в якій її автор висловив думку про об'єднання "Пряшівського літературного заведенія" з "Галицько-руською Матицею", написаний шостий лист Раковського. (196) В ньому він пише, що "Пряшівське літературне товариство", "по крайней мере jako организованное общество больше не существует", і тому він звертається з проханням "к известному нашему ревнителю русской литературы... Ал. Духновичу, чтобы он существовавшее Пряшевское литературное заведение восстановил". В разі відновлення цього літературного товариства "оба прикарпатские братии (Пряшівське літературне товариство та Галицько-руська Матиця - Ю. Б.) хотя отдельно, но дружественно развивали бы умственные свои силы и во свое время, когда бы по приятельствующим обстоятельствам удалось им соединиться, имели бы ветвистое дерево просвещения, которое... приносило бы обильные плоды для народного образования..." Отже, Раковський не ратував за об'єднання літературних організацій Закарпаття та Галичини.

Розглядаючи діяльність "Матиці Чеської" та сербської, Раковський, у сьомому листі (197) відзначає, що "Матиця Чеська" тому, мабуть, працює так успішно (в кінці 1852 року вона нараховувала 1622 членів, в кінці 1853 р. вже 1930 та мала готових грошей 75.682 р. с., а Сербська в кінці 1852 р. лише 157 членів та 797 р. с. готових грошей – Ю. Б.), що "члены ее получают безвозмездно книги, издаваемые нею" і надає вона також "соответственные награды за принимаемые нею сочинения", що радить робити і "Пряшівському літературному товариству".

Отже, на думку Раковського, не матеріальні та інші умови, не численість та свідомість інтелігенції, не прогресивність її програми, але грошове та інше заохочення авторів були вирішальними в культурно-освітній роботі.

У восьмому листі (198) Раковський позитивно оцінює той факт, що "Зоря Галицька" вмщує час від часу повідомлення про вихід у світ тої або іншої книги. Однак, на думку автора, слід говорити про книги наших "трудолюбивых мужей" детальніше. І він обіцяє це зробити в наступних своїх листах, сподіваючись, що таким чином "возбудит охоту до покупки и чтения" книг.

Нарешті, в дев'ятому листі (199) Раковський говорить про три книги Духновича ("Місяцеслов на 1854 год", "Сокращенная грамматика письменного русского языка" та "Молитвенник для русских дітей").

Можна було сподіватися, що активний учасник мовної боротьби, прихильник вживання російської літературної мови в Закарпатті та Галичині, Раковський найбільше уваги приділить саме граматиці Духновича. Однак він докладно переказує зміст Місяцеслова та Молитовника, а Граматиці приділяє всього один абзац: "Имея ввиду, что язык наш в настоящем времени переходит только различные степени своего природного развития и вовсе не доспел еще своего совершенства, взяв уважение, что всякому языкослову вольно есть предлагати... грамматические правила, коснемся мы только мимоходом того предмета, воздавши... сочинителю искреннее благодарение за его добрую волю, с какой принялся он к столь благополезному для нашей литературы, и столь по себе великому и многоважному труду." Як покажемо далі, Граматика Духновяча вийшла у світ переробленою саме І. Раковським та М. Войтковським, і тому Раковський обійшов її у своїй рецензії.

Слід звернути увагу ще на одно місце рецензії Раковського, а саме на те, де мова йде про "Молитовник". Рецензент висловлює бажання, щоб ця книга вийшла другим виданням, проте щоб в ній були лише молитви "извлеченные исключительно из... литургических и церковных книг без всякой примеси инных". (200) Це зауваження

означає, що Раковський не погоджується з тими "нелітургічними" і не "церковними" творами (молитвами) у Молитовнику, які уклав сам Духнович.

Темою десятого листа Раковського є праця Я. Головацького "Слово о полку Игореве" (201). В листах 11-13 (202) Раковський коментує працю Д. Зубрицького "Історія древнього Галичско-руського княжества" та широко цитує з неї. Підкреслює, що досі ми "всем больше занимались, нежели историею своего народа." На думку Раковського, заслуга Зубрицького полягає в тому, що він "первый в империи нашей... решился написать на языке русском" історію нашого народу.

В чотирнадцятому листі, (203) який лише переказується газетою, Раковський пише про видатного словацького поета Яна Голлого, на могилі якого саме в тому році поставлено пам'ятник.

Між тим місце редактора "Зорі Галицької" зайняв дотеперішній редактор "Лади" Северин Шехович. Раковський дуже зрадів цій заміні редактора. У своєму 15-му листі він пише про велике значення редактора в житті газети, бо редактор дає напрям газеті. "С его указаниями соображаются корресподенты и стараются содействовать данному направлению. Он умеет разнovidным сочинениям корресподентов подати однообразный облик." (204) (Це свідчення Раковського вважаємо дуже показовим. Тим більше, що на подібні практики вказують також Аристов, Св'єнцицький, Бескид, Созанський. "И в галицких, и в российских изданиях... редакторы вносили поправки, руководствуясь своими местными привычками и стремлениями..." (205). Отже, тут потрібно шукати причину, чому статті Духновича (та й інших авторів) друковані не однаковим правописом і звучать раз як російські, а іншим разом як українські.

Питання, пов'язані з приходом у редакцію "Зорі" нового редактора, обговорюються також у 16-му листі Раковського. (206) Від діяльності Шеховича Раковський очікує багато; з його діяльністю він задалегідь погоджується, знаючи її з "Лади".

Однак Шехович встиг надрукувати тільки два листи Раковського, оскільки од 48 числа "Зорі" її редактором став М. Савчинський, який придержувався інших поглядів на літературну мову Закарпаття та Галичини та на мову газети. Тому 17-ий лист Раковського було надруковано в "Сімейній бібліотеці", (207) яку почав видавати однодумець Раковського, той же Шехович.

Дотепер Раковський відверто не виступав проти народної мови та її прихильників. Видно, він, бодай трохи, рахувався з поглядами редакції. Однак у 17-му листі він вперше відверто і гостро критикує як прихильників народної мови, зокрема редактора Савчинського, так і саму народну мову. Погляди Савчинського він називає "гнусными, ученого мужа вовсе недостойными." (208)

У 18-му листі (209) Раковський робить огляд недавніх прагнень закарпатських та галицьких українців в питаннях літературної мови. На його думку, у 1848-49 роках "каждый писал как знал, мало заботясь о правильности и чистоте языка", і тільки пізніше "стало проясняться наше неопределенное литературное движение." Аналізуючи діяльність своїх сучасників, він поділяє їх на дві групи: на тих, які "с самого первого начала руководствовались славянскоцерковным языком", та на тих, які "необращая внимания на старославянский язык, решились по собственным видам, будто на основании простонародного наречия... составлять новый литературный язык", та які "стараятся покинуть выражения, употребляемые на пространной Руси, а вместо них усиливаются вводить исковерканные или нововыдуманные слова".

Раковський відверто заявляє про необхідність впровадження правил та форм російської мови: "Мы должны применять все формы и граматические правила чистого русского языка к нашему слогу." Якщо досі Раковський робив деякі уступки в сторону народної мови, то тепер він пише: "Мы должны всенародно объявить, что мы намерены писать на том языке, которым пользуется ученый мир во всей Руси, не позволяя себе

никаких самовольных и безосновательных отступлений от него." (210)

Отже, Іван Раковський був другим виразним прихильником введення російської літературної мови у літературу Закарпаття та Галичини.

Залишається розглянути еволюцію поглядів на літературну мову О. Духновича на даному етапі.

Спочатку слід підкреслити, що попередні дослідники поглядів Духновича на літературну мову завжди висвітлювали їх розвиток приблизно за однією і тією ж схемою: "бескидо- ілі карпаторуська мова" (тобто – народна мова), "союз народного язика с церковнослов'янським ілі біблічеським" (тобто – церковнослов'янська мова) і, нарешті, "правильного нрава сродниця... и матушка наша" (яку всі дослідники пояснювали як великоруську літературну мову) з тією тільки різницею, що одні хвалили його за перехід від народної до російської літературної мови, а інші критикували його за такий перехід.

Ми вже вказували на важливу фактичну помилку К. Студинського, першого та найбільш обізнаного дослідника цих питань, та на її наслідки. **Ми довели, що Духнович і на другому етапі залишається на тих же позиціях та додержується тих же поглядів, що й раніше.** Певну зміну можна помітити лише в тому, що коли раніше Духнович прагнув виробити на основі народної мови Закарпаття та Галичини літературну мову для вжитку на усіх західноукраїнських землях і детально обґрунтував свої прагнення та мотивував свої позиції, то тепер він надалі вживає народну мову в творах "для народу", проте його "теоретичні" погляди в цих питаннях на даному етапі менш виразні та менш активні.

Однак на підставі фактів ми приходимо до висновків, що **і на цьому етапі Духович не зійшов зі своїх позицій повністю, хоча становище значно змінилося не на користь народної мови. В редакціях, які друкували його статті, панували інші погляди на літературну мову Закарпаття та Галичини, політичне москвофільство набувало все більшої сили та підтримки з боку царської Росії, і все це не могло не відбитися також на його поглядах та практичній діяльності.**

Перш за все треба мати на увазі, що після придушення революції в Угорщині австрійський уряд не тільки перестав опікуватися австрійськими українцями, внаслідок чого закарпатські українці знову опинилися під необмеженим мадярським впливом, але й ліквідував ті невеличкі права, які перед тим пообіцяв чи надав їм. Тоді переважна більшість представників слов'янських народів та національностей Австрії відвернулися від Австрії (австрославізму) та повернулися до Росії (москвофільство), від якої сподівалася допомоги, підтримки чи навіть визволення від гніту Австрії. Тоді й представники більших і міцніших слов'янських народів Австрії були переконані в тому, що треба прийняти російську літературну мову як мову міжслов'янського єднання та всеслов'янської ідеї.

В редакціях українських видань Львова та Відня працювали прихильники великоруської літературної мови, з поглядами яких, як знаємо від Раковського, коресподенти повинні були "соображатися" і які "разнообразним сочиненіям коресподентів однообразний надавали облик".

У зв'язку з цим слід звернути увагу на дві обставини.

По-перше, **якщо Духович став прихильником введення російської літературної мови у літературу Закарпаття та Галичини, таким, наприклад, як Добрянський та Раковський, то чому нема про це його власних точних і відвертих висловлень?** На прикладі Раковського ми бачили, що двері для таких поглядів були в той час нашіроко відкриті. **Такий активний діяч та дописувач як Духович не написав з цього приводу протягом кількох років жодної статті.** Цей факт дуже показовий і його не

можна ігнорувати.

По-друге, якщо Духнович став прихильником російської літературної мови для літератури Закарпаття та Галичини, то чому бодай його приватні листи не надруковані повністю, як його колишні статті ("О состоянії русинов в Угорщині", "О словесном русинов совокупленіі" тощо та ще з приміткою, що "розправу тую печатаємо дослівно так, як нам ю наш брат угорський русин подав, щоб очевидячи показалося, що мова їх руська є тая самая як наша, а народ угорсько-руський тот же самый народ, що наш русский".) (211) З його приватних листів на цьому етапі друкувалися лише уривки і завжди без підпису.

Напевно, не могли погодитися такі москвофіли, як Головацький, Шехович та інші, що такий авторитет, як Духнович, не висловив своєї згоди з їхніми новими поглядами. Тому, мабуть, друкували бодай уривки з його приватних листів з метою, щоб хоча б частково довести, що й Духнович є прихильником введення російської літературної мови у літературу Закарпаття та Галичини.

Проте навіть в уривках листів, тенденційно підібраних, немає виразної згоди автора на запровадження російської літературної мови.

Розглянемо ті "уривки" та "виїмки".

Коли у 1852 році видали у Перемишлі переклад "Єрмака" Хом'якова, то хтось з Пряшева (припустимо, що то міг бути й Духнович, хоча доказів цього ніхто з дослідників ніколи не навів) написав приватного листа, а редактори "Зорі" скористалися цим листом і надрукували його в уривках. (212) З цих уривків ми дізнаємось, що коресподент був невдоволений тим, що перекладач "салони виключив з образования нашего языка", що не помічає він "досягнення і труди прочей руської словесності", що він, "не щоб учити народ, живущій в устах оногo матеріал языка виділювати, утончати, усовершеншати, – він від народу вчиться і в знісхожденіі к простонародному наречію верх совершенства видит". Автор відзначає, що коли таким чином створювати художню літературу, то "нам із букваря і букварної літератури ніколи не вийти", бо потрібно нам "двигати язык із порока сільської грубості, не утопати в грязі фразеології мужиків", інакше, повторює автор, "на всякія десять села особливої граматики і особого словаря нужно." В наведених уривках можна відчутти вплив поглядів Духновича (чи його прихильників) про потребу очищати простонародну мову від слів чужих та вузькопровінціальних, проте в них ніде не сказано про потребу вживати великоруську літературну мову.

Автор листа надалі обстоює думку писати простонародні твори народною мовою, з чим "Зоря" не погодилася: "Касательно простонародних книг, то і в тих хотіти писати по простонародному значить, нікому не угодити, понеже в простонародіі каждая страна, каждиє десять села іміють своя собственная і равное право к своему собственному. Тогда ність літератури..." (213)

Студинський вважає ці слова запереченням народної мови та захистом великоруської мови. Однак наведені слова належать не авторові уривків, а редакції як знак незгоди з поглядами автора на вживання народної мови у творах для народу.

Якщо взяти до уваги той факт, що Духнович був за вживання "очищеної" народної мови, то можна висловити припущення, що автор уривків критикує не народну мову Могильницького, а його діалектизми, вузькі провінціалізми та й те, що перекладач "живучій в устах народа матеріал не усовершеншає". Цю нашу думку підтверджує також наведена примітка редакції, в якій вона відмежовується від поглядів автора про потребу твори для народу писати народною мовою та від народної мови.

В листах, які приписуються Духновичеві, хоча й сказано, що "Зоря" восхищає всіх, а "Лада" потребує трохи покращання, що зрозуміло, бо Духнович схвалював усе, що, на його думку допомагало розвитку народного життя, однак, як і В. Добрянський, він

вважав би, щоб Шехович "рідше употребляв польські вираження", які в нас "гнусливо звучать". (214)

В оцінці автора ні "Зоря", ні "Лада" не є ідеальними. Автор уривку рівночасно критикував і "Ладу", і висловлював незадоволення "Зорею" за їхні мовні суперечки, проте ніколи за вживання тієї чи іншої мови. З цього приводу він писав, що "Зоря"... єсть совершенноє письмо,.. но наші озлоблені на руську часопись, і радніше нічого читати не будуть, ніж пустими "распрями" ображатися. Вони і "Зорі" уже не вірять,.. думаючи, що руське письмо без "распрі" та образ бути не може. (215)

Отже, з наведених уривків, авторство яких приписується Духновичеві, з листів Духновича до Головацького, не можна зробити висновку про те, що Духновяч був проти народної мови та за великоруську літературну мову, бо в наведених уривках (чи "документах"), хоч позиція автора тут менш виразна, як в його колишніх статтях, де він захищав народну мову, (йдеться ж про уривки!) все-таки не знаходимо висловів проти вживання народної мови в творах для народу.

Є ще один "документ", на думку попередніх дослідників ще "жахливіший" та "виразніший". Йдеться про виступ Духновича, названий Студинським "нікчемністю, безпримірною і неможливою в яким-небудь іншій народі", який доказує, "з якою погордою відносилися **редактори** "Сімейної бібліотеки" до народної мови. (216) Мова йде про "виїмки із драгоцінного листа Високопреподобного каноника, одного з двох покровителів нашої словесності, госп. А. Д." (217), які надрукувала саме "Сімейна бібліотека".

Що, власне, сказано у "виїмках" з листа А. Д.?

Говорячи про мовні суперечки, внаслідок яких могла зникнути "Сімейна бібліотека", автор виїмків закликає: "О, друзя, братья! Почему враждуете ви на безпорочную, правильного нрава сродницу, і не сродницу токмо, но і мамушку вашу? Почему перехватаете от неї превосходительства, почему поставяете на її місце безнравственну простую служанку, безабучну, валяющуюся по корчмам і по вольним домам? Оставьте все, то вражда сімейная, і жалко, що од родного племені виникають неприятели." (218)

Як ми розуміємо наведені слова?

Коли під "служанкою" автор розумів народну мову, то слід висловити сумнів щодо авторства уривку, бо вся творчість Духновича - рання і пізня - свідчить проти такого висновку. Ми вже довели, що Духнович не перейшов від народної мови до церковнослов'янської, як це помилково твердили попередні дослідники його життя й творчості. Отже, і тепер, на цьому етапі, дослідники йдуть механічно за схемою інших авторів. А редактори, які друкували подібні "виїмки", не могли погодитися з тим, що один з найактивніших та найавторитетніших закарпатських діячів не переставав писати народною мовою і не подав їм виразних доказів про свій перехід на великоруську літературну мову. Тому виривають уривки з приватних листів (можливо що й підробляють їх) та друкують їх навіть без підпису як бодай які-такі докази, що й він перейшов на їхні позиції.

Для правильного розуміння ставлення Духновича до народної мови слід звернутися до його практичної діяльності серед народу, розглянути мову, якою він писав власні літературні твори і там, де він міг бути самим собою, глядати відповідь на поставлене питання, а не користатися сумнівними анонімними уривками та виїмками сумнівної вартості від сумнівних редакторів, які вважали своїм обов'язком різноманітним творам різних авторів однаковий надавати вигляд і які не соромилися переправляти цілі книги про народну мову на книги про російську літературну мову. (дивись далі про граматику Духновича.)

Відомо, що Собор учених Головної ради руської у Львові прийняв у 1849 році, крім інших постанов, і рішення про те, що твори для народу слід писати народною мовою,

твори наукові - літературною мовою. (219) Зрозуміло, прийняттям постанови справа не вирішується. Зрозуміло, що зі зміною умов та обставин, як правило, міняються й погляди людей на ту чи іншу справу. Проте **Духнович дотримувався переконання про своє покликання служити своєму народові і на протязі всього свого творчого життя та всієї своєї активної діяльності писав всі свої твори для народу народною мовою і весь час відстоював це право народу.** Цією мовою написані і "Книжиця читальная для начинающих", видана в Будапешті у 1847 році і перевидана у 1850, 1851 та 1852 роках, і "Добродитель перевишає богатство – гра в трех действиях по простонародному ізреченію в пользу народа карпаторуского", видана у Перемишлі у 1850 році, і "Послiдняя моя пiснь", написана у 1862 році. Всі ці твори та десятки інших, написаних в різний час, написані завжди народною мовою. В примірнику книги "Добродитель перевишає богатство...", який Духнович подарував бібліотеці "Народного Дому" у Львові та який і зараз зберігається у львівській бібліотеці АН України, рукою Духновяча написано: "В книжиці сій не внимай слога ні правописі, бо то для простого писана єсть народа і не для літератури, а для пользи народной іздана была."

Що ж до практичної діяльності Духновича, то на цьому місці наведемо лише один факт, про який довідуємось з дописів Духновича. (220) "Руский народ, що стогнав у ярмі підданства, був темний, неграмотний, ледве знав "отче наш" та деякі молитви. Щойно останніми часами, завдяки урядові, Єп. Гаганцеві, жуп. Главачеві кинено гадку основивання шкіл. В том случаю пощастилося і мні содійствувати сему святому підприємтію, я такожде вислан архієреєм... спутешествовал цілу Маковицю, уча і упоміная народ на воздвіженіє школ і, слава богу, в 71 селах системізовал училища с большим удовольствием, о чем... радостную подаю вість" (221) Ця практична діяльність по заснуванню шкіл красномовніша за всякі вислови про мовні доктрини і вона свідчить про відношення Духновича до народу та його мови й культури. Духнович радів кожній новій школі. Сам сімдесятьрічним дідусем радів з приводу того, що діти з села Медведже або Писана вже до двадцять вміють рахувати та писати. (222) Майже всі свої книги він роздав без найменшої винагороди. На своїй квартирі і на свої кошти утримував до 15 студентів галицьких та закарпатських українців. (223) Найрізноманітніші форми мала його допомога народові. (224)

Приділяючи багато уваги розвиткові шкіл, освіти, народному життю, Духнович разом з тим міг вважати за доцільне бживання в літературі великоруської літературної мови, проте він не міг з погордою відноситися до народної мови.

Слід мати на увазі, що за весь цей період Духнович не надрукував жодної статті, в якій би "з погордою" висловився до народної мови. В надрукованих, можливо й проти волі та без згоди автора "відривках" та "виймках" з приватних листів в одному разі невідомого автора "з Пряшева", а в другому разі "каноника А. Д." теж немає слів чи виразів, які б безперечно свідчили про "погорду" їх автора до народної мови. Згадаймо, що Я. Головацький та особливо С. Шехович, через яких потрапили уривки з приватних листів з Пряшева на сторінки газети, вже раніше без згоди автора друкували речі, які не були для друку, як це було зроблено з приватним листом В. Добрянського (225). Вони навіть підробляли та фальсифікували листи, як це зробив Шехович, підписавши свій пасквіль на Й. Лозинського "Один питомець р. Л. С." (руської львівської семінарії - Ю. Б.), за що сам Головацький назвав Шеховича, свого друга та однодумця, "подлецом". (226)

Відомо також, що Шехович був свого роду "смільчаком", якого використовували такі "високопоставлені" люди, як Я. Головацький та Д. Зубрицький для такої роботи, яку незручно було робити "человіку, імеющему состояніє ілі чин". (227)

Нарешті, **візьмемо до уваги, що в своїй практичній літературній діяльності Духнович ніде і ніколи не відносився з погордою до народної мови, а, навпаки,**

"своєю практикою він, по суті, підняв мову Підкарпаття до літературної", (228) бо написав нею багато літературних творів; в своїй культурно-освітній діяльності ніколи не нехтував народною мовою, а, навпаки, його величезна і багатостороння літературна і культурно-освітня діяльність була наслідком того, що він любив та поважав свій народ та його мову й культуру. З усього цього випливає логічний висновок, що Духнович не міг відноситися з погордою до народної мови ні в своїх приватних листах. При такому нашому переконанні ми не забуваємо слів Івана Франка про Духновича - "людину без сумніву доброї волі і немалих здібностей, проте невлічимо заплутану у язикові та політичні доктрини" (229)

Дійсно, серед представників Закарпаття та Галичини не було в той час діяча, який зумів би правильно розібратися в політичних та мовних доктринах. Не піднявся вище свого часу також Духнович. Проте, не зважаючи на те, Духнович був найбільш демократичним представником літературного руху Закарпаття середини ХІХ ст. взагалі і шляхів розвитку літератури зокрема.

Ми вже наводили, що ті або інші позиції авторів щодо літературної мови свідчили про різний ступінь демократичності розуміння ними питань розвитку всього життя народу. Хто демократичніше розумів проблеми розвитку народного життя, той в питаннях літературної мови наближався до думки про необхідність вживати народну мову. Однак не слід, на підставі цього, твердити, що у вимогах інших не було нічого прогресивного. Всі представники закарпатських та галицьких українців визнавали, що населення Закарпаття та Галичини є частиною українського – малоруського, руського – народу чи племені, лише не всі визнавали право цього народу на його власне, самостійне існування, а втім і на власну літературну мову.

А "весь хід розвитку української літератури в першій половині ХІХ ст. виразно позначений боротьбою за право на її існування як літератури українського народу. Реакційні кола суспільства і реакційна російська преса у зв'язку з успіхом "Енеїди" Котляревського, байок Гулака-Артемівського та інших подібних творів висунули й поширювали думку, що українська мова придатна тільки до жартівливих творів, але не здатна до широкого літературного розвитку і що література українською мовою розвиватися не може... Українську мову було виголошено вигадкою, гібридом різних мов, мертвою, а українське письменство - літературним жартом, забаганкою, капризом." (230)

Отже, якщо "реакційні кола суспільства і реакційна російська преса", з якими були зв'язані представники Закарпаття та Галичини, не визнавали української літературної мови і заперечували можливості подальшого розвитку української літератури, то і представники Закарпаття та Галичини (які, крім того, ще й дуже мало знали про справжній стан справ в Україні) тим більше не могли вірити в неї і бачити в ній майбутнє. Тому літературною мовою всіх "руських" – великоросів, малоросів та білоросів вони вважали російську літературну мову, доводячи інколи, що її несправедливо називають "великоруською" чи "московською".

Таким чином питання літературної мови Закарпаття та Галичини, не було ізольованим питанням лише цієї частини українського народу, а було пов'язане з боротьбою за право на існування українського народу та його літератури.

Якби Росія визнавала існування українського народу та його право на власну літературну мову, яка тоді виникала чи вже існувала в Україні, то питання літературної мови Закарпаття та Галичини того часу можна було б вирішити значно легше та справедливо. Представники Закарпаття та Галичини визнавали себе і свій народ частиною "руського" чи "малоруського" (проте не "великоруського") народу. Тому вони не були б проти прийняття "руської" чи "малоруської", тобто української (не "великоруської") літературної мови. Однак саме ця обставина, що реакційні кола

суспільства в Росії і російська реакційна преса, які мали значний вплив на закарпатських та галицьких культурних діячів, не визнавали існування українського народу, його історії та культури як окремого народу та його літературної мови, мала насторожити діячів Закарпаття та Галичини проти такої політики Росії. Проте з культурних діячів Закарпаття та Галичини в той час мало хто знав про справжній стан літературної боротьби та національної справи в Україні. Тому в прийнятті однієї літературної мови для всього "руського" народу вони вбачали захист перед мадяризацією та ополяченням закарпатських та галицьких українців. Російська мова мала бути протестом та засобом проти мадяризації та полонізації, хоча, зрозуміло, вона ніколи не могла стати мовою народу, отже, не могла бути остаточним рішенням проблеми.

Прагнення до російської літературної мови можна розглядати й так, що українське населення Закарпаття та Галичини явно тяжіло до "своїх, що за горами" (Духнович), а не до Угорщини чи Польщі. Посередництвом російської літературної мови на Закарпаття та в Галичину доходили хоч деякі твори російської літератури; єднання з Росією допомагало певному літературному життю Закарпаття та Галичини.

На практиці однак введення російської літературної мови було скоріше формою боротьби проти української мови, ніж засобом проти асиміляції.

Іван Франко у 1889 році з цього приводу писав: "Візьмім примір Угорщини (Закарпаття – Ю. Б.): нема найменшої різниці чи русини угорські пильніше звертають увагу на маляр чи на Росію? А все ж таки, доки ті русини звертали очі свої на Росію, у них проявилось хоч яке-таке життя народне, були хоч які-такі писателі, газети, починався і рух народний, прокидалось "народовство" серед молодіжі. А тепер (під кінець XIX ст. – Ю. Б.), коли зв'язки з Росією пірвалися, коли очі угорської (закарпатської – Ю. Б.) інтелігенції звернулися до Пешту, – що там зосталось?" (231)

Наперекір такій оцінці "москвофільства" Іваном Франком сучасні москвофіли надалі оцінюють це питання занадто однобоко. Всьому, що зв'язано з Росією, надалі надають величезного значення, не розрізняючи, що було реакційного і що є позитивного в наведених намаганнях. (232) Кожне слово про Росію розцінюється ними як демократичне та високопрогресивне. Інша частина дослідників, навпаки, вбачає в "москвофільстві" закарпатських та галицьких діячів лише реакційну течію. (233)

Франкове – і наше – розуміння запровадження російської літературної мови до літератури західних земель України не заперечує того факту, що місцеві українські діячі, хоча й не з власної вини, не бачили вірних шляхів літературного розвитку Західної України та розвитку всієї української літератури.

Ці шляхи залишалися незрозумілими також для найдемократичнішого діяча Закарпаття тих часів – для Олександра Духновича.

Отже, питання літературної мови в Закарпатті та в Галичині було пов'язане з питанням літературної мови всього українського народу. Місцева інтелігенція була зв'язана з консервативною (великодержавницькою) частиною російської інтелігенції і реакційною російською пресою. Тогочасна прогресивна частина російської інтелігенції та прогресивна російська преса не цікавилися питаннями розвитку народного життя гноблених слов'янських народів та й не завжди розуміли їх правильно. Дивись, наприклад, висловлювання М. Г. Чернишевського: "Мы, великоруссы, не можем похвалиться, что всегда были справедливы в своих литературных отношениях с малороссами. Еще очень недавно русская литература смотрела на попытки придать литературное значение малорусскому языку иногда с надменной усмешкой, иногда и прямо с враждой." (234) На кого ж тоді було орієнтуватися закарпатській інтелігенції, як не на ті кола Росії, які виявляли до них хоч який-такий інтерес? Ці реакційні кола свідомо підогрівали в закарпатських, галицьких та в інших слов'янських представників

прагнення до російської літературної мови. Місцеві діячі бачили в цій мові мову всіх "руських", частиною яких себе усвідомлювали. Таке становище не було створене закарпатськими та галицькими діячами. Воно було зумовлене австрійською антислов'янською політикою та великодержавницькою політикою російської імперії.

На цьому фоні знову вигідно виділяються ті діячі, які ядро проблеми розвитку свого народу вбачали не стільки в дискусіях про мову, як у практичній діяльності серед народу.

Таким був перш за все Олександр Духнович, "заплутаний у політичних та мовних доктринах", проте видатний у своїй щоденній практичній діяльності на користь свого народу.

1.2.3 Значення культурно-освітньої діяльності Духновича

Олександрові Духновичу належить центральне місце в розвитку літературного руху в Закарпатті. В тогочасній журналістиці, в художній літературі, в організаторській та видавничій діяльності повсюди зустрінемося з його ім'ям та заслуженою його діяльністю.

Тому для повнішої характеристики літературного руху Закарпаття середини ХІХ ст. потрібно бодай коротко охарактеризувати його культурно-освітню діяльність.

Перш за все слід звернути увагу на два моменти його біографії. (235)

По-перше, осиротівши, Духнович став священником тільки за бажанням матері. В нього був дуже виразний нахил до природознавства. Про це свідчить не тільки його зізнання в "Автобіографії", але й уся його культурно-освітня діяльність. Духнович любив та глибоко розумів природу, цікавився наукою про неї, колекціонував трави та мінерали. Тому слід признати, що коли б він мав змогу присвятити себе вивченню природи, він став би добрим біологом-практиком і багато зробив би в справі піднесення рівня сільського господарства рідного краю та поліпшення матеріального життя населення.

По-друге, Духнович був волелюбною людиною. Його суперечки з пражівським єпископом Гр. Тарковичем свідчать про те, що він не був настільки покірним й тихим, щоб коритися суворому та деспотичному начальникові. Те, що він, священник, "добре обдумавши, залишив місце муки і, ні з ким не попрощавшись", втік "шукати собі куска хліба", виразно свідчить про те, що молодий Духнович думав не тільки про спасіння душі. Цей факт не робить з нього революціонера чи бунтаря, однак доводить, що він став священником не з переконання, а заради волі матері. Пізніше, хоч він і "присмирів,.. як пташка в золотій клітці звик до всього, що було йому раніш жахливим", (236) все-таки жалкував, що дав одягти себе в мантію священника. На це він натякав також у своїх віршах – "Самотність", "Убігшая свобода", "Свобода", "Поздравленіє русинов на год 1851", в любовній ліриці. Такі вірші, як "Дівушка в саду", "Пом'яник", "Пам'ятник" та багато інших, малюють нам Духновича як людину з усіма земними бажаннями та прагненнями.

Культурно-освітня діяльність Духновича надзвичайно різноманітна та багата. Найплотворніший її період припадає саме на середину ХІХ ст. Саме тоді він написав переважно більшість своїх творів та видав понад десяток книжок. (237) Однак і досі не висвітлено характер та не вияснена кількість виданих ним книжок. Так само залишається невисвітлено багато інших питань його видавничої діяльності. Перш за все в дослідженнях про життя і творчість Духновича довго не було єдиного погляду на

книгу "Поздравленіє Русинов на 1850 год". Професор Ф. Аристов, перший бібліограф творів Духновича, про неї пише: "Поздравленіє Русинов на новий год 1850.

Перемышль, стр. 54. В этом сборнике, составленном Духновичем, помещены два его произведения: Поздравленіє (стих.) и "Прощаніє с 1849 г. (статья)" (238) Так наведено також в інших бібліографіях творів Духновича. Михайло Ричалка (239) та київський дослідник П. Федченко (240) вважають цей збірник книгою Духновича. Федченко, до речі, всі три книги "Поздравленія Русинов ("... на Новий год 1850", "...на год 1851" і "...на год 1852") вважає творами Духновича, а разом з тим календарними виданнями. Протилежну помилку роблять М. П'явко та А. Гончаренко, які твердять, що "Пряшівське літературне товариство" у 1850, 1851, 1852 роках видало три літературні альманахи "Поздравленія Русинов". (241) Отже, різнобій тут значний. Що ж до збірника "Поздравленіє Русинов на 1850 год", то це календар, в якому надруковано лише одного вірша та статтю Духновича. Анатолій Кралицький, який жив у часи Духновича і знав ці видання, в статті "Олександр Духнович"(242) не наводить цієї книги між творами Духновича. Справа в тому, що першому календарному виданню Духнович дав назву "Поздравленіє...", в той час як наступним календарним виданням давав назву "Місяцеслов". Первісну назву "Поздравленіє..." Духнович використав для літературних альманахів "...на 1851 год" та "... на 1852 год". (243)

Бібліографія творів Духновича, складена Аристовим і використана (хоч і доповнена) Ричалкою, наводить лише "Місяцеслов" на 1854 і на 1857 роки. Однак у "Додатках та матеріалах" до своєї книги Ричалка друкує фотокопію обкладинки Місяцеслова на 1853 рік (244). Місяцеслов на р. 1857 вийшов у двох варіантах і під різними назвами. "Місяцеслов господарский Львовский на год 1857" та "Місяцеслов в поздравленіє угорских Русинов на год 1857". До 104 сторінки обидві ці книги містять однаковий матеріал. Далі перша подає відомості про ярмарки в Галичині, друга - про ярмарки в Угорщині. Між тим в статті Кралицького сказано, що Духнович видав Місяцеслови "на 1850, 1851, 1854, 1857 роки." Крім того існує ще згадка самого Духновича про те, що він підготував до друку ще один Місяцеслов. Він надіслав його до друку в Перемишль, а там, не відомо чому, було його видано без імені Духновича. Про це писав Духнович в листі до Головацького, пересилаючи до нього "Місяцеслов на год 1857" з проханням, якщо не буде мати змогу надрукувати той Місяцеслов окремо, щоб використав хоч зібрані матеріали, як вже раз зробили з його книжкою в Перемишлі. (245) Отже, всіх "Поздравленій Русинов..." - три, проте перше з них - календарне видання, друге і третє - літературні альманахи, а всіх "Місяцесловів..." - календарів, впорядкованих і виданих Духновичем, п'ять, а якщо "Місяцеслов на год 1857", що вийшов окремо для Галичини і окремо для Закарпаття, сприйняти за два - то шість. Дивує лише, що Кралицький не наводить у своїй статті "Місяцеслов на год 1853", з обкладинки якого існує фотокопія.

Вже перелік праць Духновича свідчить про неймовірно активну його діяльність як автора та видавця. Наше уявлення про ту діяльність пошириться, коли нагадати, що деякі з книжок в ті роки часто перевидавалися (наприклад, "Книжицю читальнаую для начинающих" було видано у 1847 році та перевидано у 1850-му, 1851-му та 1852-му роках). У закарпатських українців не було своєї друкарні. Тому Духнович був змушений просити друкарні в різних містах імперії, щоб видали його книгу. За свою роботу Духнович не тільки не отримував гонорару, але й платив за свої видання та ще й сам даром роздавав свої книги сільським учням тощо.

Однак головним фактором при оцінці цієї діяльності Духновича є зміст та значення його праці для тогочасного життя, для розвитку освіти, культури й літератури Закарпаття. З цієї точки зору найбільш позитивної оцінки заслуговують "Книжиця читальная для начинающих" та "Народная педагогія в пользу школ и учителей сельских". Ці книги справді відіграли величезну виховну роль серед тогочасного

населення та наступних генерацій. Маючи на увазі тогочасні умови, рівень освіти як трудового населення так інтелігенції ці книжки визначали світогляд тогочасної української громадськості. Вони ще й зараз дивують своїм прогресивним та демократичним спрямуванням, передовими педагогічними принципами та популярністю. У букварі-читанці "Книжиця читальная..." подано найосновніші знання для учнів-початківців, одночасно також правила поведінки учнів. Книга навчає дітей вічливості, пошани до людей, особливо до старших, привчає до чистоти, до праці, вказує на велике значення освіти тощо. Сама книга написана простими та дуже дохідливими віршами народною мовою. Все це збільшувало значення книги та рівночасно робило її фактом літературного життя. А вже цією книгою, продовжуючи традиції Шашкевича, Духнович перший з діячів Закарпаття 40-х років починає вживати народну мову в літературі та в підручниках для шкіл, і то без будь-яких обмежень чи застережень. Ще до появи "Зорі Галицької", "Вісника Русинів...", "Дневника Руського", "Галичо-руського Вісника", до рішень "Собору учених Головної Руської Ради" і дискусій про літературну мову Закарпаття та Галичини, навіть до революції 1848-го року, Духнович видав книжку, написану народною мовою і препотрібну перш за все для молоді.

Цей факт мав величезне значення не тільки для розвитку народного шкільництва, але й для подальшого розвитку української художньої літератури на західноукраїнських землях, і жодні пізніші зміни поглядів автора на літературну мову чи збочення автора в розумінні того чи іншого питання не можуть зменшити значення того високопозитивного факту та того видання.

Потреbam сільських шкіл українського населення Закарпаття підпорядкована також "Народная педагогія..." В ній дуже детально і дохідливо розроблені погляди Духновича на навчання та виховання сільської молоді, зокрема на патріотичне, моральне, естетичне та фізичне виховання, на виховання поваги до людей та природи, навичок до фізичної праці, перш за все до сільськогосподарської.

Для написання цих творів Духнович познайомився з існуючою літературою предмету в сусідніх, як правило, більш розвинених народів, врахував конкретне становище життя народу та молоді в рідному краї, щоб якнайбільше допомогти відсталому у своєму культурному розвитку українському населенню Закарпаття. У своїх книгах він пропонує те, що в даний момент при даних умовах можна було здійснити, що не вимагало величезних коштів, і тому його книги були придатні для народних учителів в їхній благородній справі.

Прогресивність поглядів Духновича в питаннях навчання та виховання молодого покоління, підпорядкованість принципів практичним завданням навчання молоді найпотребнішим знанням та навичкам, народна мова його букваря-читанки відіграли значну роль у покращанні шкільної справи і мали значний вплив на розвиток освіти та культури Закарпаття.

Іван Франко писав, що "нація, яка помирає з голоду, в котрій 90 процентів людей не вмє ні читати, ні писати і не має de facto ніякої політичної волі, - така нація потребує хліба, азбуки і конституції." (246) Отже, Духнович з усіх діячів Закарпаття середини ХІХ ст. найбільше допоміг своєму населенню, давши йому "азбуку" і задовільнивши тим самим одну з трьох головних його потреб.

До цієї групи книжок Духновича слід зарахувати також "Краткий замлепис для молодих русинів" з його "Общею історією". Рівень відомостей про крємі держави визначається тут джерелами, якими користався автор. Слід підкреслити, що Духнович окремо від великоруського народу наводить народ малоруський, який живе в Російській та Австрійській імперіях. Само собою розуміється, що закарпатських та галицьких русинів-українців автор зараховує до малоруського народу. (Отже, будь-які

спекуляції про те, що Духнович не визнавав українського народу, а закарпатських та галицьких русинів вважав частиною великоруського народу, є безпідставними та політичними спекуляціями.)

Слід підкреслити, що саме шкільні підручники для початкових шкіл становлять найбільш цінні книги Духновича. Вони видавалися досить великими на тодішні умови тиражами, деякі з них часто перевидавалися, автор сам власноручно роздавав їх учням в школах, так що вони дослівно доходили до рук читача, були – і то дуже довго; в деяких селах ще й у двадцятому столітті – дуже улюбленими книгами шкільної молоді і користалися весь час великою популярністю.

"Сокращенная грамматика письменного русского языка" Духновича, яка могла подати багатющий та безпосередній матеріал про погляди Духновича на мову, а тим самим і про його ставлення до народної мови, була перероблена Раковським та Войтковським і тому неможливо визначити її місце і значення в системі поглядів автора. Рукопис граматики до сьогодні не знайдено, є тільки твердження дослідників про те, що автор написав граматику народної мови, а згадувані "редактори" переробили її на граматику російської мови. Про це писав Матисов (247), відзначаючи, що "старик" (Духнович) "много бранил проказника", тобто Раковського за переробку його книги. Про це писав також Аристов: "Эта грамматика была написана А. В. Духновичем на местном карпаторусском наречии, но В. М. Войтковский и И. И. Раковский, которому автор послал в Будапешт свое сочинение для напечатания, изменили первоначальный язык грамматики на общерусский лад и в таком виде выпустили ее в свет." (248) На те саме вказують у своїх дослідженнях з цього питання Іван Панкевич (249), Франтішек Тіхий (250), про це сказано також у книзі "Избранные сочинения А. В. Духновича (251) тощо.

Отже, слід погодитися з думкою, що Духнович написав граматику місцевої української мови. Цей факт свідчить про серйозність наміру автора виробити з народної мови літературну мову, про його демократичність в розумінні мовного питання, в питаннях шляхів розвитку художньої літератури, освіти тощо. Все це доказує, що Духнович турбувався перш за все про освіту та розвиток культури трудового населення Закарпаття.

Своєрідне місце належить таким книгам Духновича, як "Литургический катехизис", "Хліб душі..." та "Молитовник для руських дітей".

На перший погляд могло б здаватися, що видавати релігійні книжки не така вже й важлива справа. Однак така оцінка наведених книжок була б невірною. Справа в тому, що українському населенню Закарпаття загрожувала католицька агресія та денаціоналізація. За тих умов видання церковних книжок набувало прогресивного значення, тим більше, що в наведених книжках зустрічаємось також з власними творами Духновича. Він усвідомлював собі, що церковні книги були в той час найбільш поширеними книгами серед народу, тому видавав такі книги рідною мовою.

Не позбавлений цікавості також зміст цих книжок Духновича. Іван Франко дуже цінував принципівість Духновича, з якою він відстоював свої погляди в "Літургическом катехизисі" проти папського нунція. Ця полеміка свідчить про те, що Духнович, хоч був уніатом, був прихильником східних церковних догм.

Ще цікавіша за змістом книга "Хліб душі..." Прочитавши в "Зорі Галицькій" критику" Раковського на цю книгу Духновича, (252) ми дійсно знайшли в ній чимало молитов (зокрема пісень), складених самим Духновичем, які Раковський радить викинути при перевиданні книги.

У згадуваній книзі надруковані, наприклад, вірші "Піснь земледільця", "Піснь о смерті", "Піснь о страшном суді", де є досить виразні моменти не релігійного підходу до теми. Такою є, наприклад, "Піснь земледільця" – розмова селянина не з богом, а з

жайворонком:

Пой, пой, півець мій любезний
І для тебе сію я,
Коли бог зародить щедро
Поділимся ти і я.

Селянин та жайворонок просять бога зберегти землю від засухи, щоб був хороший урожай. Отже, не про спасіння душі, а про насущні потреби роздумує хлібороб.

У вірші "Піснь о страшнім суді" Духнович, наче сільський дідусь, боїться предстати перед богом і відповідати за свої гріхи:

О страшуся, о боюся,
Вся кров во мні застинет,
Когда в мислі роздумаю
Что пред богом стати маю,
О всіх учинках казати
І страшно отвітовати...

Мало релігійного є також у вірші "Піснь о смерті" Автор жалкує, що повинен вмерти, залишити приємні місця, друзів:

Терпить душа страстну муку
Видя от тіла розлуку.
Приятних місць есть жаль оставить
І з други ся вічно розлучити...

З цієї точки зору у наведеному вірші цікаві не тільки окремі місця; він весь характерний. Ось його початок:

О плачуся і ридаю,
Коль о смерті подумаю,
Тогда узрю світа сего марність
І як кратка була моя радість.
Уж веселість поминеться
Серця радість ізчезне вся.
Бодрий, сильний дух умліє,
Голос громкий заніміє...

Отже, не забуваючи, що Духнович вірить у вічне життя на небі, де є: і "спокій неконечний", і "радість неісповідима", не можна не бачити й того, що він говорить про тяжке життя народу на землі, де процвітає несправедливість, плач, журба, хвороби, голод, невірність, гнів і серця лютість. З одного боку, людині тяжко розлучитися зі світом, з другого боку, чого їй жаліти за цим несправедливим і недобрим світом.

Вірш цей нагадує мотиви народних пісень про матір, яка просить бога, щоб він взяв її дітей, бо краще вмерти, ніж терпіти це злиденне та несправедливе життя. А ці тенденції аж ніяк не можна вважати релігійними.

Як бачимо, автор описує життя та смерть не з точки зору церковнослужителя, а з позиції бідних людей.

І, нарешті, цей вірш, як також інші подібні вірші Духновича свідчать про те, що він не

був відірваним від життя народу, не настільки був обмеженим у своїх поглядах, як доводили окремі дослідники. Також розуміння Бога у Духновича не завжди канонічно релігійне. Для нього Бог, – у численних та різноманітних проявах сил природи:

Тінистий ліс, бурні волни
Суть твоїх величеств полни.
Гори, скали, долини
Суть знаки твоєї сили...
Множество пестрих цвітов
Гласить божую любов...

Подібних неканонічних моментів в піснях Духновича досить багато. Таких пісень можна нарахувати до 35. Окремі пісні явно мають не церковне походження:

Йосифу ангел мовил
З дітятком і з матком,
З бидлятком, з осятком
Няй ся хоронить...

Ця пісня близька до західноукраїнських колядкових пісень як за своєю структурою, так і за своєю мовою.

Все це разом свідчить про те, що релігійні книжки Духновича, написані народною мовою, інколи навіть з позицій селянина, являють собою збірники популярних віршів на релігійні теми, де інколи тема є приводом для висловлення прогресивних думок. За браком інших книжок і ці книжки часто й довго служили підручниками рідної мови (253) і відігравали позитивну роль в житті українців Закарпаття.

Важливе значення мали календарі – Місяцеслови Духновича. При великій нестачі іншої спеціальної літератури про сільське господарство, вони були своєрідними енциклопедичними сільськогосподарськими щорічниками. Багато статей з тих книжок дивує ще й сьогодні великими практичними знаннями автора та вмільми порадами селянам.

Для Духновича була характерною велика віра в людей та в можливість покращання матеріального життя народу. З одного боку він бачить неймовірно важке становище широких мас трудового населення, а з другого, вірить, що можна знайти вихід з цього становища, тому з величезною енергією радить селянам обзаводитися тваринами, говорить про те, як забезпечувати корм для тварин, що сіяти в карпатських горах, як удобрювати землю, як обробляти її, щоб досягти кращих врожаїв тощо. Духнович цікавився навіть економікою сільського господарства. На цю тему він написав спеціальне дослідження "О отчоті", яке опублікував у "Місяцеслові на 1857 рік" і яке Головацький вважав настільки потрібним, що пропонував надрукувати його окремою брошурою. (254) Треба зазначити, що наведена сторінка діяльності Духновича досі не висвітлена та належно не оцінена.

Досі зберегли своє значення такі праці Духновича, як "Истинная история Карпато-Россов или угорских русинов... та "История Пряшівської епархії", що є, так би сказати, науковими працями про рідний край Духновича. Ці праці призначалися не стільки для простого народу, скільки для вчених (тому друга з них написана латинською мовою).

Сюди належить також етнографічна праця "О народах Крайнянських", яку було опубліковано тільки у 1979 році (255) та у 1989 році.(256)

Залишається сказати кілька слів про літературні альманахи "Поздравлення Русинов...", видані Духновичем на 1851 та на 1852 роки. Це літературні альманахи-щорічники "Пряшівського літературного товариства". Їхнє значення не вичерпується тим, що вони були "першими", написаними рідною мовою літературними альманахами. Значення цих книжок полягає також у тому, що в них друкувалися не тільки твори Духновича, але й твори різних авторів: священника Олександра Павловича, селянина Івана Ріпи, авторів-жінок, авторів інших народів, переклади зі словацької поезії тощо. Альманахи є результатом роботи організованого Духновичем Літературного товариства, яке об'єднувало літературні сили українського Закарпаття. Так, наприклад, в "Поздравленіі Русинов на 1851 год" виступають Духнович, Павлович, Шолтис, Вислоцький, Нодь, Б. А. Д. (Дідицький) та інші автори. В "Поздравленіі Русинов на 1852 год" значно зросло число авторів. Крім наведених тут друкуються П. Янович, А. Федорович, Іван Ріпа - співець гажинський, І. Моравчик, М. Невицька з Писаної, Данило К. Найман, К. Ланггоффер, Бенедиктов, Анна Кригер-Добрянська, Т. Подгаєцька, А. Янкура, А. Рубій, Олександр Лабанц; тут надруковано три уривки з поеми "Марина" А. Сладковича та дві оди Державіна ("Бог" та "Бессмертіє души").

Поштовхом до розвитку власного літературного життя Закарпаття послужив, крім іншого, також заклик словацьких культурно-освітніх діячів, серед яких, під впливом ідей слов'янської взаємності Яна Коллара та під керівництвом Людовіта Штура, почався культурно-національний рух вже у 30-х рр. XIX ст. (257)

В 1843 році один з членів штурівського товариства "Jednota" ("Єдність") Богуш Носак-Незабудов вирішив познайомитися з життям українського населення Закарпаття. Від Ужгорода через Середнє, Мукачево, Хуст до Берегова він пройшов усе Закарпаття, всюди вивчаючи життя простого народу. Результатом цієї подорожі були його "Listy z peznámej zeme k L..." ("Листи з невідомої країни..."), надруковані в словацькому журналі "Orol Tatranský" ("Орел Татранський") за 1845 рік. (258)

В цих "Листах..." Богуш Носак-Незабудов закликав місцеву українську інтелігенцію потурбуватися про свій власний літературний журнал, в якому можна було б розгорнути культурно-організаторську діяльність, пропагувати освітні та патріотичні ідеї. Автор усвідомлював собі, що заснувати такий журнал нелегко, тому радив, щоб закарпатські діячі, поки їм вдасться зорганізувати власний журнал, приєдналися до словаків та користалися їхніми друкованими органами "Slovenské národné poviny" та "Orol Tatranský" (259)

З такими самими закликами звертався до закарпатців також Людовит Штур. Коли мадярська газета "Magyar Hirlap" виступила проти заклику Носака-Незабудова співпрацювати закарпатським українцям зі словаками, у відповідь виступив сам Штур. (260)

Подібно до Богуша Носака-Незабудова і він дуже тепло та прихильно поставився до українців Закарпаття. Він критикує мадярську газету за те, що вона не називає українців їх справжньою назвою, але прозиває їх назвою "русняки".

Захищаючи основне положення Незабудова – "повинні б також і русини, так як і словаки, про орган свого духовного життя турбуватися, або доти, поки його доб'ються, до словаків приєднатися", – Штур виразно, з почуттям великої пошани до українців та їхньої мови відповідає: "Хіба це такий до неба вопіючий гріх, що словак русинів до духовного життя закликає і радить їм, щоб потурбувалися про який-небудь журнал руський, а доти, поки його дістануть, щоб "Словенські новини" та "Орла Татранського" читали, або, іншими словами, щоб до словаків приєдналися? Хто тут вимагає, щоб русини словацьку мову за свою прийняли? Таж в них є своя руська гарна мова!".

У своїй відповіді мадярській газеті Штур не обмежився лише захистом тих положень статей Богуша Носака-Незабудова, проти яких виступала угорська газета. Він піднімає

ряд інших важливих питань життя українців Закарпаття. Він картає зрадництво народних інтересів і пише, що коли є на світі гріх, який вимагає кари, так це зрадництво, відрив від власного народу. Крім того Штур зупиняється на питанні українського шкільництва, організації друкарні тощо.

Отже, подібні заклики, турботи кращих діячів словацького культурно-національного життя до своїх сусідів і братів позитивно впливали на молоді сили культурно-національного та літературного життя Закарпаття.

Тому в заснуванні Духновичем "Літературного заведення Пряшівського", у виданні літературних альманахів, у його турботах про заснування власної друкарні, а також у величезній турботі Духновича про сільські школи та рідну мову можна вбачати також здійснення мудрих та доброзичливих порад братів словаків, намагання працювати за їхнім зразком. Все це мало неабияке значення для розвитку національного життя українців Закарпаття.

Пару слів потрібно сказати про трактат Духновича "Естественно духовные разсуждения". (261) Якщо значення інших книжок Духновича ми визначали тим, що вони були надруковані, часом й передруковані, розходилися значним тиражем між населенням і тою чи іншою мірою навчали народ та служили народові, то значення тої книги полягає у тому, що вона дає нам величезний матеріал для розуміння світогляду самого Духновича.

Праця показує нам Духновича як ідеаліста, проте за його міркуваннями проступають елементи практичної натурфілософії. Це особливо помітно в першому розділі книги "О начале веществ", де Духнович міркує про "начало світа".

Проте найбільш цікавим є останній розділ книги, де Духнович перестає філософствувати і починає викладати власні погляди, до яких він дійшов на підставі власного багатого життєвого досвіду. Тут він піддає гострій критиці негативні прояви сучасного йому суспільного ладу. (Мабуть і тому саме ця книга була забутою та невідомою аж до наших часів.)

Духнович говорить про те, що за 53 роки життя він "любив світ,.. радувався життю", бо думав, що "всі люди так створені" як він: "що кажуть то і думають, як обіцяють, так і зроблять". Однак, будучи багато разів обманутим, бо можна сказати, ніколи не сталося йому так, як він думав, як бажав і як йому обіцяли люди і друзі, він "почав розуміти світ..." Він подає короткий опис свого життя, своїх прагнень добитися слави, і тепер з болем помічає пустоту всього цього: "Я вже добився вершини, я стою на верху гори, ...як багато раз завиджу під горою на сопілці граючому пастухові, много раз бажаю перемінити з ним високу мою посаду..."

І от, стоячи на вершині, Духнович "зрілим оком" дивиться на світ, подає його картини за діями, як у театрі, "кажуть бо якісь, що світ – це театр, де дійові особи – дураки, а глядачі ще дурніші за них".

В дії першій появляються біди та напасті, "тут показуються в своїй величі Обман, Коварство, Лукавство, Хитрість; далі показуються Грабіж, звідтиля виганяється Вірність, Благочестіє, Набожність, Любов і Пошана, далі виганяється Справедливість з Правосуддям враз із Спокоєм, на сцену приходять злочинства і оволодівають всією сценою, тут далі приходить брат, що готує брату своєму Коварство, являється невірний син на рідного батька враждуючий, і жінка чоловіку своєму яд приготворяючи, з другого боку... чоловік жінці своїй напасті ділаючий; врешті діють вори, хищники, розбійники, лукаві лесники і ті підіймаються на ступені, прикрашені чинами, титулами, показуючи всю сію толпу лицемірам, що користуються у всіх великою пошаною. Таким способом закінчується дія перша." В другій дії "сцена представляє багаті поля, міста, гради і доми, в яких першу роль грають глупці і дураки з... (нецензурне слово -

Ю. Б.) і розпустними жінками, начальники з гончими собаками, соколами і хорошими лошадьми, ті грають, танцюють, веселяться, їдять, п'ють дороге вино, а тут з боку чесний... припадком уничтожений чоловік від голоду мліє і йому, умираючому, нема кому води подати".

Дія третя приходиться під знаменем "великоліпною дев'ятицвітної Хоругви, на якій величезними золотими буквами написано POLITICA. На сторожі біля неї зі зброєю стоять Сребролюбіє і Егоїзм. За виходячими наперед тарабанщиками, трубачами, музикантами в ягнячій шкірі слідує: Лицеміріє, Чужелюство, Святокрадство, Кровосмішення, Содомія, Блуд, Любодійство, Завість, Заздрість і Користь; за тими толпою горнеться множество із світського, військового і духовного сана Начальників, чиновників, міщан, купців, торговців, митців всякого пола і віку зі слугами і служницями своїми, і всі на повне горло кричать: "се щастя йде, приходьте, люди, послужіть нам, ми ошаслиavimo вас, ваших потомків, давайте ваші гроші, давайте потрібні кошти на іждивеніє, вони принесуть потомкам вашим сторічний плод, тільки принесіть все, що нам потрібно до здійснення премудрого Наміру, до цілі Щастя, бо то без потрібних видатків щастя не можна одержати; приносіть гроші хоть в займи, одержите відсотки ваші сребром і золотом, давайте, зерно, воли, корови, все це потрібно для утримання солдат..., а коли ви самі охотно не дасте, то ми власттю вищою поберем усе, і ви, хочете чи не хочете, повинні щасливими бути... Ця сцена закінчується співом, сміхами, радісними вигуками, бо і в перших двох діях граючі особи приєднуються, і всі разом гостяться, зрозуміло, за рахунок прийдешнього щастя. А осторонь же стоїть Народ, бідний, нагий, розтерзаний, і то не людський образ, а тїнь образу, і він на повне горло повинен кричати: Ми щасливі, бо хто б насмілювався сказати, що він нещасливий, то як бунтар, ребелант до ланцюгів береться і, оковами обтяжен, гіренько відплатить за злий свій намір і суєвір'є. Це є Театр Міра сего; я в толпі ошасливленого Народу гляжу на це зрілище і з сумом чекаю кінця вистави, но вона не щоб кінчалася, а продовжується веселіше і ужасніше." (262)

Ось кілька моментів із "забутої" та "невідомої" праці Духновича! Такої критики тогочасного "панства" (світського і духовного) в тогочасній "літературі" небагато! Говорячи разом про всі книги Духновича, потрібно відзначити як їх кількість (більше десяти), так і те, що вони в більшості випадків розраховані на простого сільського читача (підручники, Місяцеслови). Не можна не згадати й велику жертвенність автора, який витрачав всі свої кошти на їх друкування та на поширення їх серед народу. Все це разом говорить не тільки про велику ерудицію автора, але й про палке його бажання допомогти простому народу вийти зі свого злиденного життя на шлях розвитку своєї культури і господарства.

Діяльність Духновича як організатора літературного життя Закарпаття знайшла своє конкретне втілення в "Літературній заведенні Пряшівськїм".

Однак заслуга Духновича як організатора Товариства полягає також у тому, що він не обмежувався друкуванням своїх власних літературних творів, а організував та активізував усі літературні сили Закарпаття, доказом чого є велика кількість авторів, що друкували свої твори у літературних альманахах "Поздравленіє Русинів..." Духнович активно співпрацював також з авторами, які жили далеко на периферії.

Як повідомляє сам Духнович, (263) товариство виникло у 1850 році під покровительством пряшівського єпископа Йосифа Гаганця. Воно мало сприяти тому, щоб "для освіти руського народу книжечки видавалися і так сей народ поступово до читання і хосених наук привикав і даколи блаженіше дістав состояніє"; інакше кажучи, "освітою - за краще життя." Крім того, товариство турбувалося також про збирання народних пісень та казок, (264) На той час (1850 р.) воно нараховувало 72 члени і за короткий час видало дев'ять книг.

Іван Раковський, хоча і був членом наведеного товариства, в одному зі своїх листів у 1854 році пише, що він не знає, чи воно ще існує. Це може бути доказом того, що Раковський не приймав активної участі у роботі товариства, або доказом того, що товариство на той час вже не існувало, (265) але також доказом того, що товариство не вело широкої роботи, а його діяльність вичерпувалася діяльністю його засновника та організатора - Олександра Духновича. (266)

Ми підкреслюємо заслугу Духновича як організатора та засновника товариства, що мало на меті боротися за краще життя народу. Духнович загітував до товариства 72 членів, серед яких є й представники інших народів - словаки, серби тощо (267), видав понад десять книжок та зібрав значну кількість музейних експонатів, які пізніше передав Народному Дому у Львові. (268) Якщо довести, що товариство не було ухвалене урядом Угорщини, як твердить Ричалка, то можна говорити про дуже небажану для уряду діяльність товариства.

Крім того, Духнович багато працював безпосередньо серед народу, допомагав багатьом селам викупитися від панів, (269) заснувати школи (сам у "71 селах систематизував училище"), (270), разом з іншими освітніми працівниками вів боротьбу проти пияцтва, за моральне, гігієнічне життя. Все це мало на той час важливе значення.

Про цю його величезну і благородну діяльність Духновича пишуть буквально всі дослідники його життя й творчості. Ця діяльність була настільки безкорисною та незвичною, що її не можуть не згадати навіть ті дослідники, які не визнають найменшого значення за його літературною творчістю. Так, наприклад, І. Созанський пише: "На сьому становищі Духнович став добродієм та опікуном бідних студентів як угорських, так і галицьких. Духнович винаходив для них приватні лекції, підпомагав грішмі та харчем. Він досвідчив сам на собі, що значить нужда, бо з нею мусів не раз боротися неконче багатий попович. Ся обставина була також приводом, що Духнович дбав так запопадливо про долю бідної руської молодезі. У хаті Духновича у Пряшеві була справдішня бурса, де бідні студенти без різниці стану находили ширий захист." Созанський цитує у своїй праці "згадки з студенського життя в Пряшеві... В. з С.", автор яких каже, що Духнович "вставав рано і працював... до пізньої ночі. У його хаті щоденно харчувалося до 15 хлопців і дівчат. "був се – один дім у Пряшеві межі русинами, де шановано руське... слово, бо так между прочими крилошанами, як і в палаті єпископській малярщина процвітала." (271)

Отже, на яку сторону багатогранної діяльності Духновича ми б не подивилися, всюди він вигідно відрізняється від своїх сучасників. В кожній сфері його діяльності ми знаходимо більше демократизму, як в діяльності його сучасників, повсюду він стоїть значно ближче до простого народу та його потреб, ніж інші, (крім, можливо Павловича), в нього така велика видавнича і практична культурно-освітня діяльність, якої немає у всіх інших разом узятих.

Проте й Духнович не розумів основної проблеми тогочасного життя українського населення Закарпаття, проблеми необхідності звільнення населення від феодального життя та не бачив шляхів, якими повинна була розвиватися боротьба за покращання життя трудового населення. Він дбав лише про покращання життя в умовах існуючого суспільного ладу. "О. В. Духнович не розумів ідеї боротьби проти експлуататорів, класових ворогів" (272) - пише М. Ричалка. Дійсно, хоч Духнович обвинувачує і шляхту, – тих "всегда от народа отлучающихся дворянов" – і навіть уряд – "чорт володіє нинішньою епохою", "злодії господствують над правими", (273) – він все-таки ніде не підносить до розуміння необхідності відвертої боротьби проти існуючого ладу, його заміни кращим і справедливим суспільним ладом. Коли великі діячі визначаються тим, що вони глибоко і вірно розуміють становище свого народу, представниками якого вони є, розуміють тенденції розвитку суспільства і організують

всі сили суспільства на здійснення нових історичних завдань, нових ідей, то Духновича не можна зарахувати до цієї категорії людей. Він і не бачив шляху до визволення населення, і не організував його на боротьбу за визволення. Однак Духнович діяв в епоху посиленого наступу мадяризації на українське населення Закарпаття, коли панівні класи та уряди Угорщини, Австрії та Росії були проти покращання життя населення. Інтенсивна праця Духновича, його боротьба за покращання життя рідного краю проходила в занадто несприятливих умовах; за свою діяльність Духнович багато страждав (нагадаймо хоча б арешт Духновича та поліцейський надзор над ним, (274) спробу вбити Духновича (275) тощо.)

Крім того, у всій своїй діяльності Духнович не знаходив елементарної підтримки офіційних місць. Наперекір цьому він все-таки зробив більше як цілі генерації в інших народів. Не підлягає сумніву також його щира любов та повага до простого, гнобленого і всіма забутого українського населення Закарпаття і віра в здібності та світле майбутнє народу.

Його культурно-освітня діяльність була високо прогресивною. І саме за те, що Духнович зробив, а не за його, зумовлені неймовірними складностями життя ідейні чи світоглядні помилки чи помилкові погляди, Духнович заслуговує на постійну повагу та на високу позитивну оцінку його життя та діяльності.

Перевагою сил ворогів-асиміляторів українського населення Закарпаття, як і грою найрізноманітніших політичних сил від часів Духновича до сьогодні можна пояснити факт, що частина українського населення Закарпаття до сьогодні не пройшла повністю процесом свого національного усвідомлення, що несприятливі політичні сили надалі використовують цю неусвідомленість і надалі дезорієнтують частину цього населення і посередництвом різних сепаратистських теорій про відокремленість цього населення від решти "руського" (українського) народу надалі утримують його в несвідомості і таким чином прагнуть поступово, проте остаточно його ліквідувати.

Непоследовність та слабкість позицій Духновича, так само як і непоследовність та слабкість всього культурно-національного руху закарпатських українців середини та другої половини XIX ст. допомагає названим силам маніпулювати ними та його незавершеним національним усвідомленням. Проте вирішальною причиною такого стану серед частини тодішнього закарпатоукраїнського населення, помимо слабкості руху тогочасних діячів, є перш за все сила та координація антинародних сил по відношенню до цього населення, які сторіччями прагнуть реалізації своїх ліквідаторських планів і при всіх режимах роблять все для їх перемоги.

Духнович служить нам прикладом невтомної та самовідданої праці на хосен народу, хоч результати його праці не завжди були відповідними до затраченої енергії. Одночасно досвід Духновича переконує нас у тому, що не можна успішно розв'язати жодного важливого питання суспільно-політичного життя народу без об'єднання всіх сил народу та принципового вирішення основних питань того життя.

1.3 Розвиток художньої літератури

Пам'ятаючи, що в зазначений час справжньої художньої літератури в Закарпатті майже не було, а була тільки політика, ми все-таки приступаємо до аналізу тогочасної літературної продукції Закарпаття, оскільки і в ній відбулися в той революційний час значні зміни у порівнянні з попереднім періодом її розвитку.

В українській літературі Закарпаття середини XIX ст. переважала поезія. Вона представлена перш за все в літературних альманахах "Літературного товариства

Пряшівського": "Поздравленіє Русинов на год 1851" та "Поздравленію Русинов на год 1852", які підготував і видав Олександр Духнович. Окремі вірші Духновича, Павловича та інших авторів друкувалися також на сторінках тогочасної преси (зокрема в "Зорі Галицькій" та у "Віснику Русинів...") Є ще одна книжечка – "Книжиця читальная для начинающих", – буквар-читанка для початкових шкіл, в якій надруковано 21 вірш Духновича і, нарешті, є ще рукописна спадщина окремих тогочасних письменників (276), яка інколи суттєвим способом доповнює уяву про тогочасну поезію. Серед тої спадщини на окрему увагу заслуговують ті місця поетичних творів, які з різних причин, проте найчастіше з причини гострої критики тогочасного панського життя в них, в тогочасних виданнях не друкувалися, та, зокрема, поема Олександра Павловича "Став бідного селянина", що складається з 335 чотирьохрядкових строф і являє собою найбільший тогочасний твір закарпатоукраїнської літератури зазначеного часу. (277)

Тогочасна проза представлена всього-навсього лише трьома спробами Олександра Духновича. Дві з них - повість "Мілен і Любиця" та нарис "Пам'яті Щавника", надруковані у другому "Поздравлені...", третя – "Женская свірепость" – у третьому з них.

Драматургія представлена двома драматичними творами Духновича: "Добродітель перевишає багатство – ігра в трех действіях по простонародному ізреченію в пользу народа карпаторуського", що вийшла друком окремою книжкою в 1850-му році в Перемишлі, та "Головний тарабанчик" – одноактна п'єса, написана в 1852 році, яку було надруковано тільки у 1963 році.

Названі твори становлять ядро тогочасної літературної продукції Закарпаття. (Невеличкі знахідки та певні доповнення – можливі.) (278)

В дослідженнях про тогочасну закарпатську літературу аналізувалась, як правило, лише творчість Духновича та Павловича. Тим самим звужувалася уява про літературний рух, а також про організаторську та видавничу діяльність Духновича.

Як ми вже згадували, тогочасні літературні твори написані або народною мовою з елементами старослов'янської та російської мов, або "язичієм", що виникло як суміш церковнослов'янської та російської мов з місцевою говіркою.

Коли і які твори писалися народною мовою чи язичієм, залежало, на нашу думку, не стільки від часу написання твору, як вважають деякі дослідники, говорячи, що зразу після революції автори писали народною мовою, а пізніше – язичієм, скільки від теми та призначення твору. Твори на тему з народного життя і призначені "для народу" написані в основному народною мовою, а твори на патріотичні теми, про слов'янське єднання, "філософські" твори і призначені для освіченого кола людей - язичієм.

Головне місце в українській поезії Закарпаття зазначеного періоду займає поетична творчість Олександра Духновича. Його рання поезія відома з рукописної збірки "Забавки Олександра Духновича Каноника Пряшівського 1848". Поруч з одою Духновича "Ода на тріумф Николая Царя России" та сатиричного вірша "Стихи... на взятіє Варны" (1829р.) тут вміщено ще кілька світських віршів (більшість з яких надрукована Духновичем в різних виданнях середини ХІХ ст.), кілька віршів виразно релігійних, (переважно більшість яких Духнович ніколи не друкував) та ще дві оди - "Ода Василю Поповичу Канонику Пряшівському..." та "Епиталаміон Его превосходительству Василю Поповичу..." з 1837 року.

Згадані оди написані під впливом російських од ХУІІІ ст. (Державина, Ломоносова тощо). Вони оспівують силу та перемоги російських військ в російсько-турецькій війні. Симпатії автора на боці "Росів". Він закликає їх всеславно потупити турецький меч. Після цього Луна (Туреччина – Ю. Б.) вже не буде гордитися і віддасть переможцям золото і срібло. А коли, після перемоги, російські війська будуть "в царевім граді"

співати, то Духнович обіцяє "щедрим помагати гласом".

Перемога російських військ під Варною послужила темою також для вірша "Стихи на взятіє Варны". В цьому творі автор сміється над містом, яке до Луни хилилося (Духнович має на увазі місяць – турецький символ. – Ю. Б.), туркам руку подало, і знову говорить про силу російських військ. Бо хоч місто захищали і горби, і скали, й морські води,

Но Воронцов показал,..
Что немож там захищати,
Где суть руки роскія.

Не визначаючись глибоким розумінням описуваних подій, оригінальністю, помітними художніми вартостями, наведені твори свідчать про те, що їх автор слідував за життям Росії, її літературою, радий був її успіхам, тому й свої художні твори пише за російськими зразками.

До жанру оди Духнович звернувся ще у 1837 році, будучи сільським священником в селі Біловежа. Духнович присвятив свої оди Василю Поповичу, якого знав з років студій. Пізніше Духнович зустрівся з прихильністю єпископа, коли втік від єпископа Тарковича з Пряшева до Ужгорода, а Попович прийняв його до складу духовенства своєї єпархії та влаштував його домашнім учителем в ужгородського піджупана Петрова. Отже, Духнович оспівує доброту Поповича, його "достойно славное всюду ім'я".

Слід зазначити, що в наведених одах, хоча вони належать до "високого штилю" і написані "літературною" мовою, можна помітити бодай слабкий вплив народної мови та народнопоетичної творчості:

Гори, гори, злата зоренько,
Гнуснії мраки расхити,
Сіяй лучами світла скоренько,
Радосний сей день просвіти.

Або:

...Єго же ти колисала,
Пеленами повивала,
Ти питала сосцею,
Ти вінчаєш славою...

Проте впливи народної мови чи народних пісень тут відіграли незначну роль.

В той же час Духнович пише також твори інших жанрів. частина з яких була надрукована пізніше.

Окремі тогочасні ліричні пісні та вірші Духновича є доказом того, що елементи народної мови та народнопоетичної пісенної творчості впливали на місцевих авторів ще до революційного 1848 року. На це могла вплинути також подорож галицького фольклориста Якова Головацького в 40-х роках на Закарпаття, його зустріч з Духновичем та іншими інтелігентами, його заклики збирати народні пісні, підвищена увага до народного життя та народної творчості галицьких українців та сусідніх народів, особливо словаків та чехів.

Повага до народного життя була однією з особливостей демократичного руху 1848 року, що охопив майже всі країни Європи. Суспільно-політичні вимоги, які висували бурхливі революційні роки, не могли бути реалізовані старанням невеличких політичних груп, вони неминуче вимагали від представників молоді буржуазії, що

вела боротьбу за перемогу нових ідей та порядків, спиратися у цій боротьбі на якнайширші верстви громадськості і підтримувати бодай деякі вимоги народних мас.

Тому представники молодшої буржуазії посилити свою увагу до народних мас та їхнього матеріального та духовного життя. Ця демократична тенденція молодшої буржуазії знаходила своє виявлення в організації наукових товариств, музеїв, видаванні книг та газет для народу, в етнографічному вивченні життя народних мас, в організації шкіл, вивченні народної мови та народнопоетичної творчості тощо.

В міру зростання демократичних сил слов'янських народів Австрії посилювались також демократичні елементи в творчості закарпатських культурно-політичних діячів Закарпаття.

Ступінь демократизму в подібних намаганнях різних народів та різних політичних угрупованнях був різним.

Політичні і культурні діячі словацького народу вже на початку 40-их років розгорнули боротьбу за введення у літературу словацької народної мови. Передова група словацької інтелігенції вже у 1843 році проголосила середньословацький діалект словацькою літературною мовою. На цій народно-літературній мові розвивалася потім вся культурно-освітня діяльність словацького народу. (279)

Закарпатські українці після революції 1848 року дійшли лише до того, що народною мовою пробували писати твори "для народу", не визнаючи її літературною. Все це було наслідком багатьох причин, проте не можна не бачити тут обмеженості поглядів закарпатських діячів національно-визвольного руху. Ця обмеженість, поруч з незалежними від них економічними та політичними факторами, впливала на кожне починання закарпатців.

Активізація політичного й культурного життя у 1848 році пробудила до літературної діяльності на Закарпатті нові сили; в середині XIX ст. ми зустрічаємо тут понад десяток авторів художніх творів.

Про Духновича ми вже сказали, що свій поетичний шлях він починав з од, які він писав "літературною" (церковнослов'янською) мовою під впливом творів російської літератури. Інші закарпатські автори починали свою творчість під іншими впливами. Проживаючи між сільським населенням і записуючи від нього народні пісні, вони й власну літературну творчість починали під впливом народнопоетичної творчості, хоча, в цілому, вплив народної творчості на тогочасну літературу був слабким. Всі ці вірші разом узяті створюють одне ціле також в тематичному відношенні. Це ліричні та баладні вірші на теми з життя народу.

Поки йдеться про тематику тогочасної закарпатської поезії, слід зазначити, що в ній дуже слабо відображена революція в Угорщині. І це зрозуміло.

Внаслідок багатьох причин революція в Угорщині виглядала в очах української інтелігенції Закарпаття як "нешасний м'ятеж" їхніх відвічних гнобителів, скерований також проти них.

Навіть серед народних пісень Закарпаття ми зустрічаємо дуже мало творів на цю тему. Досліджуючи ці проблеми, Іван Франко пише: "Його (Кошута - Ю. Б.) диктатура в Угорщині... загально звісна і нашому народові і живе... в численних піснях народу. Правда, сам Кошут і його диктаторська діяльність не знаходять в народі нашій симпатії і пісні ними не дуже подрібно займаються, звертаючи натомість головну увагу на саме побороення угорського повстання при допомозі російського війська. Сей факт, що цар російський вислав велике військо нашому цісареві, сам перехід того війська через наш край і пам'ятна битва під Комарном... отсе головні епізоди тої невеличкої епопеї, що в устах нашого народа зложилася довкола Кошута." (280)

Іван Франко доводить, що з пісень про Кошута "Гуцульщина витворила найбільше". З пісень, які без сумніву виникли на Закарпатті, Франко наводить лише одну: "Сидить

Кошут, сидить на високій драбині", надруковану Я. Головацьким. (281)
В ній говориться:

Сидить Кошут, сидить
На високій країні.
Пише листи, пише.
По угорській країні.
Ци на жалость, на жалость,
Ци на велький зармуток,
Шкода, боже, шкода
Сесь Кошута вербунок.

Кошуте, Кошуте,
Нашто нас вербуєш,
Мало маш пінязі,
Чим нас вигодуєш?
Шкода, боже, шкода
Й Кошута самого,
Што він утік, што утік
З орсагу свого.

Як видно, в пісні висловлено співчуття до Кошута, бо й на практиці частина селянства Закарпаття пішла за Кошутом. Третя строфа пісні є переробкою раніш відомої пісні про цісаря:

Цисарю, цісарю,
На што нас вербуєш?
Країну маш малу,
Чим нас нагодуєш? (282)

Існує ще одна пісня, в якій говориться про знесення панщини, варіант якої було записано також в Закарпатті.

... А то панщина свободу
Перед собов гнала,
Загнала ю в ліси, дебрі,
Аби там пропала.
А за нею ідуть пани,
Зачнуть ю просити,
Вертай, вертай до нас назад,
Не откуда (не є з чого) жити.

Панщина їм одповіла:

Я тому не винна,
Самі сте ня одправили,
Я вам была вірна.
Не в той спосіб ми з тобою
Хтіли ся розстати:
Ми не знаєм молотити
Наші жінки жати...

... Бо уж на борг хлоп не хоче
Горілоньку брати.
Ні з чим, ні з чим жити,
Пришлось пропадати. (283)

Цю пісню було надруковано в "Зорі Галицькій" вже 4-го червня 1848р. Саме тому М. Драгоманів вважає, що вона не може бути народною піснею (не було часу її створити, кимось записати та надіслати у редакцію), а була написана якимсь галицьким автором та поширилася і стала популярною (також на Закарпатті) тільки після її надрукування в газеті. До такого висновку прийшов Драгоманів ще й тому, що написано цей твір не з селянських позицій. Що до закарпатського варіанту, то можна висловити кілька зауважень проти його оригінальності. Такий вираз, як "не в той спосіб ми з тобою хтіли ся розстати" свідчить виразно про галицьке походження і польський вплив. Не закарпатськими народними є й такі вирази, як "не откуда жити", "не є одкуд... (чи не чехізм?), не народними є вирази "до кав'ярні", не селянською є позиція "бо уж на борг хлоп не хоче горілоньку брати". Отже, є підстави хилитися до думки Драгоманова про авторське і не народне походження цього твору.

Проте сам факт появи та значного поширення цього твору свідчить про те, що скасування панщини знаходило своє відображення в художній літературі.

Є ще кілька пісень, в яких знаходимо відображення революції 1848 року. В них висловлюється радість з приводу знищення панщини, а також подяка австрійському імператорові за те, що саме він (за розумінням, яке висловлене у піснях) її скасував.

А господи милосердний, як ми бідували
А поки ми ту панщину тяжко відбували.
Слава богу, же нам гаразд тепер сесі літа,
А жеби наш цісарь здоров та й жив многі літа.
Бога просим за цісаря що час, що години
Нам панщину подарував, абих не робили.
Бога просим за цісаря сараки Руснаки
На цісаря нагнівався Венгер та Поляки. (284)

Далі у пісні говориться про три мільйони російського війська, про битву біля Комарна та про втечу Кошута "під Турка" тощо.

Подібне ставлення до революції 1848 року та до австрійського імператора знаходимо також у творах закарпатських письменників того часу.

Олександр Павлович вітав "міленьку свободу", яку вважав запорукою того, що закарпатські українці будуть жити вільно. Хоча на початку свого вірша він просить свободу "уділити" зі своєї "преблагаї уроди" також "руським народам", тобто галицьким та закарпатським українцям, в кінці цього ж таки вірша він висловлює переконання, що

...той вольності уроди (врожаю)
Досягли руські народи.
Радостно руки сі дадуть,
Уж до неволі не впадуть. (285)

Натяк про єднання "руських народів" ми знаходимо також в іншому вірші того ж автора.

Радіючи тому, що

Уж слава богу світає
Сонце, і нас зогріває

він пише:

Браття себе познавають,
Што до тепер ся не знали,
Руки собі подавають,
До родини ся признали. (286)

Ці рядки можна порівняти с рядками Головацького, написаними у 1842 році після зустрічі зі Срезневським:

Руський з руським повстрічався,
Руський з руським привітався...
Вже один другому брат (287)

Захоплені "рівноправністю" та "свободою" ці письменники не могли стати на твердий ґрунт життя і довго ще хвалили царя за "великі дари" та повторювали, що народ вже вільний, що вже його "враги і злоби не смутять", і що люди вже

Радостно співають,
Жалостно не нутять.

Подібно захоплюється своїми уявами про подальший розвиток "русських народів" також Павлович:

...рівноправність народам світає.
Уж дораз Бескид
Європа познає,
Бо дітям його
Отворяється рай,
Ставай, русине,
Плесай, співай, і грай! (288)

Подібним захопленням "царським даром" - скасуванням панщини - навіяний також вірш Івана Ріпи.

Віддавши на початку твору подяку царю за його "дар" народів, автор перераховує повинності, які після знесення панщини відпали. Він пише:

Плуги і борони
По власній землі плавають,
Весело співають.
Криві серпи, острі коси
Раненько за роси
Лиш власну пшеничку стріжуть
Свою травку ріжуть.
Для себе працює рука,
Замовк рот гайдука. (289)

У вірші "Поздравленіє" Духнович роздумує над наступаючим 1851 роком.
В надєжді без всіх подпор

Ідем...
В надєжді...
Самими небесами
Довольно управляєм...
В надєжді поставаєм
От сна, і виростаєм
В толпи. – Престол утвердим,
Силу вражу істребим,
Защитим царя млада! (290)

Духнович дивиться у прийдешнє з оптимізом, збирається вирішувати великі державні справи, поєднує інтереси свого народу з інтересами Австрії, уявляє, як пробуджуються від сна закарпатці.

Проте надія в Духновича не конкретна, реальна сила. Це лише властива людині віра в кращу долю і бажання такої долі. Час проходить, надія не здійснюється, і це "бремена надії". Час плине і вчорашня надія, залишившись нездійсненою, зістає як супутниця життя надією наступного дня.

З надєждою ся родить,
З надєждою проводить
Скучную жізнь человек.
В надєжді весь краткий вік
Совершаєт унило.
Так самая надежда
Есть време не сего мзда...

Наведені рядки Духновича переконують нас в тому, що ніяких особливих сподівань на успішний розвиток свого життя закарпатці не відчували. Надія - це мзда часу. Ми прагнемо кращої долі, а час за це нагороджує нас надією. "Час з надєждою поможет".

Духнович рівночасно і надіється, і висловлює сумнів що до розвитку національного життя Закарпаття. У вірші "Орел" (291) автор оспівує доброту та силу австрійського орла - імператора. Австрійський орел-імператор, на думку автора, не боїться грому й бурі - угорської революції, він злітає над свої володіння, щоб самому побачити "безчєсть" та "злобу". Серед інших сил його

...подкріпляє
Карпатська скала.
Карпатські скали
Бєскидові гори
Суть його підпори
І царські двори.
Він
защитить весь Бєскид
Крїпкими силами.

Цій самій думці - відданому служінню цісареві - повністю присвячена "Піснь русько-народна" (292) Георгія Шолтиса. Він заявляє, що

...в короні Австрійській
Світить бісер і вірності русинській,
і прагне довести, що
Так нам Боже, як жізнь наша
Єсть нам цар!
Про нього жити, про нього мерти
Ми знаєм,
Бо лучшаго отця, як он
Не маєм.

Павлович пише про зміни, які настали внаслідок революції, і все те приписує
благодіянню австрійського уряду і перш за все імператора:

І се господь дал му (народові – Ю. Б.) духа
Злетіл йому ангел з неба,
І влада не была глуха,
Дала, што му было треба.
Царь Франц му тот вред загоїл,
Избавил от іга сего,
Оскорблений тот род споїл,
Чтобы он был народ его... (293)

Павлович вірить, що настають кращі дні для його краю: це "зоря нового життя світає в
лиці молодого царя."

Ой, повеселься,
Свободний Русине,
Уж твоїх врагов
Злобна сила гине.
Франц Йосиф даєт
Каждому народу,
Ставай і вітай
Святу свободу. (294)

Проте на іншому місці Павлович відмітив і те, що

Кошутова війна свободу нам дала
Тогда урбарская панщина пропала...

Однак ці слова належать пізнішим рокам.

Нічого дивуватись, що й вірш "Орла Татранського", (295) присвячений дню
народження імператора, теж сповнений "любові" до "отця руського народа, долі
русинов творця". Так само оцінює імператора також Микола Нодь, який у відповідь
"Орлу Татранському" пише:

Правда, Орле, днесь Франц Йосиф
Двадесять літ совершил,

Даровавши нам народность,
Котру дід, прадід просил.
Русине, втри очі.
Орлику, возкличи:
Спіть спокійно, друзя, браття,
Пра і дідику старий,
Що бо щиро ви желали
Дал нам отець молодий! (296)

Згадувані тут вірші були надруковані у 1851 році. В альманасі "... на 1852 год" вже не знаходимо віршів, повністю присвячених Австрії та імператорові, хоч в деяких з них ще знаходимо звертання до царя з проханням допомогти Закарпаттю чи з подякою за даровану "свободу й рівноправність".

Слід підкреслити, що подібні мотиви властиві не тільки тогочасній закарпатській поезії, але й галицькій, словацькій, чеській тощо.

Все це виразно свідчить про нерозуміння революції як вибуху народного гніву та дарування "свободи", як вимушеного кроку імператора, а як прояв його турботи про долю народів своєї імперії. Таке розуміння заважало побачити справжнє обличчя австрійського абсолютизму, не стверджувало в народах імперії почуття власної гідності та власної сили, а посилювало віру в силу імператора та його імперії. Тому ще й після придушення революції ми не зустрічаємо в літературі критичних протигабсбурських виступів.

Вище ми наводили статті Духновича та інших авторів, як також різні меморіали, в яких висувалися вимоги об'єднати Галичину та Закарпаття в одне адміністративне ціле в рамках Австрії. В літературних творах появляються думки також про єдність всього руського народу, (наприклад, у вірші Духновича "Сирота в заточенні").

Духнович скаржиться на те, що його

...случай ужасний
Вирвал от персій... матерніх.
...Отлучіл і во чужину
В заточеніє отвлек,
Чуждим духом і образом
І странним платієм облек
Тепер...
Я мамку, она мене
Не познать, і се діло
Должайшого време́не.
... Нас пространство отділяєт,
Береги несравнимі,
Нас глубокі ріки, бездни
Моря непроходимі.
... І хотя я матушку маю
Однако я сирота! (підкр. автора) (297)

Духнович не називає тут конкретної країни, проте зміст твору говорить про єдність з тими братами, які живуть поза межами Австрії.

Подібного вірша знаходимо також серед поезій Павловича. (287) В ньому йдеться про те, що різні мами (пчола-мама, пташка-мама, вовчиха-мама тощо) люблять своїх дітей,

виховують їх, допомагають їм на їхньому життєвому шляху, тому й ми

...підбеськидські
Опущені діти
Надіємся нашої мамки
Милу тварь видіти.

Поет доводить, що ми є дітьми єдиної матері-Слави, отже говорить про єдність не тільки східних, але всіх слов'ян. Автор сподівається, що саме мати може допомогти своїм дітям – закарпатським українцям. Він звертається до матері з палким закликом:

Змилуйся над нами...
Не вір врагам, котрі союз
Между нами гублять,
Ібо тії ані тебе,
Ані нас не люблять.
Прото сіють ядовите
Сім'я между нами,
Би ся русини знищили,
Загубили самі.
Однак ми
Позостанеме на завсе
Братя і родимці.
Не розлучать нас от мамки
Маляри чужинці.

Як вияв власної гідності закарпатських русинів, хоча й не без впливу та знайомства з літературним життям Галичини, Чехії та Словаччини, виник в той час чи не найкращий патріотичний вірш всієї закарпатської літератури - вірш Духновича "Вручание". (298)
Подібні вірші виникали також в поезії інших народів Австрії (в словацькій, чеській тощо).

М. Шашкевиц вже раніше написав:

Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила,
Руська мати нас любила;
Чому ж мова їй не мила?
Чом ся ней встидати маєм?
Чом другу полюбляєм (299)

Однак Духнович не критикує інших за те, що вони зрікаються свого, а сам гордо голоситься до свого коріння, до свого народу, рідного краю, причому висловлює своє кредо дуже виразно, однозначно та переконливо:

Я русин был, есмь і буду,
Я родился русином,
Честный мой род не забуду
Останусь його сыном

Автор стверджує, що всі його предки були і є русинами, що руський рід великий і славний, що він родився під Бескидом, кормився руським хлібом, русин його колисав, русин йому пісні співав, перше його слово було руським тощо.

Наведений вірш є перш за все відповіддю угорським шовіністам, які не визнавали існування іншого народу в Угорщині, крім мадярів, отже, не визнавали також русинів. Одночасно наведений вірш є вершиною сміливості й відваги у виявленні Духновичем свого патріотизму, своєї національної приналежності та своїх обов'язків перед народом. В жодному іншому творі Духнович не висловлює своє переконання так ясно, зібрано та переконливо, як у цьому вірші, підписаному, на відміну від інших, повним прізвищем. В середовищі та атмосфері національного гніту та асиміляторських намагань пануючих мадярів цей вірш свідчить про характер його автора.

Поет твердить, що і тепер, як і колись, кормить і підтримує його "руское племя"; воно "мою гідність содержить!" Духнович дає клятву зробити все для рідного народу і бути йому вірним аж до смерті: "твоїм другом і умру".

В тогочасній закарпатській та галицькій поезії частішають мотиви відокремлення "від чужого" та натяку на єднанні "зі своїми". Проте, мабуть, зі страху перед наслідками ті мотиви висловлені завуальовано, щоб не прогнівати Австрію.

Наприклад:

Не раз я казала: Моє соколятко,
Не дружи з орлятком, бо не твій то батько.
Він тя приголубить, уведе з собою,
А я мати нещасна лишусь сиротою.
Гірко вспімнеш моє слово, сплачеш над недолев
Бо що тяжче для серденька, як ся вирікати
Тої мови і тих пісній, що тужлива мати
Днем і нічно над колисков твойов все співала
І котрою, не раз перший, мило щебетала. (300)

Отже, мотиви слов'янського єднання, заклики до розвитку власного культурно-національного життя (рідної мови, літератури), оспівування єдності Закарпаття та Галичини з усім "руським" народом, навіть заклики до єдності всіх слов'янських народів - це друге тематичне коло тогочасної поезії Закарпаття.

Окремі письменники торкалися різних сторін "єдності руського народу". Зі самого початку (1848р.) ця єдність розумілася переважно як єдність Закарпаття та Галичини. Закарпатці усвідомлювали собі, що

Свої то за горами, не чужі
Русь єдина, мисль одна у нас в душі.
... Карпати не розлучать вічно нас... (301)

Проте інші автори вже тоді визначали кордони тої єдності ширше:

Бескида верхи крутії,
Волни ревуці Дніпра,
Сяна, Буга і Дністра,
І Чорноморя води ще не висхлі...(302)

У вірші "Воспоминаніє" Павлович говорить про дітей "Слави", тобто про єдність всіх слов'ян.

Варто нагадати один з найкращих та найдосконаліших художніх творів Павловича, в якому він декларував своє розуміння єдності австрійських українців з українцями в російській імперії. Йдеться про вірш (чи навіть коротку поему чи баладу), важливий за темою, ідеєю та формою. Йдеться про вірш "Думка" (який навіть за назвою дуже близький до загальноукраїнської поезії), в якому козак "з над синього Дону" йде воювати за русинів у Besкидах. Тут він гине, тут його поховано, тут над його гробом сумує бескидський русин і шле своє вітання родині козака, яка там над Доном плаче за своїм сином.

З над синього Дону
Козак виїзджає,
Свій рідимий край козацький
Думкою прощає...
Козак степом мчиться,
Земля загреміла:
Ой, вернись, вернись, козаче,
Там твоя могила.
"Не страшна могила
Мені на родині;
Тільки жаль мні, хоть би славно
Умерти в чужині...
Тисячная куля
Козака минула,
І не куля, а мадярська
Сабля його стяла...
Козацька родина
Плачет там над Доном,
А я тут, бескидський русин,
Томлюсь жалким стоном.

Мова цього твору повністю і народна, і українська, ритміка тотожна з ритмікою української поезії на подібні теми, а рівень художнього опрацювання теми один з найкращих у всій поезії Павловича.

Треба підкреслити, що тема єдності австрійських українців з усім "руським" народом та з усіма слов'янами почала сильнішати в поезії Закарпаття та Галичини після поразки революції, коли змінилася політична орієнтація австрійських українців на Росію.

Поразка угорської революції дозволила австрійському імператорові скинути з себе маску "друга" слов'янських народів Австрії. Галицькі українці знову опинилися під владою поляків, закарпатці - під владою мадярів. Почалось переслідування та гоніння культурно-політичних діячів як Галичини, так і Закарпаття.

В тій ситуації окремі письменники починають краще розуміти становище свого народу. О. Павлович зрозумів, що хоча "явилася нам весна зелена", все-таки багато проблем народного життя залишилися невирішеними. Окремі "діячі" та "патріоти" втрачають віру в можливість розвитку "народності", "стидаються народного слова", їм стала миліша чужа, ніж рідна мова. Про все це говорить Павлович у вагомому за змістом та й формою вірші "Глас к родині" (303) у формі розмови автора з батьками, які лежать в бескидських могилах.

На початку вірша автор посередництвом Besкида звертається до батьків:

Бескиде, могило на русинів гробі,
Скажи отцем нашим во твоїй утробі,
Что ми еще живем, есьме Русинами,
Но любви і згоди не є между нами,
Би вони, кедь можна, із гроба повстали...
...Бо ми, їх синове, омліли і слаби
Чувственних похотей і праздності раби!

І батьки, почувши, що сини просять від них допомоги, встали з мертвих. Вони бачать, як багато поганого в житті "русинів" і гостро картають своїх нащадків за це. Засуджують їхню національну байдужість як зраду свого роду, бо не один "русин"

Днесь, коли свободу народності достал,
Отродилцем, рода зрадцем ... зостал.
А в чужій глядає честь, славу і годность,
Свою ганить, тупить власную народность...
Мови отцев своїх уже ся стидает,
К знищенню русинів врагам руку даєт,
Хочет, би загибло русинське сім'я...

Автор хоче зрозуміти становище свого народу, гнобленого протягом століть.

Глибоко внутурений бідний русин стоїть,
Пред світ викрочити он ся еще боїть.
Стоїть задуманий, опертий при буку,
Якби ждал, чтоб дахто подал ему руку.
Як малое дитя, що почне ходити
Смілості не має, треба го водити...
Як малиї діти днесь русини стоять,
Без народних вождів ходити ся боять.

Устами предків автор закликає русинів "обох стран Бескидов" до єднання і вважає, що

...если нас віра і язык не споїть
Тогда наші рани ніхто не загоїть.

Разом з тим він закликає інтелігенцію до культурно-освітньої праці, до роботи серед населення:

Заслужил род ваш труд, бо он вас питает (кормить)
Виживность,одежду не он ли вам даєт?
Слава для народу і вашею буде,
З потупою рода вас потуплять люде.

Цікава й витримана також форма цього вірша, його метрична будова. Це дванадцятискладовий силабічний вірш з парними жіночими римами. Цей розмір дуже близький до закарпатських народних пісень, зокрема до народних пісень Пряшівщини. Саме тому цей вірш сприймається як написаний розміром народної пісні.

Критичне зображення тогочасної дійсності ми знаходимо також в творах Духновича, зокрема в його віршах "О придворной жизни" (304) та "Храм любви". (305)

Герой твору заявляє, що в "ніжних дворах" він "довго жив", пізнав "гірку сладість" та "зле добро", догоджав панові і робив усе, що вимагав пан:

Я веселим показався
Хотяй дуже смутний был...
Коль господин мій смутился,
Тогда я ся засмутил,
Коль он плясал, веселился
Я з ним все ся веселил...
Когда он брашно показал,
Я тогда голодным был;
Словом: что он мні показал
Я на тоє повторил...
... Ему тілом, духом служил,
Но я его **не любил**
Бо то есть став придворного...

Слова "не любил" підкреслені автором. Поглиблюючи ту саму думку, автор пише, що, подібно бджолі, яка сідає на квітку, щоб з неї для себе взяти солодкий мед, він теж

о том лестно мудровал,
Чтоб собі полезним был.

Окремі дослідники творчості Духновича, наприклад І. Созанський, не признає іронії цього вірша і твердить, що автор твору позитивно ставиться до того, про що пише. Однак уже сам факт, що Духнович пише про несправедливість, неправду, нечесні відносини між паном та його слугою, є достатнім доказом того, що він не міг цього схвалювати.

Це доказує, що Духнович не схвалював, а засуджував придворне життя. У вірші явно присутня іронія. Іронічно зображуючи придворне життя як неморальне, автор не бачив соціальних причин гноблення слугів панамі. Він зображує та критикує несправедливе життя як людина, яка сама страждала від несправедливостей. Це може зменшувати критичну вагу твору, проте іронічне звучання твору тут незаперечне.

Цю саму тему порушує Духнович також у вірші "Храм любви".

Вірш має алегоричний характер. В ньому теж наявна іронія. Щоб загострити увагу до твору і зрозуміти його іронію, автор просить читача не обмежитися прочитанням твору, а думати над його змістом:

Но ти больше ображай,
На случай внимающ мысли
И прилежно уважай.

На початку твору його герой захоплюється чудовими образами навколишньої природи, повної квітів, дерев, птахів тощо (Цей опис займає 64 рядки) (306)

Крім іншого герой бачить
Шовкотравну, прохладисту
Зеленую долину,
Там сивое стадо вкупі
І се знатного рода...

Бродило по тучних лугах,
Любезно ся іграя,
Як би собі ізвістити
Желало вся драгая.
... Рогатий віл...
Юну теличку рогами
...(об)німаєт,
Притулился к ній любезно
На соглас умоляєт...

Далі герой твору бачить "вкусно устроений замок", що видніється на високій золотій горі, в якому "велеліпно багаті... огромні палати,.. стіни адамнтови, окна бріліянтові,.. двері із кристалів рум'яних", що "легонько отворяються на завісах сребряних". Туди поспішає багато людей "всякого пола і чина,.. богатирей, бояр, вельмож", старих і молодих, бо тут:

Пріятності, согласія...
Утіхи і любезна страсть...
Тут юність не перестает...
Тут старість не достигаєт...
... ту спішніше прибігають
Жаркі серця с рвенієм,
Судьбу свою ожидають
С чувственным стремленієм...

Герой і сам побіг туди, щоб в цей натовп вписатися (саме на цьому місці обривається друкування твору), але хтось схопив його за руку і зупинив його, попереджаючи:

Постой, посмотри той храм
Внутрінійшим взором, і вижд
По обеім сторонам. -
Сіє рек, і спішно привел
В соседнія долини,
Показал пишного града
Смутнія развалини...

А в сусідніх долинах герой твору побачив наслідки безтурботного, розкішного й розпусного життя багатіїв. Тут герой зрозумів, що всі роскоші та забави, які він бачив у першій долині, дорого обходяться народові в другій долині. Замість радощів - плач і стогін, замість "сладострастного співу" - "окрутне терпіння", "дурне підозріння", "ядовита злоба" тощо.

...О ужасний той тиран...
...О ту суть слідствія любви...

Так підсумовує герой твору разом з його автором. Побачивши все те, вони обидва відвертаються від всього цього і проклинають "лестную любов".

(Неважко зрозуміти, чому дотеперішні дослідники творчості Духновича та видавці його творів друкували та аналізували лише перших 64 рядків цього твору.)

Пізніше, в "Естественно-духовних разсужденіях" Духнович виразно показав, що

ропустне життя багатіїв відбивається тягарем на долі трудящих. Він прямо протиставляє таке життя багатіїв життю трудового народу, кажучи: "А осторонь же стоїть народ, бідний, напіврозтерзаний і то не людський образ, а тїнь образу". Тут Духнович вже визначив і своє місце та своє ставлення до зображуваних подій: "Я в товпі... народа гляжу на це зрїлище". (307) Проте у вірші "Храм любви" автор звертає увагу не на соціальну нерівність, а лише на неморальне життя багатїв, критикуючи таке життя з позицій християнської моралї.

В українській літературі Закарпаття є й один "великий" твір про тяжку долю народу - поема Павловича "Став бідного селянина". Цей твір було знайдено в Біловежі Бардіївського району в мідяній шкатулці при ремонті місцевої церкви та вперше опубліковано тільки у 1955 році, (307а) хоча твір було написано у 1847 році.

В цій поемі, написаній гарною народною мовою ще до революції, вперше в закарпатській літературі знаходимо правдивий опис злиденного життя українського селянина Угорщини.

Світогляд Павловича (308) формувався в бурхливї передреволюційні роки. Навчаючись в різних містах Австрії, особливо під час навчання в богословській семінарії в словацькій Трнавї, він знайомився з молодими людьми різних народів та національностей австрійської імперії. Цї знайомства, як і загальна політична ситуація в Європі, позитивно вплинули на пробудження та активізацію його національного усвідомлення та посилення його почуття відповідальності за долю свого народу. Під впливом палких розмов про національне визволення народів австрійської імперії, про звільнення народів від панщини Павлович вернувся 1847 року на рідну Маковицю і зустрївся тут з нестерпно тяжким життям селян. І тут він написав свою поему про "нужду седлячу".

Герой поеми - бідний селянин Іван. Читач зустрічається з ним, коли він повертається увечерї з панщини, де його гайдук дуже побив:

За гору сонце заходить,
З хмар ся новий місяць родить.
Вітрик подувають холодний,
А панщар їде голодний...

Отак без вступу, без будь-якого заспїву Павлович знайомить нас з життям народу. Він не подає характеристики свого героя. Його герой - селянин, один із тисячїв, взятий з поля, з життя і перенесений у твір. Натомїсць автор детально характеризує соціальний стан свого героя.

Нужда й горе настїльки прибили Івана, що в нього вже нема жодних своїх особистих прагнень, інтересїв; в нього вже нема сили протистояти злиденній своїй долї; не бачимо в нього ні крихти надїї на кращу долю чи на зміну такого свого становища.

Своє бїдування герой характеризує скупо та недвозначно:

Волїв бим в гробї заспати
Як так окрутні капати...

Життя героя таке тяжке і безнадїйне, що у порівнянні з ним смерть була б визволенням.

Ця думка героя повністю співпадає з народною оцінкою тяжкого життя. Мотиви "краще вмерти, ніж жити таким життям", мотиви самогубства, мотиви, коли матерї топлять власних дїтей, щоб вони не мусили жити у незносних умовах є частими в народних піснях та баладах.

Одну з таких народних пісень-балад записав і сам Павлович:

Коли мурували білу Маковицю,
Гонили на панське убогу вдовицю...
... Каміння давала, озеро глядала,
Жеби в нім свого сина поховала.
Плавай, сину, плавай, по тихім озері,
Не зазнав ти отця, не зазнаш матері.
Отця ти не зазнав, Бо ті го пан біг взяв,
Матері не зазнаш, бо тя утопила.
Утопить та мати, не будеш ю знати,
Будеш там в озері навіки плавати;
Ти будеш в озері навіки плавати,
Я під Маковицьов до смерті плакати. (309)

Подібно зображає автор долю дружини Івана. Вона, як і її чоловік, повинна тяжко пацювати на пана. Проте її горе ще більше: в сім'ї шестеро дітей і вона щоденно мусить накормити їх, себе та чоловіка. Проте вона найчастіше видить їх завжди голодними. Побитий гайдуком, Іван захворів і не вийшов на роботу. А тут ще приходять за податком. Гайдуки глумливо сміючись над хворим, виганяють його на роботу:

Вставай, лінюху..
Бо тя дораз обиєме
І на косу напиєме...

Хворий Іван не міг стати. Тоді гайдуки взяли його косу і пішли у корчму її пропити. Так поет зображує безмежність горя сім'ї Івана і жорстокість панської сваволі.

Не витримавши такого життя, Іван умирає.

Проте, коли для Івана смерть – єдиний вихід з тяжкого становища ("добрі буде мужу тобі спочивати в темнім гробі"), то для його дружини і дітей смерть няня – то новий тягар і нове горе. Це не тільки турботи, пов'язані з похороном Івана, – в дружини Івана нема ні дощок на труну, ні куска полотна, щоб накрити мертве тіло, ні свічки, щоб запалити біля мерця. Це, нарешті, не тільки втрата батька-кормильця. Бідна вдова усвідомлює, що після смерті чоловіка свавілля гайдуків ще посиляться; їй та її дітям стане жити ще тяжче:

Знам, же по няньовій смерті
Будуть нас за должства дерти,
Орек і хижу продадуть,
Ані пінязь нам не дадуть...

...Не є зерна, ані статку,
Погинеме в недостатку...
Бог не дал в полі уроду
Погинеме од голоду...

Павлович показує як трагічне стає безмежно трагічним. Він виразно доводить, що причиною такого становища селян є панщина.

В поемі описані також представники панства – гайдуки.

Поет зображує безмежну сваволлю панських гайдуків, які "роблять, що ся їм подобать",

"так осудять, як хцуть (хочуть) самі", "штрафують без милосердя" і можуть що захочуть взяти від селянина. Так Іван розповідає, що "ягер мі порубал ярмо, в потік пометал колеса", "на косу напили", "сокиру, ланц пропивають". І ніхто не посміє виступити проти гайдуків. Вони ж зневажають селянина, називають його твариною, безчестять. "Нігда нам честі на дають", "нас през день кляли, били", "родичом на погріб дзвонять, а синів на панське гонять".

Автор розповідає, що всі ті панські слуги багатіють за рахунок трудової людини. Гайдук, який раніше нічого не мав, став багатцем:

Уткут пришол до Зборови
Не мал воли, ні корови
...Покля од нас не назбивал...
...Днесь мать ролі (землі – Ю. Б.), дом, стодоли,
Красні, як олені, воли,
В ничім не мать недостатку,
Мать сипанець, дуже статку.
Сто златих мал на рок плацу (платню – Ю. Б.)
Откаль набрал тольку працу?
То кровавий пот седлаків,
Котрий виссал от руснаків...

Поет викриває панів, які вважають, що селян потрібно бити, ламати їхні кості, мучити їх і так їх навчати бути послухними. На думку панів, селянам потрібно давати накази та не переставати здирати з них податки.

А селянин почуває себе самотнім, незахищеним, бо:

Цар далеко, Бог високо,
Гавран гавранові око
Не виколе, не видзьобать,
Роблять, що ся їм подобать!

В той час гайдуки чують за собою підтримку сильніших:

Мам в кишені вельо панів,
Орсагів і віцішпанів.
Я ше нікого не боїм,
Бо на добрих ногах стоїм. (310)

Такі картини Павлович бачив у житті і наповнив ними свій твір. Правда, він не дійшов до усвідомлення потреби боротися проти панщини, хоча й наблизився до розуміння тої потреби, бо вже показав, що пани "сосуть кровавий піт" селян.

Павлович не бачив виходу зі становища селянства. В цьому переконує нас образ священика у поемі.

У найскрутніші хвилини свого життя дружина Івана Настя йде саме до священика. Це єдина та остання інстанція, до якої може звернутися нещасна людина. Безперечно, що в житті були такі людяні священики (сам Павлович, Духнович...) Однак образ священика у поемі пов'язаний з певним позитивним уявленням Павловича про розв'язання проблем селянства. Саме в священиках Павлович видить тих людей, які спроможні, якщо не ліквідувати то бодай полегшити горе людей.

Заслуговує на увагу також форма поеми.

Спочатку автор розповідає про долю сім'ї Івана. Ця лінія закінчується описом смерті та похорону Івана. Далі автор передає пісню сільських жінок про важку свою долю. Обидві ці частини рясніють ліричними відступами та роздумами автора про сваволю гайдуків, про долю людей. Автор часто додає різні репліки та пояснення від себе:

Ліпше сто раз жити статку,
Як человеку в недостатку –

робить висновок автор поеми. Бо тварину ми кормимо, а людина

Гине, як на березу риба,
Образ, боже, твій без хліба...
Гинуть з голоду сироти.
Так, як квітки от спраготи.

Закінчуючи першу частину розповіді про Івана, Павлович підсумовує:

Іду і горечні плачу,
Бо'м видів біду седлачу.

Коли задзвонили дзвони і люди почали питати, кому дзвонять, автор відповідає:

Карпатському Русиніві
Худобному Іванові,
Урбарському підданому,
Любезному брату мому,
Котрий робил і статкувал,
А враг ся над ним збиткувал.

Такі й подібні висловлювання Павловича підтверджують його прихильне та співчутливе ставлення до селянина. Своєю лаконічністю вони нагадують народні прислів'я та приказки, якими поема переповнена. Крім уже згаданого "цар далеко, бог високо...", можемо навести ще: "Цар во Відню собі сидить, він нашу біду не видить".

В подібних виразах звучить протест поета проти існуючого ладу на чолі з цисарем. Таким чином поема про "нужду седлячу" Павловича є чи не єдиним художнім твором літератури Закарпаття про тяжке життя закарпатського селянства з виразними соціальними мотивами.

В закарпатоукраїнській ліричній поезії середини ХІХ ст. помітний вплив народної мови та народнопісенної творчості. Про окремі поетичні твори можна сказати, що вони народні як своєю мовою, так тематикою та ритмикою.

Як приклад може нам послужити вірш Духновича "Тоска на гробі милої". (310а) Ось його початок:

Подувай вітрику,
Подувай легонько,
Най моя миленька
Спочине тихонько.

Як і в народних піснях, і тут зустрічаємо звертання до природи. Поет звертається до вітру, щоб він не віяв над гробом милої та щоб обережно перелетів понад ним:

...чтоби твоя сила
Моєй милой (с)покій
Не поколотила.
Слідує звертання до рози:
Рум'яна розочко,
Тихо розвивайся,
На ей тяжкий гробик
Зовсім не склоняйся.

Одній лише вербі надається право захищати гріб милої від морозів:

Лиш дряхла вербочко
Смутно розвивайся,
По зеленій траві
Щедро розширяйся.

В наведеному вірші Духновича знаходимо характерні для народних пісень звертання до роз, річок, квітів, які нагадують нам залишки сентименталізму. (Пор. у Дмитрієва: "Всех цветочков более розу я любил".)

Близьким до наведеного вірша є вірш Терези Подгаєцької "Тоска за убігшим соколом". (311) Якись невідомі події змусили "милого" на "легеньких крилах" кудись відлетіти. Ще "не прийшло врем'я його судьби, чтобы об'явити себе без пагуби". У вірші відчувається сум і жаль. В мові твору помітні редакторські втручання (русизми та слова "літературної" мови):

Ах боже мій сильний, где ся обернути,
Смутному серденьку как радость вернуть?
Серденьку смутному от тяжелой тоски,
От горестных вздохов, жалостной поноски.
Мой смуток есть тяжкий, я не знесу его,
Бо я утратила соколка моего.

І тут слідує звернення до вітру, щоб він приніс вісточку про долю соколика. Це звертання дуже близьке до звертань в народних піснях:

Ой соколе, соколоньку, далеко літаєш,
Скажи мому миленькому де милу відаєш. (312)

В пісні знаходимо чеські слова "откуд", "окенько", "здрав", що говорить про можливий чеський вплив на цей твір.

Близьким до наведеного вірша є й вірш М. Нодя "Тоска зарученої". (313) Це плач "бідної горлиці" до "преславної столиці", щоб відпустили додому її милого:

Славні пани, пустіть мі го, прошу вас!
Послухайте раз дівчини смутний глас...

Ще більш, ніж у попередньому вірші, особисті мотиви переплітаються тут з подіями загальнодержавними. З цієї точки зору дуже цікаві останні рядки вірша:

Не плач мила, світ не гине, прийде час,
Десь загіє раз сонечко і на нас.
За віру, царя, я русин кров, душу
Рад даю, но і тебе іміти мушу.

Подібний ліричний вірш знаходимо і серед творів Павловича. (314)

В загородці при потоці русочка сиділа
Смутна серцем, бо милого сей день не виділа.
Ах я нещасна дівчина! Ачей заняла го іна?
Але, ніт, ніт, більше маєт гордий русин честі,
Якби єго годен нікто (дахто) на баламут звести.

Переконана, що милий все-таки вийде до неї, дівчина просиділа до пізнього вечора ("уже місяць високо вишол"), потім за північ ("уже місяць за горами", "уже полночі минуло"), однак милий так і не прийшов. Тому дівчина звертається до місяця:

Місячку темненький, я не можу ждати,
Бо мені вчас рано треба до роботи стати:
Скажи мому миленькому, чтом пішла смутна до дому.

Цікаво, що дівчина і милий названі у творі "русочка" і "русин". Це свідчить про те, що національні почуття в той час займали помітне місце як в суспільному, так і в приватному житті.

Не позбавлений поетичного значення також романтичний, близький за сюжетом до балади, вірш О. Лабанця "Обновлена любов" (315)

Вигнал я овечки на зелену траву,
На шовкову лучку, під сиву дубраву,
Где бистрий поточок по каменьях гурчал.
Солнечний жар тихий вітричок прохладжал...

Серед такої природи герой заснув, а потім "плеск" розбудив його зі солодкого сну. Він подивився і увидів "у зеркалі чистих вод... жалостливий образ":

Что є то, о, небо, ілі то Милена,
Ілі в єй образі подобна сирена?

Здивований герой "в печальном чувстві подавал єй руку", а дівчина "на персі му впала, і сей час умліла, без чувства остала". Слідує монолог здивованого героя, який за всяку ціну хоче оживити дівчину. Дівчина воскресла і з гнівом звертається до героя. Слова милої "пробили його серденько" і він, заплакавши, знову закохався до дівчини. Романтичний у своїй основі вірш має помітну сентиментальну забарвленість.

Можна б продовжувати й розглядати ліричні вірші різних авторів, проте висновок буде той самий: тогочасна поезія зазнала впливу як народнопоетичної творчості, так і тогочасної романтичної та сентиментальної літератури.

Слід зазначити, що в тогочасній поезії можна зустріти також веселі жартівливі мотиви: Ось, як приклад, "пісня" Духновича:

Ой было то та й было,
Шкода же ся ізбыло,
Коль я думками блудил
І дівушку полюбил.
Но дівушка полоха
Посміялась ха-ха-ха.
Ой дівочко, знай бога,
Не будь ко мні столь строга
Я тя люблю, люби мя
Я уж твій, ти будь моя.
Дівушка на то глуха
Схохотала ха-ха-ха... і т. д. (316)

Вірша написано семискладовим розміром, характерним для народної пісні. Тема вірша теж близька до мотивів народних пісень. Проте ми знаходимо в тій пісні такі слова та вирази, які не дозволяють нам вважати її "народною" піснею: "Коль", "столь строга", "возглянь", "тщетна", "Люби мене хоть на час", "не возмущай мою кров", "така моєї любові мзда, тщетна твоя надежда", "коль я думами блудил", "глянь на мою муку", "дай хоть один поцілуй, тим бідного пожалуй" тощо, хоч є тут і кілька зворотів, характерним для народних пісень: "поди ко мні серденько", "подай мі білу ручку", "люби мене горличко".

Духнович вписав цього свого вірша у зошит "народних пісень". Це наводить на думку, що самі автори не бачили великої різниці між народними піснями і своїми творами, які вони намагалися писати за зразком перших.

В ритмиці тогочасних ліричних віршів часто зустрічаємось з ритмикою народних пісень: шестискладовий розмір чергується з п'ятискладовим:

Прелесні гори,
Бистрі поточки,
Зелені долини,
Рябі цвіточки... (317)

або восьмискладовий з шестискладовим:

Тяжкий жаль на серці моєм
Творить мі отход твій.
Віроломна, непокоєм
Пражу дух і взор мій, (318)

який у другий частині переходить в розмір 8+8+4+4:

Стону, сохну, засідаю,
Но уже не обрітаю
Твій взор гладкий,
Твій вид сладкий...

Щоправда, у мові тогочасних віршів немає такої послідовності, як у їхній ритмічній будові. Мова цієї поезії наперекір помітному впливові народної засмічена

старослов'язми, книжними виразами, русизмами та штучними словами. (Можливо, що це наслідок бажання авторів творити високу літературу. Можливо – це наслідки втручання редакторів, проте довести одне або друге важко. Ми можемо лише припускати такі причини.)

Тематика цих творів у більшості випадків обмежується особистими почуттями людини.

Отже, в тогочасній поезії зустрічаємось з хвалебними творами на адресу цисаря, з патріотичними віршами, повними закликів до єдності руського народу та усіх слов'ян, з творами про соціальне становище народу та з особистою лірикою.

Наскільки міцними в той час були національні та громадянські мотиви і наскільки вони перепліталися з мотивами особистого життя можемо проілюструвати на одному з кращих ліричних творів Духновича "Любов милої і отечества". (319)

Вже сама назва твору говорить про те, що в ньому буде вирішуватися питання, кому повинен належати ліричний герой – своїм особистим потребам чи народові; чия любов сильніша і перемаже – любов "милої" чи "отечества"?

Мила нагадує "любезному" другові про їх любов, а герой відповідає, що йому "невольно уж любить".

Тоді дівчина ще настирливіше висловлює своє право на його кохання:

Без тебе моя жизнь мертва.
...Ти прелесним обманом
Стался врагом і тираном
Тої, що ті была мила.

Проте навіть такі гострі слова не змінюють рішення героя. Він відданий іншій справі і тому резолютно відповідає:

Не (с)поминай лєсть і обман,
Той гріх мене не ранить, -
Я висшею силою зван.

Дівчина – чи не за народною традицією – втретє звертається до милого, нагадує йому все миле й красиве, що вони пережили. Тоді герой твору дає останню і найсильнішу та найяснішу відповідь:

Мене бо пламїнь знатніший
Палить, і превосходніший
Невгасимий його жар:
Мене зве сила природна,
Ізторгне любов народна,
Я їй пожертвувавсь в дар.

Так під кінець цього драматичного й високопатріотичного романтичного вірша розкривається рішення героя твору віддати себе на службу народові.

Окремо потрібно сказати про поезію Духновича в його букварі-читанці "Книжиця читальная для начинающих", виданому перший раз уже в 1847 році.

Перші сторінки "Книжиці..." присвячені вивченню азбуки. Їхня мета - навчити читати. Від 21-ої до 103-ої сторінки в "Книжиці..." надруковані вірші, з використанням яких учитель мав виховати дітей чесними, працьовитими, свідомими, ввічливими та

послушними.

Всі ці вірші написані простою народною мовою та легкою ритмікою. Весь перший цикл – 14 віршів – має однакову структуру. В чотирірядкових строфах чергуються два восьмискладові рядки з двома семискладовими. Всі вірші цього циклу подаються від імені учня, який розповідає мамі про все, що було в школі.

Починається цей цикл віршем "О радостех школьських":

Мамко, мамко, куп мі книжку,
Тинту, папір і табличку,
Бо я піду до школи
Учитися поволи.

...Повідають, же во школі
Діти знають доброй волі.
І я бы хотіл знати
Як ся мі справувати.
...Куп мі, мамко, книженьку,
Хоть лем таку маленьку!

В другому вірші – "О ділах школьських" говориться вже про те, як було у школі"

Мамко, мамко, я был в школі,
Уж я знаю тої долі
Як там вшитко красні є,
Аж серце ся радує.

Уж мене там записали,
Уж мі власи острігали,
Уж місто мі назначили
І до лавки посадили.

Далі учень розповідає матері як і чому навчав їх учитель.

Така і подібна тематика усіх наступних віршів цього циклу. Значення таких віршів і такої "книжиці" для учнів важко переоцінити. Це був перший справді народний справжній буквар для закарпатських дітей. Перед цією "книжицею" роль підручників виконували Псалтир, Часослов чи інші церковні книги, які не йдуть у жодне порівняння з тою "книжицею".

В наведених віршах знаходимо весь режим дня учня від часу, коли він встає

Рано стану, прехрещуся,
Родителям поклонюся,
Дай, боже, вам день добрий,
Щасливий і покорний...

– аж поки не лягає спати.

Не забуто тут ні про їжу, ні про домашні завдання, ні про гри, розваги; це своєрідні "правила поведінки учнів".

Вірші цієї книжечки нагадують учням потребу добре вчитися і достойно поводити себе, бо розумну і чесну людину всі поважають і їй легше живеться на світі.

Від 11-го вірша починається розмова про природу, звірів, птахів, про працю в саду та на городі, навіть про те, що повинні робити учні в полі, коли пасуть корів.

Всі вірші цього циклу разом з тим подають дітям необхідні знання. Духнович наголошує в них на чесній поведінці, систематичному навчанні, на потребі працювати тощо. Рівночасно він говорить про потребу вірити в Бога, молитися, ходити у церкву тощо. Є тут ще кілька інших віршів, які не пов'язані зі школою, навчанням та вихованням, проте і ті вірші мають на меті сприяти вихованню учнів. Це вірші про заздрість, гордість, скупість: "Варуйся скупості, завісті, гордості". "Будь щедрий, смиренний, будь любий, приемний", і "ближнього все почитай" тощо.

Отже, в "книжиці" у віршованій формі подаються також правила моралі. Зрозуміло, що окремі з правил подано з позицій моралі церкви. В останньому вірші "книжиці" - "Жизнь Русина" автор подає ідеал характеру русина:

Не завидить он нікому
В високих палатах.
Он маєтності не має,
Ні срібла, ні злата...

Не пієт он каву, вино,
Он сія не знає,
Но водичка із потічка
Жажду му вгасає...

Не потрібно му перину
Когда утрудиться,
Ляже на зелену траву,
(С)покійно проспиться.

Проте автора більше цікавлять позитивні риси народу. Тому саме на них він зосереджує свою увагу: його русин не торгує, не обманює, він не злодій; це добра людина, щирого серця, здорового розуму, і хоч він не освічений, проте він розуміє правду. Він

Землю щиро ділає
І бідно трудиться,
По горах бистро бігає,
Тяжко мозолиться.

Згадати потрібно ще релігійні вірші Духновича, які знаходимо вже у першому рукописному збірнику Духновича ("Забавки О. В. Духновича", 1848р.). Проте в наступних роках, коли підвищується увага Духновича до своєї діяльності та до своєї творчості, Духнович не друкує цих творів. (Один релігійний вірш знаходимо в "Поздравленіі... на год 1850", (с. 15-18) кілька з них - в молитовнику "Хліб душі".)

Як бачимо, в "книжиці" Духновича йдеться про поезію, яка відіграла в житті закарпатського українського населення занадто важливу роль. Зокрема тому, що ці вірші написані гарною народною мовою, на теми дуже близькі молодому поколінню. Ці твори цікаві та й вартісні не тільки як поетичні твори, але також як комплексний погляд автора на потребу та значення освіти, на патріотичне, моральне та етичне виховання молоді, на ставлення молоді до праці, до старших людей, як виклад завдань молодого покоління в особистому та суспільному житті. Саме ця і така поезія допомагала

закарпатському українському населенню витримати постійний асиміляційний тиск і була актуальною протягом всього XIX та ще й XX ст.

В тогочасній поезії Закарпаття знаходимо також спроби перекладів з інших літератур на закарпатську мову, проте ці спроби не досягають належного художнього рівня.

Перш за все це три уривки з поеми "Марина" видатного представника прогресивного словацького романтизму Андрія Сладковича, (320) перекладену О. Павловичем. Як відомо, у 1843-1847 роках Павлович навчався в словацькій Трнаві, де здружився з "чесними словацькими молодцями, ревнотними слов'янами". Познайомившись зі словаками, як сам повідомляє, він дістав словацькі твори, з поміж яких йому найбільше сподобалась "Марина" Сладковича; він купив цей твір і намагався перекласти його на "руську" мову.

Переклади зберігають ритмічну будову оригіналу. У мові перекладу багато словакізмів. Особливо уривки "Наdejда" та "Об'явлення любови" до того зберігають текст оригіналу, що досить знати словацьку мову, щоб, не знаючи оригіналу, відтворити його з тексту перекладу.

В літературному альманасі за 1851 рік надруковано переклад вірша мадярського поета Павла Аньоша "Сетованіє Павла Аньоша", зроблений Духновичем. Ритміка цього перекладу близька до ритмики українських пісень та до ритмики вірша Духновича "Тоска на гробі милої". З останнім вірш Аньоша має і спільну тему.

Духнович пробував перекладати також з чеської літератури. Він надрукував "Неповернине добро" та епіграму "Ненаситиме". (321) Два переклади з німецької мови опублікував М. Нодь. (322)

Аналізуючи закарпатоукраїнську поезію середини XIX ст., ми зустрічаємось з цікавим явищем: лише два з двох десятків тогочасних авторів творили також напередодні революції і лише вони продовжували писати після революції: Духнович та Павлович. Всі інші автори писали лише протягом пару років. В кожного з них ми знайдемо лише кілька чи кілька десятків віршів, написаних, як правило, під впливом народнопоетичної творчості. До такого висновку приводить нас факт, що у згадуваному вже збірнику народних пісень Духновича, поруч з записами народних пісень, записані також твори саме згаданої групи авторів.

Сама революція, як і події та факти, що її супроводжували, – заснування "Пряшівського літературного товариства" та його літературні альманахи, книгодрукування, підвищена увага до народнопоетичної творчості заохочували ентузіастів до літературної творчості. Не обійшлося тут також без впливу сусідніх народів та літератур. Проте далі наслідування ця група авторів не пішла; їхнє поетичне горіння скоро погасло і в період занепаду революційних настроїв з їхньою творчістю ми вже не зустрічаємось.

Залишилися лише ті, кого звала "сила природна", в кому горіла "любов народна", хто їй "пожертвував в дар".

В закарпатській літературі середини XIX ст. представлена також художня проза. Правда, – скромніше: меншою кількістю творів, причому художній рівень прозових творів не досягає рівня кращих поетичних творів.

Повість Духновича "Милен і Любиця" (323) – це сентиментально-романтична повість про закоханих та про "труднощі" на шляху до їхнього спільного життя. Дія відбувається в карпатських лісах по обидві сторони ріки Лаборця в дуже далекі часи, коли "еще под високим Карпатом, под Бескидом широко пространний Руський народ не був іноплеменникам подвержен і еще власними управлялся крайниками". На одному

боці ріки жила "16 літня Любиця", на другому – "Милен 20 літній юноша". Вони зустрілися у церкві та з першого погляду покохали одне одного. Потім вони довго не бачили одне одного, проте за весь той час їхнє кохання зміцнювалось, аж, нарешті, вони зустрілися та вирішили одружитися. Їхній любові пробував перешкодити багатий та лукавий Лукан, однак щире кохання перемагає і Милен та Любиця одружуються. На фоні цього сюжету Духнович ставить ряд важливих проблем життя народу. Він визначає місце заселення українців на південних схилах Карпат – "обіталища їх от сніжного Карпата по самії жерела славної Тиси, а із южної сторони тихотекущим великолїпним Дунаєм граничилися", – говорить про життя славних ватажків та вільне життя народу в глибоку давнину. Таке обрамлення сентиментально-романтичного сюжету нам здається не випадковим та багатозначним. Питання про те, що населення Закарпаття живе у своєму краї дуже довго, що жило воно на просторах аж до великолїпного Дунаю, що колись воно жило вільно, без національного, соціального та релігійного гніту свідчить про (хоч і слабенький) протест Духновича проти сучасного йому гніту. Тим самим він нагадує читачам, що вони не завжди були пригноблені і мріє про те, що настане кінець гнобленню.

Всупереч офіційним твердженням Угорщини про те, що українці не є автохтонним населенням Закарпаття, Духнович твердить, що "руський народ" завжди жив під Бескидами і що маляри прийшли сюди пізніше, а до того часу українці жили вільно. Це був той самий спосіб протесту проти гноблення, яким користався М. Шашкевич та інші галицькі, як і загальноукраїнські автори, які зверталися до тем про славне минуле українського народу, щоб показати різницю тогочасного та сучасного його життя. Описом вільного життя, – в повісті не згадуються жодні повинності, податки чи інші тягари, жодні гнобителі – автор вказував читачеві на різницю між сучасним його життям та вільним життям його предків, коли народ "своїми управлявся крайниками".

Духнович подає детальний опис подій, зображуваних у творі; багато уваги приділяє описові приїзду людей на свято, їхньому одягові, поведінці, переживанням Любиці та Милена під час їх першої зустрічі. У всіх тих картинах багато прийомів від сентиментальної літературної школи. Зображуючи дівчат, він пише: "одна отличається біленькою шиєю, тої біленька грудь як сніг світиться, і не одного пастушка серденько раниць;" Любиця "як цариця квітів роза перевишає в траві процвітающій косички: її чорненькі оченьки, біло-рум'яное личко, узонький красноватий, як дозріла ягода ротик, біленькая холмистая грудь і снігу подобнії плечі, по которих вороно-чорних волосів зв'язочки розсиповалися, уязвили молодих пастушков..." і т. д.

В такому ж сентиментальному дусі змальовано зародження кохання Милена і Любиці. Як і в інших сентиментальних творах, їхнє кохання зародилося з першого погляду. Милен "увидів невинностоящую під молодою липкою Любицю, сей час з грудей його незносний виразився вздох, лице його от незвичайного нікогого стида покрасніло, а взор аки би окований зостал на чорнобривой дівушеньці; – тепер Любиця наремно вергла оченько на стоящего Милена і напрасно оченька їх занурилися, не зная что такое восторгнуло серденько ей, і потряслася во всіх удах, но і Милен потрясся, серце било грудь, і не посміливался больше поглянути на чаровную дівушку, а еднакож взори його непрестанно на ній вісили, он весь тронен і безчувственен стоял, боязнь об'яла його, чтоб дивний дівушки образ случайно не оддалился йому; – і прекрасная дівушка не удалася, стала на своїм місці як би закопана..."

В такому сентиментально-романтичному дусі автор зображує своїх героїв на протязі всієї повісті. Подекуди тут з'являються і властиві народним пісням образи: "чорнобрива", "як хитрі серни скакали".

Герої повісті – дуже гарні, здорові, веселі, високоморальні люди; вони поважають своїх батьків, в них сильно розвинене почуття вільного життя.

Все це повинно було нагадувати читачам твору, що в часах, коли первісне населення Закарпаття не було гноблене чужеземними загарбниками, його життя було вільне, щасливе.

В цю сентиментально-романтичну тканину повісті вплітаються також критичні елементи: невідомий дідусь, якого Милен разом з риболовом врятував від смерті, розповідає про себе: "Я, браття любезні, житель і громадянин великого міста К... іменем Радан, був сенатором, більше раз і начальником гражданським, но, о жалю, начальники града того... нечестивим путем пустилися..., нрави сограждан своїх погубили. вони... про дари... місто правосуддя неправду, окламство возвишали..., про (свою) пользу грїх похвалою, безчесть честію, злодійство добродітелю сталося, благочестивї гоненїями пренаслідувалися, а нечестивї лесники, ласкателїї, найпачеже сродники нечестивих начальників, вори і злодії в степенї превозношалися, народ засліплений не видїл свою пагубу. Я, видїв неправедность, противорек, неправедному суду противився, а закон защищал, і вони мене прото ненавидїли, напустили проти мене народ, мою невинность потоптавшє, наконець ізгнали во заточенїє".

Милен привїв Радана до дому свого батька, той любезно прийняв "чесного чужестранця". Задоволений Радан відчув тут "праведність" і "благочестїє", чого "в пишних градах не знайти", і залишився в них.

Наведений монолог Радана нагадує картини розбещеного життя багатїв з віршїв "О придворної жїзні", "Храм любві", з трактату "Єстєственнo-духовнїя розсужденїя" та з інших критичних творїв.

Порівняймо:

"О, прекрасна природа - воскликнул - як ти прекрасна в твоїй... святинї, поздравляю вас, зеленї холми і долини, вас, шум'ящїї потїчки і вас невинно щєбєтающїї птїчатка; вашєє пїнїє превїшаєт звуки всякого музїкального рода; Невиннїї сєляне, ви вкушаєтє спокійно прїятности свободи,.. а в градах? - Скоро увидить человек день, разом з ним узрїт мучителя свого. Тут люди живуть, а в градах - безчувствїтельнїї звїрїє! Благотворнїй сон царствует в хижинї токмо земледїльця і пастуха. Нї пронзительнїй глас злодїйства, нї... чудовища ненавїстї, віроломства..., окламства і скупостї тут не прєривають онаго... Когда тут сладкая тишина покоїтьсє, тогда в пишних градах злодїйство владїчествующєє ізощрєят стрїли свої, прїготовлєяєт пагубнїй яд і назначаєт собї жертви, словом, в градах тїснїй єсть человеку свїт, человек человеку змїй, ворог і вовк, а тут розпростєрта кожному земля, тут друзї, тут браття, - о, я презираю вас, пустїя гради...!"

Ми навели досить довгу цитату, щоб (оскїльки повїсть майже не вїдома) довести сентиментально-романтичну манєру зображення героїв твору. Автор не розкриває характер своїх героїв поступово, а одразу, в одному-двох монологах.

Критику мїського жїття і протиставлення мїського нечесного жїття простому та чесному сїльському жїттю часто знаходимо в творах просвїтителїв ХУІІІ ст. Зародження капїталїстичних вїдносин в країнах Європи і пов'язанї з тим потворностї мїського жїття викликали протєсти у дїячїв-просвїтителїв. Певнїй прояв цього протєсту знаходимо також в повїстї Духновича, а також в його нарисї "Пам'ять Щавника". (324)

Автор задоволений, що вїн, нарештї, звільнивсє "от вражих стрє(м)лїнїй і від должностних мученїй" і може насолоджуватисє самотнїстю, серед шовкових долин, під звуки поточків, у сїльському одязї.

І знову слїдує хвала природї: "О, славна природо! Тебе я величаю в твоїм велелїпїї... Твоя чистая одежа..., убор із'ящнїйший, прїятнїйший єсть нїжели всїх художникїв іскуснїйшїя рукодїлїя, ти превїшаєш острїйший ум, а человек тїльки подражателъ єсть твоего великолїпїя". Пєвну долю критики суспїльства Духновичем можна вїднести

за рахунок його релігійного погляду на суть справи. Проте було б наївним думати, що Духнович критикує світ лише як священник. Він бачив несправедливість і обурювався проти неї як громадянин, як культурно-освітній працівник, який докладав немало зусилля для того, щоб полегшити життя народу. Однак певну частину критики міського життя можна віднести також на рахунок ідеалізації сільського життя. Щоправда, Духнович з великим сумом і болем роздумує над долею людини, що в землі спочиває "от тяжесті работ утруджений", що "після стільких робіт, тяжких язв, після стількох мозолів... так безславно гине". Духнович закликає людей до любові. "Человік, світа сего обиватель... готовий друга із вселеної ізгнати, он невинного человека гонитель, празною парюю надутый, по малом времени... земній утробі предається..., і тогда между ними мир, і вони покойно споятся і будуть друз'я".

Все це дуже загальна критика і дуже загальні заклики. Проте відвертої розмови в Духновича про справжній стан життя народу – нема.

До тогочасної української прози Закарпаття відноситься також невеличке гумористичне оповідання Духновича "Женская свирепость".(325) В ньому говориться про коноплю та лен, яких жінки закопують в землю, потім виривають із землі, зв'язують у снопи, кидають у воду, закидують камінням, потім сушать на сонці, ламають їм кості на ламаниці, чешуть їх залізним гребенем, прядучи плюють на них, тчуть з них полотно, шиють одяг і, нарешті, вживають як ганчірку та викидають – і все те подається як жіноче знущання жінок над живими істотами, над дівчинкою Конопелкою та юнаком Ленем.

Немає сумніву в тому, що це оповідання виникло на народному ґрунті. В народі існує багато алегоричних загадок. Сам Духнович записував та сам вигадував різні загадки та т. зв. логогріфи.

До художньої літератури середини ХІХ ст. належать також п'єси Духновича: "Добродітель перевишає багатство" (326) та "Головний тарабанщик"(327).

Перша з них вийшла окремою книжечкою вже у 1850 році і зразу була поставлена на сцені. Нею відкривається світська драматургія на Закарпатті, оскільки до того часу існували тільки п'єси на релігійні чи церковні теми.

Названа п'єса, написана повністю на світську тему, мовою закарпатського населення, побудована на протиставленні у п'єсі бідних та багатих, автор якої повністю стоїть на стороні бідних, проте чесних людей, була новим явищем та важливою подією літературного життя Закарпаття.

Як свідчать тогочасні кореспонденції закарпатських дописувачів у пресі, п'єса зразу набула популярності і відіграла позитивну роль в пропагації освіти.

Серед дійових осіб п'єси, прізвища яких вказують на основну рису їхнього характеру (Многомав, Лестобрат, Незохаб, Мудроглав, Богумила, Храбростой, Богобой – традиція класицизму), зустрічаємось також з образом ремісника Чесножива, який в боротьбі між бідними та багатими стоїть на стороні бідних, за що багаті ненавидять його.

В п'єсі показано розпустне життя багатіїв, які гноблять бідніших від себе, проте слабо показано причини цього стану та шляхи до покращання сільського життя.

Сільський багач Многомав зі своїм сусідом Лестобратом щодня п'ють у корчмаря Чмуля. Многомав хвалиться своїм багатством, Лестобрат притакує йому і п'є за його гроші. Корчмар Чмуль з іншими загарбниками окрадають Многомава і всю підозру кидають на Чесножива та вдову Богумилу. А судді з присяжними, знаючи, що від Многомава можуть одержати нагороду за свою службу, засуджують невинних людей і позбавляють їх майже всього маєтку, присуджуючи все Многомавові та Чмулеві.

Духнович – педагог, який все своє життя переконував людей в потребі освіти, склав у цій п'єсі ще один гімн силі і потребі виховання. Від школи, навчання та виховання, на

думку Духновича, залежить майбутнє людини. Дітей багатіїв, що живуть у достатках та розпусті, він протиставляє дітям бідних, які навчаються у школі, і на кожному кроці доводить моральну перевагу бідних.

Духнович перебільшує значення освіти, бо нею одною не можна ліквідувати соціальну нерівність. Освіта може лише значною мірою допомагати у боротьбі за соціальне визволення. Проте п'єса Духновича переконувала глядача про потребу посилати дітей у школу, викривала практики багатіїв, протиставляла їх чесним людям.

У змалюванні образів, як і у розвитку сюжету п'єси, Духнович пішов за існуючою традицією. В кінці п'єси добродітність перемагає - "добродітель перевишає багатство"! Многомав, багатий на початку п'єси, в останній сцені одягнений у лахміття, голодний, бо Чмуль обдурив його і забрав все його добро. Немає він ні корів, ні грошей, навіть куска хліба. Розійшлися його приятелі, обманщики Многомава, а люди, яких він зневажав і забирав їх маєток, тепер допомагають йому. Така доля головного персонажа п'єси, який не слухав поради добрих людей (священника, учителя), висиджував у корчмі, пив "палінку", товаришував з поганими людьми, не дбав про освіту свого сина, ображав чесних людей. Потрапивши у біду, він починає розуміти свої помилки, перероджується і стає "позитивним". В цьому і проявила себе класична традиція.

Ще виразніше виведено образ іншого негативного героя п'єси. Корчмарь Чмуль - підлабузник і грабіжник, лицемір і хижак. На початку п'єси він вдає з себе найвірнішого приятеля Многомава, поступово втирається в його довір'я, поки повністю не приборе до своїх рук його майно. Бідний Многомав уже йому не потрібний і він різко міняє своє ставлення до нього. Тут розкриваються справжні риси його хижацького характеру. Це побачив і зрозумів Многомав, однак було вже пізно. На закиди Многомава Чмулеві, що він злодій, обікрадав не тільки його, але також усе село, Чмуль звисока відповідає Многомаву: "А як ти смієш так брехати...! Ци ти не знаєш, же я панський орендар?" Так перед глядачем Духнович розкрив справжнє обличчя "ласкавого" та "співчутливого" корчмаря. Значна цінність цього образу полягає в сатиричному розкритті його рис, в протиставленні його слів його вчинкам.

До вдалих негативних образів п'єси належить також образ дружини Многомава - Олени. В цьому образі можна побачити спільні риси з образом Простакової з "Недоросля" Фонвізіна. (В усій п'єсі помітно вплив російських драматургів: Капніста, Княжніна та особливо Фонвізіна.) Подібно Простаковій Олена нічого не бачить довкола себе, крім власного сина Федорця. Вона не дозволяє "мучити" сина освітою, дозволяє йому робити все, що йому захочеться, виправдовує всі його вчинки. В результаті цього "любезний синочок" виріс у кримінального злочинця. Заарештований Федорцьо зрозумів причину свого нещастя і з гнівом звертається до власної матері: "Ви мене оттягли от школи..., ви мене за сваволю і безчесність не покарали..., я з вами по корчмах ходив, бився, вадився, скаречно лаяв, кривдив, шкоди чинив, а ви мене захищали..., хвалили, мені бодрості додавали... Прочто я тепер злодій! О, мамо, мамо, ти мою участь заложила..., ти, мамо, причина мого нещастя."

Цією тирадою син доводить власній матері її помилки та звинувачує її у своєму нещасті.

У п'єсі показані також образи суддів та присяжних, які судять на користь багатого, бо той дає їм на горілку. Дуже вдало автор характеризує образ тупих та обмежених присяжних, що вигукують лише "так є!", не намагаючись вникнути в суть справи.

Коли негативні персонажі п'єси виведені досить вдало, переконливо, на основі багатого життєвого досвіду та його узагальнення, то позитивні герої п'єси є лише носіями певних позитивних рис характеру. Це схеми, створені в уяві автора, люди, яких він хотів би видіти у житті.

Отже, тема п'єси - боротьба за школу та освіту - на той час була дуже важливою,

актуальною та потрібною. Однак у п'єсі результати освіти переоцінюються. Бідні у п'єсі чесно працюють, багаті обманюють бідних і живуть нечесно. Діти бідних вчаться, здобувають освіту і стають директорами, адвокатами, фабрикантами тощо. Діти багатих не ходять у школу, "лайдакують", поводяться нечесно і стають злочинцями. Окремі подібні випадки Духнович міг побачити у житті, проте типовий шлях долі селянина був іншим. Духнович не бачив соціального розшарування села, проте, зображуючи село, він показав його протиріччя.

В одноактній п'єсі "Головний тарабанщик" (1852р.) Духнович показує людей, які покійно служать начальству, щоб вислужити собі різні посади та титули. Тому люди, що прагнуть до багатства, легкого життя та кар'єри, відрікаються від свого роду та племені, продають свою гідність і задовільняються парадними уніформами, еполетами та палицями з золотою бозулею головного "тарабанщика" - бубняря.

Згідно з такими принципами діє Артур Празноглавський (знову характеристика особи посередництвом прізвища), зарозумілий та честолюбивий тип, який не відзначається здібностями, проте домагається титулу "придворного радника".

На його думку, "грошам все повинується" і тому він навіть честь та повагу до себе хоче купити за гроші.

Немає сумніву в тому, що навіть гроші, якими він хоче досягти свого, він не здобув чесним способом. Сам він зізнається в тому, що під час "Кошуткової м'ятежі... я кровавим потом набув грошей і накупив добра; ширяться мої іменія по чотирьох столицях, бо... коли леви гонитвою займаються, тогда мудрий лис найбільше здобуває." В такої людини нема жодних патріотичних почуттів, вона охоче служить кожному, хто тільки заплатить за працю: "Я ліфрував всячину і мадярам, і німцям, і росіянам, і кожному; я на всіх сторонах знаходився і зі всіх сторін грошеньки приходили."

Розуміючи, що в сучасному йому капіталістичному світі все продається і купується, він не гребує ніякими засобами щоб досягти мети. Він бачить, що "Господин Дураковський чиновним стався совітником - за гроші", багатий Ослович теж за гроші бароном став, "а господина Надутовського отець яким способом барона досяг?" І тому немає нічого дивного в тому, що й він хоче стати графом.

Він запрошує до себе секретаря, від якого до значної міри залежить, кого нагородять титулом урядового радника, підлещується до нього, пропонує йому коня, дуже дорого в брильянтах табакерку, нарешті, він готовий продати за чин навіть свою племінницю Любицю, відверто заявляючи: "Я совітником желяю быти..."

Коли секретар - Володимир Нравович, бідна, проте чесна людина - відмовляє допомогти Празноглавському, останній зриває з себе маску підлесника і з презирством кидає у вічі Нравовичу, що Любиця "не для голотаря, а для барона Надутовського воспитана", тобто завжди для того, хто готовий допомогти йому досягти бажаного чину.

Щоб до кінця розкрити тупість та безмежну зарозумілість нікчемного кар'єристи, Духнович показує, що Празноглавському все-таки вдалося потрапити до "єго превосходительства" і випросити для себе великий чин. Зрозуміло, урядовим радником він не став, проте, щоб задовільнити його бажання "іміти парадний уніформ", становили спеціально для нього чин "придворного тарабанщика і трубачей начальника". Празноглавського повністю задовільнила й така "честь", бо головному тарабанщику належить "прекрасний уніформ з золотими еполетами, високий рогатий шепак з бузьковим пір'ям і велика сребряна палиця з золотою бозулею."

Духнович зображує зарозумілість Празноглавського. Він вихваляється своїм родством з такими як він сам: "Я в родимому... союзі з великого роду славними Дураковськими, Ословичами і Надутовськими", які з презирством ставляться до народу.

Празноглавському протиставлені у п'єсі позитивні образи: Володимир Нравович, його

батько Федір Нравович та сирота Любиця.

Як і в першій п'єсі, і тут позитивні образи слабкіші. Володимир Нравович працює на високій урядовій посаді, проте він людина чесна, відверта, яка не соромиться свого роду й походження: "Я світ узрів під Бескидом... Я скажу перед світом, що чесний ткач Федір Нравович, русин із Нравоселиці, єсть мій любезний родич, мій почитаний отець!"

За характеристикою Любиці, "його чистий характер перевищує всі благородія; він свій маєток в чистоті серця носить..., на нім ні одної каплі кровавого людського поту не знаходиться." Проте образ Володимира Нравовича сентиментальний та моралізаторський. В нього нема волі боротися за своє щастя; він задоволений своїм станом та залишає все на долю.

Наскільки різняться між собою характери Празноглавського та Федора Нравовича показано у сцені, де Нравович приносить і віддає Празноглавському 30 тисяч доларів, які загубили урядник Подлизовський з жінкою Празноглавського та які він знайшов і де Празноглавський "великодушно" пропонує Нравовичу за його благородний чин "сороковець на палінку".

Епізодично змальовано також чистий та волелюбний характер Любиці та самовіддану її любов до молодого Нравовича. Вона зрікається спадщини свого багатого опікуна, бездітного Празноглавського, і стає дружиною чесною та скромною людиною.

Хоча й у тій п'єсі помітний вплив класицистичної драматургії (прізвища героїв і тут характеризують основну рису їхнього характеру; кожен герой є носієм однієї властивості), вона має гостро-сатиричний характер та критикує поширений тоді кар'єризм. Це виправдовує односторонність характерів героїв і робить з неї, з явища, яке заважає передати повноту характеру персонажа, засобом, прийомом художнього перебільшення окремих рис дійових осіб з метою виразнішого їх сатиричного виявлення та осміяння.

Не маючи достатніх причин для порівняння п'єси Духновича з творами Миколи Гоголя, ми все-таки помічаємо тут подібність окремих сатиричних прийомів. Сучасне Духновичу життя монархії давало йому достатньо матеріалу для написання такої п'єси.

І Духнович, справді, не жалкував фарб, щоб висміяти всю ту систему кар'єризму; відмову від свого роду і мови, від батьків та своєї культури, пусте бажання досягти високих посад та порожніх чинів. Головний герой п'єси відмовився від своїх батьків та від всього свого, кидає в нещасті дружину і прагне тільки чину та багатства.

Розв'язка цієї п'єси, як і характери героїв, являє собою великий крок вперед у порівнянні з першою п'єсою Духновича. З одного боку вона закінчується традиційно щасливо для позитивних героїв - Володимир Нравович одружується з Любицею, однак у розвитку основної сюжетної лінії вона закінчується реалістично правдиво: Празноглавський кидає дружину і поспішає захищати свої маєтки. Особисте нещастя не перевищує героя, як Многомава та Олену у першій п'єсі Духновича, не робить із кар'єриста добродія, а залишає його вірним своєму характеру до кінця.

Мабуть, тому саме ця п'єса Духновича залишалася довго невідомою та забутою і залишилася ненадрукованою аж до наших часів, бо занадто гостро і відверто критикувала високопоставлених ословичів та празноглавських.

Ця комедія, своєю чистотою та однозначною сатиричною спрямованістю сюжету, гостротою конфлікту, сатиричним та реалістичним зображенням персонажів, свідчить про розвиток елементів критичного реалізму в творчості Духновича і, по-суті, до сьогодні неперевірена жодним закарпатським автором.

Коротко слід зупинитися на характеристиці мови п'єс Духновича.

П'єса "Добродітель..." як твір призначений для народу, написана народною мовою (крім авторських ремарок). В п'єсі використано чимало приказок, що свідчить про

авторське погодження з народною оцінкою фактів та явищ: "Дай боже, аби з соколика сова, а із соловейка ворона не вродилася!" – перестерігають люди Олену, що по-своєму виховує Федорця. "Як єсь робила, так і маєш, як єсь собі постелила, так будеш і спати, як єсь посіяла, так будеш і жати", – оцінюють люди поведінку і долю тої самої Олени в кінці п'єси. Подібну роль виконують також інші прислів'я та приказки у творі: "Хто не робив в молодості, най ся учить на старості!", "Не в багатстві щастя!" тощо.

Що ж до комедії "Головний тарабанщик", то вона присвячена зображенню "вищестоячих", тому й написана вона переважно "літературною" мовою.

Характеризуючи закарпатську літературу середини ХІХ ст. можна констатувати, що вона - у порівнянні тієї літератури з літературою 20-х – 30-х років ХІХ ст. – зробила великий крок вперед до створення цивільної, демократичної, художньої літератури народною мовою. Діяльність таких представників культури та літератури кінця ХУІІІ – початку ХІХ ст., як Арсеній Коцак (1734-1800), Василь Довгович (1783-1849), Іоан Базилевич (1742-1821), Іоан Чургович (1791-1862), Михайло Лучкай (1789-1843), Іоан Фогорашій (псевд. Іван Бережанин, 1786-1834), Андрій Бачинський (1732-1809), Мануїл Ольшавський (328) тощо була скерована в основному на висвітлення і розробку церковної історії, на друкування книжок для студентів-богословів та священників, на "наукове" висвітлення деяких філологічних питань. Переважна більшість праць згадуваних авторів була написана латинською мовою. Лише окремі книги наведених авторів були написані церковнослов'янською мовою.

На відміну від цієї літератури художня та підручкова література середини ХІХ ст. стала в повному розумінні світською літературою. Помічається тут демократизація жанрів. "Превиспрени" оди поступаються віршам, пісням, оповіданням та доступним глядачеві п'єсам. Значно простішою та зрозумілішою стає мова художньої літератури. Виходить з ужитку старослов'янська мова, а переважна більшість творів пишеться народною (або дуже близькою до неї) мовою. Якщо переважна більшість літературних творів 20-х - 30-х років залишалися в рукописах, значна частина творів середини ХІХ ст. друкується в релятивно доступних альманахах, календарях, підручниках та в окремих книжкових виданнях. Однак ми ще не можемо говорити про повнокровну народну літературу. Ні художність, ні критичність, ні народність, ні патріотизм ні правдиве зображення соціального стану населення не стали ні виразною, ні постійною ознакою тієї літератури. Закарпатська література так і не дійшла до реалістичного зображення життя простого народу. Остаточо вона не вирішила жодного принципового питання подальшого розвитку тієї літератури: в питаннях мови вона не стала однозначно на позиції народної мови чи української літературної мови, створеної на центральних українських землях; в питаннях соціальної позиції авторів вона не стала однозначно зняряддям боротьби народу за його визволення, тому й в питаннях художніх вартостей літературних творів вона не досягла тогочасного рівня художньої літератури сусідніх народів чи рівня української літератури на центральних українських землях, хоч в окремих своїх творах вона досягла значного рівня критичного зображення дійсності. Тим самим вона й не заклала міцних та тривалих основ для принципового рішення названих питань в майбутньому. Познайомившись з тою літературою, ми ще раз переконалися в тому, що в той час в Закарпатті "справді літератури майже не було, а була тільки політика".

В цій літературі наявні як бажання служити художнім словом інтересам свого пригнобленого народу, так і проблески художнього відображення дійсності, проте рівень розуміння справжніх інтересів народу та рівень художнього відображення життя не дозволили стати тій літературі ні народною, ні зброєю, ні міцною художньою літературою свого народу.

В результаті сказаного українська література Закарпаття другої половини XIX ст. не зробила помітного кроку вперед у порівнянні з тою ж літературою середини XIX ст. не стала повністю на позиції народної мови та народної літератури, а продовжувала тупцювати на місці та хитатися між народною та "літературною" (російською) мовою в питаннях мови, між народною та книжною літературою в питаннях характеру цієї літератури, між оригінальною, своєрідною та наслідувальною літературою щодо розуміння її служіння народові.

Закарпатські літературні діячі підпали під вплив розповсюдженої серед консервативних представників слов'янських народів думки, що літературу не пишуть для простого народу, а для освічених кіл суспільства, то їй потрібно писати не народною, а літературною мовою. Такою мовою, на думку москвофілів, повинна стати російська літературна мова, з якою зустрічаємось вже від початку 50-х років в творах окремих авторів Закарпаття. А в 70-х – 80-х роках деякі письменники Закарпаття вже переконані, що вони оволоділи і пишуть "русским литературным языком". Таким чином період, коли в літературі Закарпаття вживалася (а може й переважала) орієнтація на народну мову та на народну літературу, був дуже коротким.

Як ми вже підкреслювали, художня література Закарпаття середини та другої половини XIX ст. зробила крок вперед в бік демократизації та реалізму. Проте тогочасний літературний рух в Закарпатті – культурно-освітня діяльність, журналістика, публіцистика та тогочасні літературні твори – виявився, перш за все, своєрідною ілюстрацією тогочасних проблем суспільно-політичного та культурно-національного життя Закарпаття. Однак художня вартість згадуваної продукції, на жаль, значно нижча.

Тому й ми змушені були займатись переважно ідейно-тематичним аналізом того руху та тогочасної літературної продукції.

ВИСНОВКИ

Вже Іван Франко вказував на те, що напередодні 1848-1849 років і під час революції Галичина і Закарпаття "стойть на програмі демократичній, хапається працювати для рідного народу його мовою на найрізніших полях", і що вже в перші післяреволюційні роки кидає цю програму і "напрям прихильний народній мові і програмі, зазначений в 1848 році, являється немов голос якоїсь малозначної опозиційної фракції і по якімось часі, нарешті, зовсім замовкає, а фактична перемога якось так немов і без боротьби... лишається за елементом, якому тяжко й ім'я придумати за якоюсь різномасною купою людей, у яких спільною підставою акції являється хіба спільна ненависть до всього рідного, спільна невіра в органічний зріст народу і його свідомості, погоня за особистою кар'єрою і спільна дволичність та безхарактерність". (328)

Щоб знайти відповідь на це основне питання і виявити причини цього суттєвого зламу, ми розглянули у своїй роботі культурно-національну та літературну діяльність всіх більш-менш помітних тогочасних діячів Закарпаття.

З нашого аналізу тогочасного життя випливає, що внаслідок відірваності українського населення Закарпаття від основної маси українського народу та, зокрема, внаслідок жорстокого національного, релігійного та соціального гноблення Закарпаття жило дуже бідним економічним та традиційним культурним життям. Значно довше, ніж в інших

місцевостях середньої Європи тут панувало натуральне господарство. Обставини економічного життя робили рідкими і не масовими стосунки українського населення Закарпаття з українцями на центральних українських землях. Українське населення Закарпаття дуже мало знало про життя основної маси свого народу.

Інтелігенції серед населення Закарпаття було дуже мало. Окремі особи, яким вдалося закінчити освіту, були переважно священиками. Причому священикам важко було стати виразниками інтересів народу чи борцями за народні інтереси, оскільки їх основним завданням було дбати лише про спасіння душі. Значна частина інтелігенції денаціоналізувалася, ставала на бік панівної мадярської нації та фактично проводила політику денаціоналізації свого ж населення. Краща частина інтелігенції піднімалась лише до розуміння окремих важливих питань культурно-національного життя населення, до розуміння важливості освіти тощо.

Коли напередодні революції 1848 року в багатьох країнах Європи почав розвиватися національно-визвольний рух гноблених народів, то і окремі інтелігенти – духовні особи - Закарпаття "почали по-народному думати", тобто активізувати та поширювати культурно-освітню діяльність серед свого народу.

Характерним для цієї діяльності було нерозуміння головного або одного з двох найголовніших питань того часу – соціальних прагнень населення. Боротьба за покращання соціального положення українського населення Закарпаття була основним засобом боротьби за краще та вільне життя. Тільки ліквідувавши соціальний гніт, можна було відкрити двері для успішної боротьби за національну рівноправність, за розвиток культурно-національного життя народу.

І саме той факт, що кращі представники українського населення Закарпаття - Духнович, Добрянський, Раковський, Павлович тощо не стали послідовно на шлях боротьби за соціальні інтереси свого народу, був визначальним для характеру всього культурно-національного руху.

Не зрозумівши основного соціального питання, представники закарпатоукраїнської інтелігенції не могли стати повністю і послідовно на демократичний шлях боротьби за культурно-національні права народу та не могли спиратися на народ як на основну, вирішальну та рушійну силу в боротьбі за національне визволення.

Однак в окремих питаннях кращі представники закарпатської інтелігенції висували вимоги, які в певній мірі відбивали потреби й інтереси народних мас.

Перш за все представники цього руху правильно зрозуміли, що для успішного розвитку культурно-національного життя Закарпаття потрібно об'єднатися з українцями Галичини, бо "свої то за горами, не чужі", а історія наша "тая самая" що й інших частин "руського народу" (Духнович). Правда, вони не наполягають на об'єднанні Закарпаття та Галичини з усім українським народом, а обстоюють необхідність об'єднання лише українців Австрійської імперії.

Крім того, представники українців Закарпаття домагалися визнання та рівноправності українців Угорщини з іншими народами, боролися за утворення шкіл з рідною мовою викладання та за розвиток народної художньої літератури.

Розуміння цих питань було не однаковим у різних діячів Закарпаття. В той час, коли О. Духнович, М. Михалич та їм подібні домагалися перш за все початкових сільських шкіл для простого народу, І. Раковський та йому подібні більше турбувалися про розвиток інших (вищих) типів шкіл. Якщо Духнович пояснював потребу освіти і закликав народ до творення початкових шкіл, то Раковський сподівався, що уряд заснує школи для народу і змусить батьків посилати дітей у школу.

Оскільки діячі культурно-національного руху Закарпаття не розуміли соціальних домагань народу як найважливіших, а вирішальною та рушійною силою в боротьбі за краще життя народу вважали себе (тобто інтелігенцію), то й усі питання цього руху

вони намагаються вирішити не за допомоги народу, а за допомогою когось іншого, за їхніми уявленнями когось сильнішого. Народ вони вважали бідним, відсталим, слабким, неспроможним вирішувати важливі питання. Вони не розуміли значення народу як вирішальної сили розвитку суспільства.

Правда, питання розвитку шкільництва, освіти, літератури тощо такі діячі, як Духнович, Михалич, Павлович намагалися розв'язати при допомозі самого населення Закарпаття. Заклик Духновича засновувати школи, його "Книжиця...", "Народная педагогія...", практична діяльність по заснуванню початкових шкіл та шкіл для дорослих (недільних та "святочних") свідчать про прагнення цих діячів спиратися на народ в цьому важливому питанні.

Вирішальний вплив на розвиток культурно-національного та всього суспільно-політичного життя Закарпаття мала революція в Угорщині.

Ця революція виступила проти вимог селянства Закарпаття як і проти національного руху закарпатських українців. (329) Революційний уряд Угорщини не надав рівноправності народам та національностям Угорщини, хоч вони на той час творили більше половини населення країни. Тим самим перш за все помилки угорської революції, що стали причиною її поразки, штовхнули "свої" народи та національності в обійми габсбургської реакції, в обійми Австрії. Одночасно саме негативне ставлення угорської революції до "своїх" народів визначило й ту силу, на яку сподівалися представники Закарпаття, і визначило шляхи, якими ці діячі сподівалися здійснити свою національну програму. Цією силою, – а в цьому й полягає трагедія цього руху – мали стати вороги й гнобителі слов'янських народів імперії – австрійський імператор та реакційні австрійські урядові кола.

Угорська революція по відношенню до гноблених народів Угорщини не ставила своїм завданням скасувати ні соціальний, ні національний гніт народів, навпаки, вела шовіністичну політику по відношенню до тих народів. Тому гноблені народи Угорщини опинилися під "захисним", проте не менш гнобительським крилом Австрії. Австрія, обіцяючи задовільнити національні вимоги тих народів, використала силу та вплив тих народів на поротьбу з угорською революцією. Зате Австрія зробила деякі уступки цим народам, надала їм деякі права і можливості працювати та розвивати їхнє культурно-національне життя.

Однак після поразки революції народи, раніш гноблені угорськими феодалами, втратили політичну вагу як знаряддя боротьби проти Угорщини і знову опинилися під гнітом маляр.

Отже, австрославістська орієнтація представників слов'янських народів Австрії як також діячів Закарпаття була повністю розбита. Починається переслідування свідомої інтелігенції, передплатників газет, дописувачів до газет тощо. Внаслідок всього цього настає величезне розчарування народних мас та інтелігенції, зменшується кількість інтелігентів, які цікавляться життям свого населення, зменшується число передплатників, дописувачів та читачів газет, читачів книг, кількість шкіл, учителів тощо.

Отже, представники Закарпаття опинилися без будь якої підтримки. Якщо вони не зрозуміли ваги й значення народних мас в часи зростання революційних настроїв, то тепер, після поразки революції, вони вже навіть не пробували з'єднатися з народом чи спертися на нього. Вони починають шукати іншу силу, яка б захистила їх від денационалізаційної політики Австрії та Угорщини.

В результаті цілого ряду причин та обставин таку силу починають вбачати в Росії. Віковічне прагнення народу Закарпаття воз'єднатися зі своїми, присутність в 1849 році російських військ в Закарпатті, відродження всеслов'янської ідеї серед гноблених

слов'янських народів Австрії, сила й могутність Росії саме як слов'янської країни, зв'язки окремих представників закарпатоукраїнської інтелігенції з представниками політики царської Росії – все це привело інтелігенцію Закарпаття до нової політичної орієнтації, до орієнтації на царську Росію.

Адольф Добрянський, що був найтісніше зв'язаний з австрійським урядом та російськими правлячими колами, першим серед закарпатських українців став обстоювати думку про необхідність впровадження російської літературної мови в західноукраїнській літературі. Подібну думку обстоював також Іван Раковський, який спочатку був прихильником вживання старослов'янської мови в літературі Закарпаття.

Олександр Духнович, який найближче підійшов до розуміння культурно-національних потреб народу та який найвиразніше та найдовше відстоював думку про творення літератури на народній мові, пропонував демократичніший спосіб розв'язання цього питання.

Про серйозність його намірів виробити з народної мови, "народами (русинами - Ю. Б.) в Угорщині та Галичині употребляемої", очищеної від мадяризмів, полонізмів, германізмів та вузьких провінціалізмів літературну мову для вжитку на західноукраїнських землях свідчить також той факт, що він написав граматику такої народної мови, а Іван Раковський та Михайло Войтковський переробили її на граматику російської літературної мови і видали її як "Сокращенную граматику письменнаго русского языка".

Нова політична орієнтація інтелігенції Закарпаття на царську Росію привела до того, що культурно-літературне життя Закарпаття стало механічно придивлятися до російського літературного життя. Однак це не була орієнтація на прогресивну Росію, на російський народ та його культуру, а на Росію царську, тобто імператорську та шовіністичну, головною ознакою якої було невизнання існування українського народу, його мови та його культури. Саме ця реакційна великодержавницька Росія робила все для того, щоб притягти на свій бік слов'янські народи Австро-Угорщини та використати їх для своєї великодержавної політики.

Прогресивним в тій орієнтації було лише те, що орієнтація на велику слов'янську країну пробуджувала бодай які-такі сили на боротьбу проти мадяризації, бо вселяла надію (хоча нереальну) на підтримку такої боротьби з боку Росії та підтримувала хоч "яке-такє" (І. Франко) літературне життя. **Однак позитивні аспекти такої орієнтації не можуть виважити її негативних аспектів, бо основним постулатом російської політики по відношенню до України, його мови та культури було невизнання існування такого народу та такої культури.**

Найтрагічнішим у всьому національно-визвольному русі Закарпаття було те, що там не було суспільної сили, яка б зрозуміла – а тоді репрезентувала – соціальні прагнення селянства і яка б, спираючись на народ, вела боротьбу за соціальне та національне його визволення.

Представники закарпатської інтелігенції, самі не єдині і не об'єднані, кидалися від одного захисника до іншого, а власне, від одного гнобителя до іншого, і саме від них, гнобителів своїх та чужих народів, сподівалися допомоги та навіть визволення закарпатського населення.

Це і була та "катастрофа, яка перейшла по тім краю та по серцях та умах його духовних світочів", яку помітив вже Іван Франко.

Напередодні і в роки революції зародилася і досягла певного позитивного розвитку художня література Закарпаття.

Якщо на початку XIX ст. в Закарпатті переважала церковна література з релігійно-моралізаторською тенденцією, то в середині XIX ст. ця література стала остаточно світською. Замість високих класичних жанрів починають переважати ліричні пісні,

вірші, повісті, нариси, п'єси. Замість моралізаторських тенденцій зустрічаємось з гостро сатиричним зображенням окремих явищ реального життя. Хоча мовне питання не було остаточно вирішене, все-таки і в мовному відношенні література цього періоду являє собою крок вперед у порівнанні з літературою початку XIX ст. Зокрема старослов'янська мова поступилася місцем народній мові.

Все це - демократизація жанрів, тематики, мови творів, доступність їх широкому читачеві, друкування книжок, поширення їх серед читачів робило цю літературу помітним явищем культурно-національного життя і привело до певної активізації всього суспільного життя Закарпаття середини XIX ст.

Хоча літературний рух Закарпаття другої половини XIX ст. не розвивався повністю на народнім ґрунті і в цілому був далекий від правдивого зображення життя народу, все-таки література середини XIX ст. вплинула на кращих представників літератури другої половини XIX ст., і вони в своїх бодай окремих творах відобразили певні сторони народного життя. Це, зокрема, стосується таких творів, як "Путевые впечатления на Верховине" Олександра Митрака, "Князь Лаборец" Анатолії Кралицького, "Крайцаровая комедия" та "Люди в железных шляпах" Івана Сильвая, "На родине без отечества", "Покорение Ужгорода" та "Учитель Неборак" Євгена Фенцика. В цих творах знаходимо продовження кращих літературних традицій середини XIX ст.

Несприятливі економічні та політичні умови життя Закарпаття, політична орієнтація діячів Закарпаття на царську Росію, а не на власне населення і слабка в цілому літературна спадщина Закарпаття не дозволили розвинути народній літературі в Закарпатті в другій половині XIX ст. Проте кращі твори попередньої доби, єднання зі слов'янською, хоча й шовіністичною Росією, та знайомство з окремими творами російської (а пізніше й української) літератури допомогли появи окремих помітних творів літератури Закарпаття другої половини XIX ст.

Resumé

Pod vplyvom revolúčných udalostí 1848 roka ako aj podľa vzoru susedných národov prebudili sa aj zakarpatski Ukrajinci v Uhorsku k národnému životu a začali pracovať na záchrane svojej existencie. Vo Lvove a vo Viedni začali vychádzať ukrajinské noviny a časopisy, do ktorých aktívne prispievali aj kultúrneosvetovi dejatelia zo Zakarpatska.

Okrem článkov, v ktorých túto autori informovali o stave národného života Rusínov v Uhorsku, sa v novinách najčastejšie objavovali články o potrebe zjednotenia Uhorských a Haličských Rusínov, ako základu, na ktorom by sa ďalší život tejto časti ukrajinského národa mohol rozvíjať. Táto otázka sa vtedy nastoľovala z rôznych miest a bola tiež najčastejšie formulovaná v rôznych memorandách. Nedostatkom nastoľovania tejto pokrokovej požiadavky bol však fakt, že akonáhle cisár rakúsky vyslovil s tou svoj nesúhlas, jej autori ju preformulovali vždy skromnejšie a skromnejšie /požadovali aspoň zjednotenie v otázkach kultúrnych a náboženských a nakoniec aspoň zákony štátne pre túto národnosť "po rusky" - nie po maďarsky či po nemecky - vydávať/.

Druhou otázkou vtedajšieho boja za národnú existenciu uhorských Rusínov bol boj za národné školstvo. Aj tu sa prejavovali rozdiely v chápaní tejto otázky: jedni boli viac za základné školstvo, iní viac za stredné a vysoké školy, jedni požadovali, aby štát zakaladal školy a nútil rodičov posielat' detí do škôl, iní uvedomovali rodičov, aby sami posielali detí do škôl, avšak táto otázka sa všetkými dejateľmi chápala ako veľmi dôležitá pre rozvoj národného života.

Najzložitejšiou otázkou tohoto boja bola vtedy otázka literárneho jazyka tohto obyvateľstva. Všetci dejatelia tohto obyvateľstva sa zhodli na tom, že ide o obyvateľstvo "руське" /ruské,

nie veľkoruské/ teda nie maďarské. Všetci sa zároveň zhodli na tom, že toto obyvateľstvo patrí k maloruskému - teda ukrajinskému - národu, aj keď sa vtedy pomenovanie "ukrajinec" nepoužívalo, pretože v Rusku bolo zakázané. Časť dejateľov tohto obyvateľstva, - tá pokrokovejšia, demokratickejšia - sa pokúšala vytvoriť pre toto obyvateľstvo literárny jazyk na základe miestnych ukrajinských nárečí Zakarpatska a Haliče, iná časť bola za používanie cirkevno-slovienčiny, a ešte iná - za prijatie ruského spisovného jazyka za spisovný jazyk Rusínov v Uhorsku a Rakúsku.

Zhody v tejto dôležitej otázke sa nedosiahlo, a tak po porážke revolúcie, kedy sa maďarizačná politika ešte zintenzívnila, najsilnejšie sa prejavila tendencia oprieť sa o veľké slovanské Rusko a prijať jeho jazyk ako prostriedok boja proti maďarizácii.

Veľký krok vpred urobila vtedy aj umelecká literatúra Zakarpatska, v ktorej ešte v 20-tých - 30-tých rokoch prevládali ódy, písané knižnou cirkevno-slovančinou, a v 50-tých rokoch tu vznikla živá takmer ľudová poézia a dramaturgia, v ktorých jednoznačne prevládala ľudová tématika i ľudová reč, aj keď zo zvýškami staroslovenčiny či prvkov spisovnej ruštiny, ako aj základ prózy, v ktorej tiež prevládala vtedajšia aktuálna problematika.

Najvýznamnejším predstaviteľom vtedajšieho kultúrno-spoločenského života ako aj organizátorom všetkých aktivít zakarpatských Ukrajincov bol Oleksander Duchnovič, básnik, prozaik i dramatik, autor školských učebníc - šlabikára a čítanky, učebnice dejepisu i zemepisu, autor obsiahlej a pokrokovej učebnice pedagogiky pre školy a učiteľov, ako aj autor pojednaní o dejinách zakarpatských Rusínov, o dejinách ich cirkvi, zakladateľ prvého literárneho spolku, vydavateľ prvých literárnych almanachov ako aj prvých ľudových kalendárov, zakladateľ prvého internátu a prvej fundácie na pomoc chudobným študentom a pod.

Bohužiaľ, ďalší vývoj zakarpatských Ukrajincov neprivedol toto literárne hnutie na cestu prehlbenia demokratických tendencií a ich víťazstva. Na jednej strane silnejúce hnutie maďarizácie nemaďarských národov v Uhorsku, na druhej strane rusifikačné tendencie ruského imperiá (čo v našom prípade znamená neuznávanie existencie ukrajinského národa) skomplikovali národnostnú situáciu na Zakarpatsku a v Haliči natoľko, že ani v priebehu druhej polovice XIX. st., ba ani v prvých desaťročiach XX. st. nedošlo tu k završeniu národného uvedomenia pôvodného obyvateľstva.

Celé toto kultúrno-literárne a národno-vedomovacie hnutie Ukrajincov Zakarpatska bolo natoľko silným, ľudovým a pokrokovým, že oddialilo maďarizáciu ukrajinského obyvateľstva skoro o sto rokov, nebolo však natoľko úspešným a silným, aby vyriešilo základné otázky národného života obyvateľstva natrvalo.

Niektoré nedoriešené otázky tohto hnutia i tohto obyvateľstva z polovice XIX. st. sa cez rôzne peripetie a transformácie ďalšieho vývoja preniesli až do polovice XX. st., preto je tejto problematike venovaná druhá časť knihy.

ПРИМІТКИ

1 Закарпаття називаємо ту частину українських земель та українського народу, яка після розпаду Київської Русі до 1918 року входила до складу Угорщини. Після 1918 року Закарпаття було проти його волі включено до складу Чехо-Словаччини, де його було поділено на Підкарпатську Русь, якій держава пообіцяла автономію, та на чехо-словацьких русинів-українців, західні кордони яких мали бути визначені додатково. Однак за весь час свого існування Чехо-Словаччина не надала автономії Підкарпатській Русі, рівно ж не визначила західних кордонів українського населення в Словаччині.

Тому до 1918 року до поняття Закарпаття залучаємо також чехо-словацьких та сьгоднішніх словацьких русинів-українців. Після 1945 року, коли до України була прилучена лише та частина Закарпаття, яку після 1918 року творила Підкарпатська Русь, ту частину колишнього Закарпаття, яку було полишено у складі Чехо-Словаччини, ми називаємо українцями Чехо-Словаччини чи чехо-словацькими українцями. Від 1993 року, коли виникла самостійна Словацька Республіка, це українське населення називаємо українцями Словаччини чи словацькими українцями.

2 Офіційно цю формуляцію вжив Микита Хрущов, тодішній голова ВР УРСР, після нього вона повторювалася різними авторами десятки разів.

3 Дивись "Вістник, повременне письмо посвященно політичному и нравственному образованию Русинов Австрійської державы", 1850, ч. 278. Підзаголовок газети часто мінявся. Скорочено "Вісник русинів... Австрійської держави. Далі лише Вісник русинів...

4 Церковная Газета, 1857.

5 Избранные сочинения А. В. Духновича - стихи и проза. - Ужгород, 1941.

6 Франко Іван, Стара Русь. ЛНВ, - Львів, 1906, т. XXXIV.

7 Там же.

8 Там же.

9 Дивує, однак, що ні в першому томі, ні в запланованих дальших ми не знаходимо навіть згадки про життя й творчість Олександра Павловича. Це, мабуть, тому, що переважну більшість своїх творів Павлович написав народною українською мовою, чому й Аристов, мабуть, не вважав його, як інших, "російським" поетом.

10 Аристов написав більше менших робіт про закарпатців. Дивись Дукля, 1959. ч. 1.

11 Бирчак В. Літературні стремління Підкарпатської Русі. - Ужгород, 1937, с. 119.

12 Созанський І. Поетична творчість О. Духновича. - Записки НТШ, 1908, кн. VI, т. 86, с. 130.

13 Там же, с. 140.

14 Там же, с. 139.

15 Дивись прим. 6.

16 Житте і слово. - Львів, 1906, кн. 1, с. 2-3.

17 Дивись хоча б Карпаторуська література ХУІІ-ХУІІІ вв. та Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. - Львів, 1900 р.

18 Франко І. Карпаторуська література ХУІІ-ХУІІІ вв.

19 Там же.

20 Там же.

21 Франко І. Стара Русь. - Львів, ЛНВ, 1906р., т. XXXV

22 Дивись, напр., В. Микитась О. В. Духнович. Советское Закарпатье - Ужгород, 1958. ч. 171 (4040).

23 Борисов И. К. Писатель просветитель Закарпаття середины XIX ст. - А. В. Духнович. - Б-ка АН УРСР, Київ, ч. 551, с. 12.

24 Ричалка М. О. В. Духнович педагог і освітній діяч. - Пряшів, 1959, с. 21. Далі лише Ричалка, Духнович...

25 Галан Я. Свет с востока. - Москва, 1954, с. 351. Цит. за кн. М. Ричалка, Духнович..., с. 25.

26 Драгоманов М. Австро-руські спомини. - Львів, 1892.

27 Його праці на цю тему дивись у списку літератури.

28 Його праці на цю тему дивись у списку літератури.

29 Мельникова И. М. Закарпатская Украина в революции 1848 года. - Ученные записки института славяноведения АН СССР, - Москва-Ленинград. Т. 1, 1949.

30 Там же.

31 Дивись прим. 23.

32 Там же. Дивись хоча б 225 с. роботи Борисова і порівняй її з ХХІІ с. роботи Студинського.

І це не єдина проблема роботи Борисова. Так само традиційно він висвітлює і проблему друкування творів російської літератури в Закарпатті в другій половині ХІХ ст. На це питання - до Борисова - існували бодай два погляди. Москвофіли твердили, що друкування російських творів в Закарпатті свідчить про позитивне ставлення закарпатських діячів до російської культури, літератури та Росії, інші, - наприклад чеський дослідник Фр. Тіхий у праці *Vývoj současného spisovného jazyka na Podkarpatske Rusi*, Praha, 1938 - твердив, що закарпатська москвофільська преса друкувала твори російської літератури тому, бо відчувала нестачу власних літературних творів. Борисов повторює висновки москвофілів.

Аналізуючи художню творчість Духновича дослідник користується кількома рукописними творами ранньої творчості автора, а всю іншу літературну творчість він оцінює за тими уламками віршів, які були надруковані у вищезгадуваних книжках, не користаючись навіть книжками, виданими самим Духновичем. Тому його аналіз літературної творчості письменника не вносить чогось нового.

Спеціальний розділ дисертації Борисова становить "Рукописное наследие Закарпатского писателя", що "представляет собою сообщение о найденных рукописях О. В. Духновича и краткое описание их." Виходить, що дослідник знайшов якісь нові рукописи Духновича і подає їхній опис. Однак, наведені рукописні збірники творів Духновича були відомі дослідникам від початку, коли сам автор переписав їх у спеціальні зошити і з присвятою "Народному Дому во Львові" надіслав їх туди. Про ці й подібні подарунки Духновича Народному Дому у Львові широко побідомляла тогочасна преса, напр.: "Вісник Русинів..." 1859, ч. 69, 1861, ч. 87, "Церковна газета", 1857, ч. 47, ЛНВ, 1905, кн. 2, с. 143 тощо. Опис Борисовим "знайдених" рукописів подав вже у 1905 році згадуваний І. Свенцицький в "Описании иноязычных и новейших карпаторусских рукописей библиотеки Народного Дома во Львове" і вони від самого початку знаходяться у бібліотеці під тими самими номерами (173, 174, 175, 176, 177 рукописного відділу).

Окремим розділом чи додатком до роботи Борисова є його "Библиографический указатель сочинений... Духновича". Це знов не що інше як "Хронологический перечень..." надрукований 1916 року у Москві у згадуваній праці Аристова, нічим не доповнений і по-науковому не перевірений. Окремим відбитком цей "перечень" було видано у 1928 році в Ужгороді.

Ми зупинилися на недоліках цього дослідження детальніше головне тому, бо ці недоліки властиві також іншим дослідженням "радянських" авторів (напр. В. Микитась, Ф. Малкін, *Русская литература в Галиции*, Львів, 1958.) тощо. По суті москвофіли до сьогодні стоять на наведених позиціях і по сей день повторюють наведені факти та їхні оцінки.

33 Ричалка, Духнович..., 486 с. В книзі зазначено, що її перекладено зі словацької мови. Проте книгу словацькою мовою не було видано. Її перекладено зі словацького рукопису.

34 Микитась В. О. В. Духнович, літературно-критичний нарис. - Ужгород. Закарпатське обласне видавництво, 1959, с.101.

35 Там же, с. 6.

36 Дивись хоча б: Жачек В. Зв'язки чехів та західних українців в революційних роках 1848-49 у кн. 3 історії чехо-словацько-українських зв'язків. В-во Словацької АН, Братіслава, 1957, с. 351-374, або: Брик І. Слов'янський з'їзд у Празі 1848 і українська справа. ЗНТШ, т. 129, 1920.

- 37 Про вимоги закарпатських українців на Слов'янському з'їзді у Празі - дивись Зоря Галицька, 1849, ч. 86.
- 38 Там же, с. 17.
- 39 Там же, с. 46.
- 40 Там же, с. 19.
- 41 В цьому автор міг переконатися з того ж шостого тому Всемирной истории (с. 688), де мова йде про наведених чеських будителів і де подано визначення терміну "будитель".
- 42 Там же.
- 43 Там же, с. 31.
- 44 Взагалі, в праці Микитася дуже слабкий науковий апарат. Він не наводить фактів, на підставі яких робить висновки про погляди Духновича на мову, не наводить джерел, з яких бере окремі вимоги петицій, а оскільки окремі вимоги різних петицій повторюються, тому вони йому плутаються.
- 45 Там же, с. 101.
- 46 Там же, с. 100.
- 47 Там же, с. 101.
- 48 Перени Й. Из истории закарпатских украинцев. - Будапешт, 1957. Видано угорською академією наук російською мовою.
- 49 Там же, с. 2.
- 50 Там же, с. 3.
- 50а Священник Афанасій Кохина (з с. Гавай) хотів видати "Исторію русскаго нашего народа, найпаче же в собори Лаборицком и Стропковском находящагося". Дивись Корнило Заклинський, "Відгук на книжку", "Дукля", 11, 1963, 3, 72.
- 51 Перени..., с. 5.
- 52 Мається на увазі зокрема література про економічне життя українського населення Закарпаття. Тут він згадує лише Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі О. Мицюка, - Ужгород. Т. 1. 1936. Прага. Т. 2. 1938. Позитивно згадана праця І. Мельникової (прим. 29) та праця И. Т. Коломійця Очерки по истории Закарпатья, Томск, 1953.
- 53 Дивись список літератури.
- 54 Всемирная история. - Москва. 1959. Т. УІ, с. 360.
- 55 Мельникова И. М. Закарпатская Украина в революции 1848-49гг. - Москва-Ленинград. 1949.
- 56 Революции 1848-49 гг. - Москва. 1952, с. 436. Підкр. нами.
- 57 E. Kovács, L. Novotný, Maďaři a my. - Praha, 1959. Státní nakladatelství politické literatury, s. 178.
- 58 Золтан Й. Тот Кошут и национальный вопрос в 1848-49 гг. - Будапешт. 1954, с. 109.
- 59 Новая история, том второй, 1789-1870гг. - Москва, АН СССР, институт истории, 1958, с. 507.
- 60 Революции 1848-49гг. - Москва, 1952. Т. 2, с. 189.
- 61 Перени Й. Из истории закарпатских украинцев. - Будапешт. 1957, с. 13.
- 61а Дивись у списку літератури.
- 62 Другий том зібраних творів О. Духновича було видано у Пряшеві у 1967 році, перший у 1968, а третій тільки у 1989 році.
- 63 Листування І. Франка і М. Драгоманова. - Київ, 1928, с. 302.
- 64 Там же.
- 65 Франко І. Стара Русь. - Львів, ЛНВ, т. XXXIV.
- 66 Там же.
- 67 Из Закарпаття в Росію виїхали: Іван Семенович Орлай, (член російської академії

наук, другий директор Ніжинського ліцею, пізніше директор Рішельєвського ліцею в Одесі), Михайло Балудянський, (доктор юридичних наук, професор політичних наук, викладав у Петербурзькій учительській гімназії, пізніше працював професором Педагогічного інституту Петербургського університету, а згодом - першим ректором Петербургського університету. Велику роботу виконав як співавтор "Свода законів Російської імперії"), професор фізики та історії Василь Кукольник, (перший декан Юридичного факультету Петербургського університету), Юрій Венелін-Гуца, (філолог, історик, славіст, основоположник історії та історії культури болгарського народу) та багато інших закарпатських вчених: Петро Лодій, А. І. Дудрович, (кілька років очолював Харківський університет), І. І. Дудрович, (тричі обирався директором Рішельєвського ліцею в Одесі), К. П. Павлович, А. І. Лазич, М. В. Білевич, І. І. Мольнар та інші. Дивись Байцура Тамара Закарпатоукраїнская интеллигенция в России в первой половине XIX века. - Пряшів, СПВ в Братиславі, відділ української літератури в Пряшеві, 1971, 228 с.

68 Добош Степан, Адольф Иванович Добрянский - очерк жизни и деятельности. СВХЛ - українська редакція. - Пряшів, 1956, с. 18 та наступні.

69 Гнатюк В. Національне відродження Австро-Угорських українців 1772-1880рр. - Відень. 1916, с. 4.

70 Дневник Руський. Видає: Політичне товариство Руський Собор - вийшло 9 номерів. Перший номер - 18 (30) серпня, останній - 13 (25) жовтня 1848 року. Перших 5 номерів і 9-ий вийшли латиницею, 6-8 номери - кирилицею. Дивись Ігнатієнко М. Бібліографія української преси 1816-1916. - Харків. 1930.

71 Білецький О. І. Русалка Дністрова. - Київ. 1950. с. 28.

72 Тут можна згадати І. Озаркевича, І. Витошинського, М. Устяновича, М. Подолинського, а від початку 60-х років Ю. Федьковича та цілу групу його послідовників - поетів-народовців. Див.: В. Щурат, "На досвідку доби", Львів, 1919р., с. 167-173.

73 Паноніянин (Іван Раковський) Вісник Русинів... - Відень. 1850, с. 190. Підкр. наше.

74 Василь Зборовський (Юрій Вислободський) в 99 номері Вісника Русинів згадує, що в 1847 році "господин Л-чъ" (Іоан Ляхович - дивись Вісник Русинів... за 1851 рік, с. 399) "подав гадку взглядом учрежденія руської часописі". Однак, пише Зборовський, "бог вість коли би воспламеніло було слово руське... еслі би небавом послідовавші бурі в 1848 не були его з попелу вивіяли і не роз'ярили". Отже, спроба видавати свою газету на Закарпатті була, проте безуспішна.

75 Духнович О. Состояніє Русинов в Угорщині. - Зоря Галицька, 1849, ч. 31.

76 Там же.

77 Там же. Цитати тогочасних текстів наводимо без будь-яких лексичних змін. Переважну більшість цитат передаємо сучасним правописом, оскільки тексти, як покажемо далі, редагувалися різними редакторами і правопис першодруку не відбиває правопису авторів а лише правопис редакторів та редакцій. У випадках, де збереження правопису може свідчити про мовні погляди автора, зберігаємо правопис оригіналу.

78 Там же.

79 З Санча. Зоря Галицька, 1849, ч. 47.

80 Там же. Наведену статтю підписано "Д..." (Стаття Духновича було підписано "Д." Ця стаття мабуть теж належить Духновичеві, бо її автор вкінці наводить, що "наш єпископ... Йосиф Гаганець, котрого мадяри перед кількома тижнями під твердим приказом до Дебрецина покликали, з негідних рук щасливо ослободився і домів повернув." В статті згадуються Свидник, Бардіїв, Курима, Кобилі, Дем'ята, Капушани, Шебеш - все це міста й села на північ від Пряшева, де працював Духнович і добре знав цю околицю. Проте кореспонденція писана "З Саньча" - польського прикордонного

містечка, що трохи наводить на сумнів що до авторства.

81 Зоря Галицька, 1849, ч. 58.

82 Там же, ч. 59.

83 Там же.

84 Там же, ч. 86.

85 Там же, ч. 90, 91.

86 Там же.

87 Там же, 1850, ч. 9.

88 Там же, с. 658-660.

89 Там же, с. 660.

90 Там же, 1851, ч. 17, 18, 19, 20.

91 Там же, с. 138. Підкр. в тексті.

92 Там же, с. 392-393.

93 Напр, Вісник Русинів..., 1850, с. 54.

94 Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850-62. - Львів, 1905., с. XLVIII. У книзі помилково позначено сторінку як XLXVIII. Далі лише Кореспонденція...

95 Олександр Павлович - в той час священник в селі Чарне - звідкиля "Чарнян", неподалеку від гори "Маковиця", за якою названо й цілу етнографічну область, - звідки "Маковицький". Йому належить, напевно, й підпис "Ч. М. з Пряшева", тим більше, що Орел Татранський у двох своїх кореспонденціях згадує, що О. Павлович надіслав йому листа з Пряшева. Отже, можна припустити, що він міг надіслати й статтю в газету "З Пряшева".

96 Кореспонденція..., с. XXV. О. Огоновський, Історія літератури руської, ч. II, відділ I. - Львів, 1889, с. 126.

97 Вісник Русинів..., 1850, ч. 12.

98 Вісник Русинів..., 1851. Стаття І. Паноніянина у ч. 36, с. 150-152, стаття Миколи Нодя - с. 453-454.

99 Дивись прим. 23 та 32. Тут - с. 4, посилання 1.

100 Вісник Русинів..., 1850, с. 496-497.

101 Там же, 1851, с. 164.

102 Там же.

103 Там же, с. 577-578.

104 Там же, 1850, ч. 12.

105 Зоря Галицька, 1850, с. 658-660.

106 Вісник Русинів..., 1851, с. 351 і далі.

107 Там же, с. 219-220.

108 Там же, 1850, ч. 12.

109 Волинський П. Теоретична боротьба в українській літературі (перша половина XIX ст.). - Київ, Держлітвидав, 1959, с. 384.

110 Кардаш О., За правильне висвітлення минулого Закарпаття. Дукля, 1958, ч. 3, с. 87. Автор твердить, що "політичним кредо О. Духновича був так званий "Меморіал", що його пред'явив Духнович..." Потім "повністю" наводить вимоги меморіалу, "щоб показати, що Духнович, як і всі інші будителі були обмежені..., не розуміли..., вважали..." Однак Духнович не був ні співавтором Меморіалу, ні членом делегації до імператора. А метою руху середини XIX ст. аж ніяк не було "знищення ненависної трудящим монархії". А що справжнє відродження народу будителі робили залежним від розвитку освіти і культури, що "школи, театри, книги на рідній мові Духнович як і всі інші будителі розглядали як засоби, спроможні підняти національну самосвідомість народу і поліпшити його добробут" - це вірно, вони так вважали, - і правильно робили!

- Тільки вони не говорили про "справжнє відродження" ні про "театри", а тільки про покращання життя поневоленого народу, якого "школами, книгами на рідній мові, розвитком освіти і культури" справді можна досягти.

111 Зоря Галицька 1849, ч. 86.

112 Духнович О. О народах Крайнянських. В кн.: Олександр Духнович, твори в 4-х томах - Пряшів. Т. 3, с. 365-380.

113 Там же.

114 Там же.

115 Вісник Русинів..., 1850, с. 59.

116 Там же, 1851, с. 31 та інші статті.

117 Там же, 1863, с. 170.

118 Там же, 1850, ч. 64.

119 Там же, ч. 83.

120 Там же, ч. 64.

121 Там же, ч. 87.

122 Magyar Nírlap. - Будапешт, 1850, ч. 113.

123 Вісник Русинів..., 1850, с. 219-220.

124 Там же, ч. 33.

125 Дивись прим. 67.

126 Вісник Русинів..., 1850, ч. 86.

127 Там же, ч. 88.

128 Там же, ч. 69.

129 Студинський К. Олександр Духнович і Галичина. - Ужгород. 1924, с. 48.

130 Кореспонденція..., с. X.

131 Там же.

132 Галичо-Руський Вісник..., 1849, ч. 65. Цитовано за кн.: Кореспонденція..., с. XII.

133 Вісник Русинів..., 1850, ч. 29.

134 Там же, ч. 35.

135 Там же, ч. 29.

136 Там же.

137 Там же, ч. 35.

138 Там же, ч. 62.

139 Кореспонденція..., с. ХУІІ. Підкр. К. Студинським.

140 Вісник Русинів..., 1850, ч. 62. Підкр. нами.

141 Там же.

142 Кореспонденція..., с. ХХХУІІ.

143 Там же, с. ХІУ.

144 Там же, с. ХХХУІІІ.

145 Там же, с. ХІІІ. Цитується Вісник Русинів..., 1852, ч. 25.

146 Там же, с. ХХІІІ.

147 Там же, с. ХІІІ.

148 Там же, с. ХУ.

149 Лозинський Й. Галичо-Руський Вісник. 1850, ч. 4-5.

150 Вісник Русинів..., 1850, ч. 62.

151 Кореспонденція..., с. ХХІІ.

152 Вісник Русинів..., 1850, с. 138.

153 Зоря Галицька, 1851, с. 293.

154 Кореспонденція..., с. ХLУІІІ.

155 Вісник Русинів..., 1850, ч. 36.

156 Там же.

- 157 Там же, с. 375-6, 379-80.
- 158 Там же, 1851, с. 228.
- 159 Там же, 1850, с. 453-454.
- 160 Там же, с. 457. К. Студинський помилково твєдить, що ця стаття міститься у "Віснику..." за 1851. Дивись Кореспонденція..., с. XXV.
- 161 Там же.
- 162 Погодин М. П. Письмо к министру народного просвещения из путешествия по Европе в 1839 году. Историко-политические письма и записки. - Москва. 1874, с. 37.
- 163 Hronka podtatranskb, 1838, т. III, ч. I. Цит. за роботою Борисов И. К. Писатель просветитель Закарпатья середины XIX ст. Александр Духнович, Ужгород, 1952, с. 54.
- 164 Щоправда, є принципова різниця між намаганням чехів та словаків вивчати та сприймати російську літературну мову як мову міжслов'янську і між подібними намаганнями австрійських українців. В той час, коли перші бажали вивчати російську літературну мову і вживати її поруч своєї, останні намагалися вживати ту мову замість своєї літературної мови, тобто як свою літературну мову.
- 165 Дивись прим. 162.
- 166 Погодин М. П. Второе донесение министру нар. просв., там же, с. 68.
- 167 Там же, с. 27.
- 168 Там же, с. 28.
- 169 Свенцицкий И. С. Материалы по истории возрождения Закарпатской Руси. - Львів, 1905, с. 5.
- 170 Ответ М. Погодина Ивану Вагилевичу. Цит. за кн.: И. С. Свенцицкий, "Материалы...", с. 16.
- 171 Karel Wladislav Zap, 5-й лист Запа до Срезневського. Цит. за кн.: И. С. Свенцицкий, "Материалы...", с. 26.
- 172 Лист Я. Головацького до Срезневського, там же, с. 36.
- 173 Там же.
- 174 Кореспонденція..., с. XLVI. Дивись прим. 67.
- 175 Зоря Галицька, 1849, ч. 47.
- 176 Корнило Н. Устинович М. О. Раєвський і російський панславїзм., - Львів, 1884, с. 6. Цит. за кн.: Кореспонденція..., с. XL.
- 177 Кореспонденція..., с. XL.
- 178 Там же, с. XLI.
- 179 Там же.
- 180 Там же, с. XLI.
- 181 Шлепецький А. Шануймо патріотів-будителів Закарпаття, Сільськогосподарський календар на 1958 рік, - Пряшів, СВХЛ, укр. редакція, 1958.
- 182 Дивись прим. 110.
- 183 Добош Степан А. И. Добрянский, очерк жизни и деятельности, - Пряшів, 1956, с. 89.
- 184 Чокерлій В. За правильное освещение деятельности Добрянского, Советское Закарпатье. - Ужгород, 1957, ч. 184.
- 185 Зразком і тут може послужити ставлення І. Франка до Добрянського. Дивись у Вступі.
- 186 Дивись прим. 184.
- 187 О. Кардаш наводить ніби слова І. Франка і тим хоче довести, що Добрянський таки був "організатором кривавого придушення збунтованих маляр". Дивись Дукля, 1958, ч. 3, с. 86. Проте таких слів у Франка немає. Франко пише: "Особливо скріпилося москвофільство серед угорської (закарпатської - Ю. Б.) інтелігенції по 1849, коли то "Москалі" побили збунтованих маляр..." (Підкр. наше.) Дивись Зв'язки Івана Франка з

- чехами та словаками, Братіслава, 1957, с. 282.
- 188 Цит. за працею А. Шлепецького, прим. 181.
- 189 Славянський сборник. Т. I. СПб, 1875, с. 64.
- 190 Зоря Галицька, 1853.
- 191 Там же, с. 178.
- 192 Там же, с. 313-314.
- 193 Там же, с. 325-328.
- 194 Там же, 1854, с. 36.
- 195 Там же.
- 196 Там же, с. 102-103.
- 197 Там же, с. 134.
- 198 Там же, с. 177.
- 199 Там же, с. 220-221.
- 200 Там же.
- 201 Зоря Галицька, 1854, с. 241-244.
- 202 Там же, с. 332-333, 354-357, 365-367, 377-379, 404-406, 433-435.
- 203 Там же, с. 481,
- 204 Там же, с. 593-595.
- 205 Избранные сочинения А. Духновича... - Ужгород, 1941, с. 12.)
- 206 Зоря Галицька, 1854, с. 626-628.
- 207 Сімейна бібліотека, 1856, с. 5-6.
- 208 Там же, с. 6.
- 209 Там же, с. 118-120.
- 210 Там же, с. 136-138. Підкр. наше.
- 211 Зоря Галицька, 1849, ч. 31.
- 212 Кореспонденція..., с. LXIII.
- 213 Зоря Галицька, 1852, ч. 50.
- 214 Кореспонденція..., с. 90. Лист 60. Підкр. наше.
- 215 Там же, с. 99. Лист 64.
- 216 Там же, с. LXXIII.
- 217 Сімейна бібліотека, 1856, с. 31.
- 218 Там же.
- 219 Там же.
- 220 Вісник Русинів..., 1863, ч. 44.
- 221 Там же.
- 222 Там же, с. 170.
- 223 Студинський К. Олександр Духнович і Галичина, с. 6-7.
- 224 Дивись Спогади про Духновича В. з. С. В кн.: Олександр Духнович, Твори в 4-х томах. Т. 3. - Пряшів, 1989, с. 523-525. Також: Ричалка, Духнович...
- 225 Кореспонденція..., с. LXII.
- 226 Там же, с. LXXXIII.
- 227 Лист Зубрицького до Погодіна. Цит. за кн.: Кореспонденція..., с. СХУІ-СХУІІ.
- 228 Курс історії української літературної мови. Т. I. - Київ, АН УРСР, 1958, с. 190.
- 229 Франко І. Стара Русь. - ЛНВ, т. XXXV, с. 384.
- 230 Волинський П. К. Проблема встановлення реалізму в українській літературі. Радянське літературознавство. - Київ, 1958, ч. 6, с. 122.
- 231 Франко І. Публіцистика. - Київ, Держлітвидав, 1953, с. 89.
- 232 Малкин Ф. Русская литература в Галиции. - Львів, Держуніверситет ім. І. Франка, 1957.
- 233 Дивись прим. 11 і 12.

234 Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений в 15 т. Т. УП. - Москва, 1950, ГИХЛ, с. 934.

235 Александр Духнович народився 24 квітня 1803 року в с. Тополя Снинського району на Пряшівщині. Батько - священник, мати - донька священника. Вчився Духнович дома, потім у діда в Стащині. У 1813 році його відвезли на навчання в Ужгород. Тут, протягом трьох років, Духнович закінчив основну освіту і вступив у гімназію.

У 1816 році помирає батько Духновича. Мати, яка виховувала шість дітей, спонукала Олександра, як найстаршого, піти на богословські студії. Отже, Духнович, "хоч і мав намір присвятити себе студіям землемірства" скоряється волі матері.

У 1832 році він переходить на богословські студії до ужгородської семінарії. Після закінчення студій його було призначено до єпархіальної канцелярії у Пряшеві. Однак тяжкою була тут його доля. Бо, зазначає він, "хочя при тодішньому секретареві В. Поповичеві я дуже старанно працював, хоч ні вдень ні вночі не відпочивав, хоч мене мій начальник багато разів і хвалив, не дістав я ні одного динара нагороди і змушений був зазнати тяжких злиднів. Вже і одяг подерся, а не раз, (кажу по сумлінню правду), сидячи дома босий, я все ж таки писав дуже старанно. А за це не зазнав я не лише жодної ласки і милосердя, а, навпаки, дивної вдачі єпископ з чистої скупості ще й харчі і кімнату відмовив мені."

Отже, Духнович доходить до переконання, що він "в нещасну годину" народився. Однак, будучи впевненим, що в іншій єпархії його б з радістю прийняли, наприкінці жовтня 1830 року, "добре обдумавши, залишив місце муки і, ні з ким не попрощавшись, з гіркими сльозами, з позиченим в єпархіального адміністратора одним флоріном обдертий і напівбосий, як втікач прийшов до Ужгороду." Тамошній єпископ, який знав Духновича з семінарії, прийняв його ласкаво і навіть зарахував його священником мукачівської єпархії. Однак пряшівський єпископ Таркович не дав згоди випустити Духновича зі своєї єпархії, і Духнович залишається без призначення. Тоді він стає домашнім учителем семірічного сина ужгородського піджупана Степана Петрова. Бажаючи відвдячитися за таке місце, Духнович "виховав його сина, можливо, краще, ніж би свого, за найкращими основами педагогіки і вивів його як вченого і солідного мужа."

Між тим, у 1833 році Таркович покликав Духновича назад і знову призначив його до пряшівської єпархіальної канцелярії. Тут, як зазначає Духнович, "знов поновилася мстива вдача єпископа." В той час помер священник в селі Комлоша (нині Хмельова) і "покірного" Духновича було призначено туди адміністратором. Після року цю парохію отримав інший, а Духновича назначили священником в с. Біловежа, у парафію, яка "вже три роки була пустою", бо ніхто не хотів її прийняти. Тут прожив Духнович чотири роки. Новопризначений мукачівський єпископ В. Попович, який добре знав Духновича, покликав його до себе. На цей раз Духнович отримав дозвіл на перехід до іншої єпархії і, перебравшись до Ужгороду, працював там нотаріусом консисторії аж до 1 січня 1844 року, коли він знову, тепер уже назавжди, став працівником пряшівської єпархії.

Зі свого життя Духнович відмітив, що пряшівська капітула вислала його як свого представника (депутата) до крайового сейму, засідання якого відбувалося безперервно протягом 1847 і 1848 рр. у Братиславі. Там пробув Духнович шість місяців. "Таким чином - пише Духнович - я був першим і останнім представником пряшівської капітули в крайовому сеймі".

Крім того, Духнович згадує про революцію 1848-1849 рр., яку він не підтримує. Чому? Угорці - пише Духнович - "поставили собі за принцип заснувати велику угорську державу і вирішили, що лише єдина мадярська мова має запанувати і що кожен громадянин повинен вивчати цю мову і на ній розмовляти", а Духнович був за

рівноправність всіх народів Угорщини. Духнович не прийняв революції також тому, що 27 квітня 1848 року "розлючені мадяри вхопили" його "як якогось розбійника" і заарештували його. Хоча цей арешт тривав лише вісім днів (до 5 травня), все-таки він допоміг Духновичеві зрозуміти, що революція в Угорщині не має на меті визволення народів Угорщини, а тільки звільнення мадяр від впливу Австрії.

Помер Духнович 30 березня 1865 року в Пряшеві, де його й поховано.

236 Духнович О. Автобіографія. Твори в 4-х томах. Т. 3, - Пряшів, 1989, с. 391 і наст.

237 Там же. Т. 1. - Пряшів, 1968, т. 2, Пряшів, 1967, т. 3, Пряшів, 1989.

238 Аристов Ф. Карпаторусские писатели. Т. 1. - Москва, 1916. Дивись теж прим. 9 і 10.

239 Ричалка, Духнович..., с. 459.

240 Федченко П. М. Матеріали з історії української журналістики. - Київ, В-во Держуніверситету, 1959, с. 153.

241 Дукля. - Пряшів, 5, 1957, ч. 1, с. 61.

242 Ілюстрований календар товариства Просвіта на рік 1886. - Львів, 1865, с. 71-72.

243 Остаточну ясність у ці питання вносить О. Рудловчак в кн. Олександр Духнович Твори в 4-х томах. Т. 3. - Пряшів, 1989, с. 11 і наст.

244 Ричалка, Духнович..., с. 411.

245 Дивись листи Духновича до Головацького в Інституті літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР, Київ.

246 Франко І. Літературно-критичні статті. - Київ, 1953, с. 29.

247 Діло. - Львів, 1877, ч. 112.

248 Аристов Ф. Карпаторусские писатели. Т. 1. - Москва, 1916. Дивись теж прим. 238.

249 Рідна мова. 1937, ч. 1 (49), рік У, с. 10.

250 Поезія О. Духновича. - Ужгород, 1922.

251 А. В. Духнович, стихи и проза. - Ужгород, 1941, с. 7.

252 Зоря Галицька, 1853, с. 220-221.

253 Ще на початку 1940-х років ми вивчали рідну мову на подібних творах з подібних книжок.

254 Духнович Олександр Твори в 4-х томах. Т. 3. - Пряшів, 1989. с. 41.

255 Наукові записки Музею української культури. - Свидник. ч. 9, кн. 2, с. 37-52.

256 Духнович Олександр Твори в 4-х томах. Т. 3 - Пряшів, 1989, с. 365-380.

257 Дивись про це: Ján Novotný O bratské družbě Čechů a Slováků za národního obrození. - Praha SNPL, 1959..

258 Дивись про це хоча б: Е. Лазар До питання про словацько-українські літературні взаємини у ХІХ ст. In: 3 історії чехословацько-українських зв'язків. Братіслава, В-во Словацької Академії наук, 1958.

259 Детально про це пише М. Мольнар у статті Штурівці та Закарпатська Україна. In: Ľudovít Štúr, život a dielo 1815-1856. Bratislava, 1956, с. 483-494.

260 Там же.

261 Вперше опубліковано тільки у 1967 році. In: Олександр Духнович. Твори в 4-х томах. Т. 2, с. 567-600.

262 Там же, с. 53-54. Підкр. наше.

263 Вісник Русинов..., 1851, ч. 145.

264 На той час товариство володіло 10 срібляними і 139 мідяними "старовіцькими" монетами..., " Там же.

265 М. Ричалка доводить, що уряд не дозволив існування товариства і тому воно перестало існувати. Ричалка, Духнович..., с. 38. Точніше про це О. Рудловчак в кн.: Олександр Духнович Твори в 4-х томах... Т. 3, с. 31.

266 Колись цим займався чеський дослідник Франтішек Тіхий і опублікував про це

- статтю у Календарі Союзу руських жінок. - Пряшів, 1929. Останнім часом найплідніше цим питанням займається Олена Рудловчак. Дивись про неї у Вступі.
- 267 Вісник Русинів..., 1851, ч. 145.
- 268 Дивись прим. 32.
- 269 Ричалка, Духнович..., 1959.
- 270 Вісник Русинів..., 1863, ч. 44.
- 271 Созанський І. Учитель. - Львів, 1908, ч. 9-10, с. 139.
- 272 Ричалка, Духнович..., с. 22.
- 273 Записки О. В. Духновича. 1863, с. 152.
- 274 Там же, 1861, с. 121.
- 275 Там же, 1858, с. 112.
- 276 Все знайдене з рукописної спадщини Духновича опублікувала О. Рудловчак в трьох дотепер виданих томах його Творів у 4-х томах. Див. вище.
- 277 Повна назва поеми: "Став бідного селянина цили бивніше описаніє долі земледільця Русина в неуродних долинах Карпат, на угорської стороні, за часів урбарського подданства. Ци не іде ті до плачу, як видиш нужду седлячу". Вона була надрукована тільки у 1955 році в кн.: Избранные сочинения А. И. Павловича під загальною редакцією І. С. Шлепецького, Пряшів, 1955.
- 278 Дивись прим. 276.
- 279 Дивись прим. 257.
- 280 Франко І. Кошут і кошутська війна. Життє і слово. - Львів, 1874, с. 462. Підкр. наше.
- 281 Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собрал Я. Ф. Головацкий. - Москва, 1878. Т. III, с. 132. Пісня ч. 67.
- 282 Демко А. Народные песни, пословицы, поговорки Угорской Руси. Известия императорского географического общества по отделению этнографии. Т. I. С-Петербург, 1867, с. 671-706.
- 283 Народные песни Галицкой и Угорской Руси. Т. III, с. 241-242.
- 284 Франко І. Кошут и кошутська війна. Життє і слово, 1874, с. 464.
- 285 Поздравленіє Русинов..., 1851, с. 28-29.
- 286 Там же, с. 34-35.
- 287 Волинський П. К. Теоретична боротьба в українській літературі... - Київ, 1959, с. 382.
- 288 Поздравленіє Русинов..., 1851, с. 30-31.
- 289 Там же, с. 68.
- 290 Там же, с. 3-8.
- 291 Там же, с. 9-14.
- 292 Там же, с. 26-27.
- 293 Там же, с. 24-25.
- 294 Там же, с. 31.
- 295 Там же, с. 52-56.
- 296 Ответ Орлу Татранскому. Там же, с. 57-59.
- 297 Там же, с. 19-25.
- 297а Вісник..., 1851, с. 203-204.
- 298 Поздравленіє Русинов..., с. 60.
- 299 Писання М. Шашкевича. Цит. за кн.: Волинський, Теоретична боротьба..., с. 375.
- 300 Зоря Галицька, 1849, ч. 11.
- 301 Поздравленіє Русинов..., 1850, ч. 11.
- 302 Кореспонденція..., с. УІ.
- 303 Поздравленіє Русинов..., 1852, с.47-54.

- 304 Там же, 1851, с.43-47.
305 Там же, 1852, с. 15-30.
306 На цьому закінчується вірш у передруках.
307 Дивись Естествоно духовныя разсужденія..., с. 53.
307а А. Павлович Избранные произведения, Пряшів 1955.
308 Олександр Павлович народився в с. Чарне на Пряшівщині в 1819 році. З 1824 року залишився сиротою. З 1829 по 1835 рік жив у Львові, де почав ходити у школу. Пізніше навчався в школах Бардієва, Ягра, Мишкольця, Трнави. Був священиком в селі Біловежа (13 років) та у Свиднику (36 літ).
309 Народные песни Галицкой и Угорской Руси..., т. III, с. 700.
310 Цікаво, гайдуки розмовляють не народною мовою, а словацьким діалектом.
310а Поздравленіє Русинов..., 1852, с. 31-39.
311 Там же, с. 119-121.
312 Народные песни... Т. III, с.391.
313 Поздравленіє..., 1851, с. 153-154.
314 Там же, с. 150-152.
315 Там же, 1852, с. 127-129.
316 Збірник народних пісень О. В. Духновича, с. не зазначено, надруковано в кн.: Народные песни..., Т. III.
317 Збірник народних пісень О. В. Духновича, с. 34.
318 Поздравленіє..., 1851, с. 129.
319 Там же, 1852, с. 31-32.
320 Там же, с. 59-61.
321 Отечественный сборник, 1853, ч. 42, с. 168 та ч. 48, с. 192.
322 Поздравленіє..., 1852, с. 74-76.
323 Там же, 1851, с. 79-149.
324 Там же, с. 71-78.
325 Там же, 1852, с. 133-143.
326 Добродітель перевишаєт богатство - игра в трех действиях по простонародному изреченію в пользу народа карпаторусского от Александра Духновича. - Перемишль, 1850.
327 П'єсу було надруковано тільки після 110 років. Дивись О. В. Духнович, Вибране, Пряшів, 1963р.
328 Франко І. Стара Русь. ЛНВ, т. XXXУ, с. 33.
329 Всемирная история. - Москва, 1959. Т. УІ, с. 360.

ЛІТЕРАТУРА

- Аристов Ф. Ф. Карпаторусские писатели. - Москва, 1916. - Т. 1. 306 с.
Аристов Ф. Ф. Хронологический перечень напечатанных сочиненій А. В. Духновича. - Ужгород, 1928. Карпатский свет, ч. 7.
Бабота Л. Закарпатоукраїнська проза другої половини ХІХ століття. СПВ у Братиславі. Відділ української літератури у Пряшеві. 1994. - 256с.
Баран О. Нариси історії Пряшівщини. - Вінніпег, Українська вільна акаденія наук. 1990. - 149с.
Бача Ю. Літературний рух на Закарпатті середини ХІХ ст. - Пряшів, 1961. С. 261.
Бирчак В. Літературні стремління Підкарпатської Русі. Друге доповненне видання. - Ужгород, 1937 - 190 с..
Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. - Братислава: СПВ. Відділ української літератури в Пряшеві. 1990. - Т. 1. (друге видання). - 339 с.; Т. 2. -

1985. - 353с.

Всемирная история. Т. VI. - АН СССР, Москва, 1959.

Haraksim L. K sociálnym a kultúrnym dejinám Ukrajincov na Slovensku do roku 1867. - Bratislava: Vydavatesstvo SAV, 1961. - 200 s.

Гнатюк Володимир. Національне відродження Австро- угорських українців 1772-1880рр. - Відень, 1916.

Драгоманов М. Австро-руські спомини. - Львів, 1892.

Ігнатієнко В. Бібліографія української преси 1816-1916. - Харків, 1930.

Zapletal Fl. Rusini a naši buditele. - Praha, 1921.

Z dejín československo-ukrajinských vzťahov. Slovanské štúdie I. Vydavateľstvo Slovenskej AV. - Bratislava, 1957. /Тут зокрема студії І. Панькевича, Ротта, В. Жачка, В.

Жідлицького та ін./

Коломиец И. Т. Очерки по истории Закарпатья. - Томск, 1953. Т. II, Томск, 1959.

Kovács E., Novotný J. Maďaři a my. Praha, SNPL, 1959.

Микитась В. О. В. Духнович - літературно-критичний нарис. - Ужгород, 1959.

Мишанич О. В. Література Закарпаття ХУІІ - ХУІІІ століть. Історико-літературний нарис. - Київ: Наукова думка, 1964. - 114 с.

Molnár M. Štúrovci a Zakarpatská Ukrajina. In: Ľudovít Štúr - život a dielo. Bratislava, 1956.

Народныя песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким. - Москва, 1878.

Недзельский Е. Очерк карпаторусской литературы. - Ужгород, 1932.

Новая история. Том второй. - АН СССР, Москва, 1958.

Погодин М. П. Письма из славянских земель. - Москва, 1874.

Погодин М. П. Историко-политические письма и записки в продолжении крымской войны 1853-1855. - Москва, 1879.

Революции 1848-1849 гг. Т.І. - Москва, АН СССР, 1956.

Ричалка М. О. В. Духнович - педагог і освітній діяч. - Пряшів, 1959.

Рудловчак О. Олександр Духнович: Життя і діяльність. О. В. Духнович. Твори в 4-х т. - Братислава, СПВ. Відділ української літератури. 1958. - Т. 1. - С. 15-168.

Свенцицкий И. С. Материалы по истории возрождения Карпатской Рус. Т. I, Т. 2. Львів, 1906.

Свенцицкий И. С. Описание иноязычных и новейших карпаторусских рукописей библиотеки "Народного Дома" во Львове. - Львов, 1904.

Созанський Іван. Поетична творчість Олександра Духновича. - ЗНТ ім. Шевченка. Т. 86. - Львів, 1908.

Студинський К. Кореспонденція Якова Головацкого в літах 1850-62. - Львів, 1905.

Студинський К. Олександр Духнович і Галичина. Науковий збірник тов-ва Просвіта. - Ужгород, 1924.

Терлецкий Владимир. Угорская Русь и возрождение сознания народности между русскими в Венгрии. - Київ, 1874.

Тот Золтан И. Кошут и национальный вопрос в 1848-49 гг. - Будапешт, АН, 1954.

Франко Іван. Панщина та її скасування 1848р. в Галичині. Твори в ХХ-ти т. - Київ: АН УРСР, 1955. - Т. ХІХ.

Франко Іван. Формальний і реальний націоналізм. - Твори в ХХ-ти т. - Київ. АН УРСР, 1955. Т. ХУІ.

Франко Іван. Кошут і кошутські пісні: "Житте і слово". - Львів, 1894. р. I, кн. III.

Франко Іван. Стара Русь. Твори в 50-ти т. - Київ: Наукова думка, 1982. - Т. 37. - С. 79-109.

Франко Іван. Карпаторуська література ХУІІ-ХУІІІ вв.

Твори в ХХ-ти т. - Київ, АН УРСР, 1955р. Т. ХУІ.

Штець Микола. Українська мова в Словаччині. - Filozofická fakulta v Prešove. - Prešov. 1996. - С. 256.

Розвиток української літературної критики та публіцистики в Чехословаччині після 1945 року

Після приєднання частини історичного Закарпаття до Радянського Союзу в Чехословаччині з'їзала менша частина його українського населення як національна меншина. Згідно з офіційними заявами представників радянської України про те, що віднині весь український народ об'єднано в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі, представники Чехословаччини зрозуміли, що Радянський Союз досяг свого і не буде цікавитись долею цієї частини українського народу, а представники цієї меншини зрозуміли, що віднині їхня доля в їхніх руках і залежатиме від них та від волі Чехословаччини.

В такій історичній ситуації проходив розвиток культурно-національного життя українців Чехословаччини після 1945 року.

Літературне життя українців Чехословаччини веде свою історію від найдавніших часів і має свої традиції від Київської Русі. Інтенсивність цього життя була в різний час різною, проте про всебічний його розвиток можна говорити тільки після 1945 року.

Ми поведемо мову про розвиток літературної критики та публіцистики як складової частини тієї літератури після 1945 року.

Значення літературної критики для розвитку художньої літератури велике і незаперечне. Відношення між критикою та літературою діалектичне: літературна критика позитивно впливає на розвиток літератури, а художня література стимулює розвиток літературної критики.

Тому брак літературної критики на початку "соціалістичного" періоду розвитку української художньої літератури Чехословаччини був важливою суто літературною причиною такого стану розвитку тої літератури, якого ми були свідком та учасником.

Літературний процес – процес творення літературного твору, його редагування, видавання, оцінки й входження в історію літератури – явище складне і, як правило, мотивоване багатьма чинниками. Добре, якщо цей процес формований літературними чинниками – талантом автора, добрими літературними традиціями, високим розумінням ваги і значення художньої літератури, вимогливими редакторами та критиками, вимогливим читачем; гірше, – коли він формований поза літературними чинниками – політичними критеріями, модою, грішми, літературним панібратством та іншими невимогливими та короткочасними "вимогами".

Український літературний процес в Чехословаччині після 1945 року формувався саме слабкими літературними традиціями Закарпаття, нехудожнім розумінням специфіки, ваги й значення художньої літератури, браком, а пізніше – невимогливістю літературної критики до літературної творчості, як і слабкими задатками таланту у значної частини авторів тої літератури. До всього того ще приєднався негативний вплив поза літературних чинників – перш за все вимога політики, щоб література розглядалася як "частина загальнопролетарської справи", як ілюстрація та апологетика діяльності партії.

Отже, післявоєнне літературне середовище українців Чехословаччини задовольнялося перш за все самим фактом існування (чи виникнення) української художньої літератури в Чехословаччині та яким-таким аналізом тематики літературних творів.

Тогочасні відгуки на післявоєнну літературну продукцію українців Чехословаччини інколи не мали нічого спільного з літературно-критичною оцінкою художніх її вартостей. Окрім некритичного захоплення поверховими кількісними ознаками розетку художньої літератури, в тих відгуках часом зовсім не було будь-яких критеріїв оцінки вирішальних внутрішніх вартостей художнього твору. Навіть при найдоброзичливішому ставленні до тих відгуків в них не можна знайти щось таке, що дало б нам можливість твердити про існування літературної критики в перші післявоєнні роки. Йдеться, в кращому разі, про анотації-повідомлення про вихід

друком нової книжки, про її тему, ідею, авторський задум, ілюстратора книги, її тираж, ціну тощо. Однак про рівень реалізації теми, ідеї чи задуму — найменших спостережень чи зауважень!

Ці факти — надмірне захоплення несуттєвими зовнішніми ознаками виникання й розвитку художньої літератури українців Чехословаччини після 1945 року і неувага до вирішальних внутрішніх вартостей художнього твору, брак скільки-небудь серйозних критеріїв оцінки художнього твору та літературної критики як невід'ємного складника успішного розвитку художньої літератури, — були найбільш характерним супровідним явищем розвитку тої літератури післявоєнного часу, на довгі роки визначили рівень її розвитку, стали її гальмом і поступово прислужилися до її суттєвих недоліків і величезного відставання як від її потреб, потреб життя, від рівня словацької та чеської чи української радянської літератури, чи навіть від потенційних можливостей її творців.

Ті самі автори навіть при тих самих умовах могли дати більш вартісні художні твори, якби критика оцінювала ті твори за внутрішніми вартостями творів, а не за їхніми зовнішніми ознаками, якби критика вчасно та уважно скеровувала увагу творців літератури на суттєві питання художньої літератури.

Неіснуванню літературної критики, в свою чергу, допомагала також українська преса Чехословаччини. Зв'язок між пресою та літературою також діалектичний: рівень літературної критики визначає рівень літературної періодики, а літературна періодика формує літературну критику. В тому часі в українському літературному середовищі Чехословаччини не було виразних знавців художньої літератури. А ті, які були (Олекса Фаринич, Євген Недзельський, Іван Панькевич, Василь Гренджа-Донський, рівно як і Орест Зілінський, Корнило Заклинський та інші), рідко допускалися до преси. Внаслідок цього в редакціях українських періодичних видань створилися умови, які не сприяли розвитку художньої літератури. Вся українська преса Чехословаччини в 50-х роках належала Культурній спілці українських трудящих (КСУТ), отже, погляди керівних працівників КСУТу на розвиток художньої літератури прямо відбивалися на сторінках всієї української преси. Більше того, протягом кількох років і КСУТом, і всіма трьома редакціями української періодики керувала та сама особа: Віктор Копчак був одночасно і головою ЦК КСУТ, і шефредактором "Нового життя", "Дружно вперед" та "Дуклі". (Зразок колективного керування народними справами!)¹. Ця практика спричинилася до того, що на всі питання розвитку українського населення Чехословаччини існував лише один погляд. Ця уніфікація поглядів робила майже неможливим будь-який критичний виступ на адресу чехословацької української літератури чи преси.

Такому розвитку української літератури Чехословаччини сприяла також спочатку занадто спорадична та занадто поблажлива допомога української радянської літератури. Засвоївши факт, що Закарпаття було приєднано до України, і повіривши пропаганді, що "віднині весь український народ живе в єдиній соціалістичній Радянській Україні" (Хрущов), українські радянські письменники довго не могли розібратися в самому факті існування в іншій країні українського літературного журналу, української секції спілки письменників, українського книжкового видавництва. І, "щоб не втручатися в справи іншої держави", вони довго не звертали уваги на справжній стан та потреби тієї літератури. Тому час від часу друкували про неї лише анотації та елементарні інформації про її існування.

Такий стан переважав до 1956 року, коли внаслідок впливу XX з'їзду КПРС та нагромадження певного досвіду в літературних справах починають пробивати собі дорогу інші погляди на роль, місце й значення художньої літератури та оцінки її досягнень. Саме в той час починають втрачати перевагу поза літературні чинники впливу на літературу, а на їхнє місце починають пробивати собі дорогу власні літературознавчі критерії оцінки літературного процесу. Це виявилось перш за все у заміні т. зв. місцевих критеріїв оцінки літературних творів літературознавчими критеріями. В діалектичній єдності боротьби за літературознавчі критерії доходить також до підвищення уваги авторів до своєї творчості, до підвищення уваги видавців та критиків до рукописів та виданих творів, а внаслідок всього цього також до зростання рівня літературного процесу. Слід додати, що перші критичні зауваження до цієї літератури з'являються поза регіоном тієї літератури — в Празі та у Києві².

Спроби критичної оцінки тогочасної творчості українських авторів Чехословаччини сприймалися як напади проти літератури та всього українського

населення. Прикладом такого ставлення літературної громадськості Пряшівщини до критичної статті професора Кардового університету Платона Копецького³⁾, яка вказувала на окремі серйозні недоліки тієї продукції, є факт загального обурення названою статтею.

Інший перший критичний виступ на адресу післявоєнної української художньої літератури Чехословаччини в Пряшеві зустріли інакше.

В першому числі "Дуклі" за 1956 рік було надруковано солідний літературно-критичний аналіз літературної творчості чехословацького українського автора, здійснений відомим українським радянським літературним критиком Олегом Микитенком, – "Результати перших спроб" – про збірку оповідань Федора Іванчова "Підіймається хлібороб"⁴⁾.

Йшлося про рецензію радянського автора та про критичний аналіз книги одного автора. Йшлося про автора самокритичного, чого доказом є факт, що він сам, будучи головним редактором "Дуклі", надрукував згадану критичну статтю про себе.

Тому виступ Олега Микитенка було сприйнято спокійно, і саме той виступ, разом зі статтею Платона Копецького (та ще статтею Петра Бунганича про мовні аспекти літератури)⁵⁾, слід вважати початком літературознавчого аналізу творчості українських письменників Чехословаччини.

Незаперечним позитивним чинником, що, попри найрізноманітніші ускладнення, все-таки виразно допоміг позитивному розвитку української художньої літератури Чехословаччини, був справді історичний XX з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу.

Викриття XX з'їзду КПРС зробили величезний вплив перш за все на мислення людей. Марксизм-ленінізм, який мав вигляд якоїсь новітньої релігії, сам розбивав уявлення про себе, і це не могло не дати наслідків у сферах суспільно-політичного життя. Потрібно, однак, підкреслити, що рішення з'їзду позитивно сприйняли лише ті люди, які вже й до з'їзду відчували ненормальність стану та потребу змін у суспільному житті. Догматиків та кар'єристів той з'їзд перш за все здивував та налякав. Тому XX з'їзд КПРС не всюди відіграв тої ролі, яку міг і мав відіграти.

Старше покоління українських письменників Чехословаччини перш за все уповільнило темпи літературної діяльності. Дотеперішній спосіб літературщини виявився непридатним, а інший спосіб художньої творчості воно вже ніколи не засвоїло. Інакше вплинув той з'їзд на молодше покоління, зокрема на літературно-критичні спроби молодих.

Отже, XX з'їзд КПРС завершує перший період розвитку української художньої літератури Чехословаччини, хоча й після нього знаходимо в тій літературі багато таких рис, які характеризують літературу попередніх часів.

Якщо до 1956 року вихід друком кожної нової книги літературних творів "місцевих" авторів сприймався автоматично як "дальше", "нове" чи "велике" досягнення у розвитку "місцевої" художньої літератури, а в літературній критиці не обговорювалося жодне теоретичне питання літератури чи літературознавства, то після цього часу з'являються (перш за все у "Дуклі") літературно-критичні статті, які критично обговорюють різні питання власного літературного процесу, а вихід нових книжок, наприклад роману М. Шмайди "Тріщать криги", викликає критику-полеміку-дискусію, автори якої (М. Гиряк, Ю. Бача, В. Хома, Л. Мольнар та ін.) вже не перестають сперечатися про художню вартість окремих літературних творів до приходу радянських танків у Чехословаччину 1968 року.

Двадцятий з'їзд КПРС є одночасно початком нового етапу розвитку української літератури Чехословаччини. Він допоміг розпочати перш за все боротьбу за інші критерії оцінки тої літератури.

З двадцятим з'їздом збігся цілий ряд обставин, які уможливлювали зміну кількісного періоду розвитку цієї літератури на період якісно новий.

На той час майже всі старші автори вже мали за собою першу книжку своїх творів і готувалися до дальших книжок, де, так чи інакше, вимагалася вища вартість. На той час підупало некритичне захоплення самим фактом існування української літератури в Чехословаччині. На той час з'являються молоді автори (випускники вищих шкіл), від яких автоматично вимагалася нове слово в літературі. На той час в системі пряшівських високих шкіл виникає україністика – можливість вивчення української мови та літератури, а в Києві навчаються українські студенти Чехословаччини.

Однак на той час існувало ще й багато гальмуючих ретардаційних факторів: КСУТ як видавець всіх українських газет та журналів, Василь Зозуляк як директор книжкового видавництва тощо. Надалі тут існувало неправильне розуміння суті, значення й специфіки художньої літератури, бо майже всі учасники літературного процесу виходили з аксіоми, що література має служити партії і має бути частиною "загальнопролетарської" справи. Тому без XX з'їзду КПРС ще довго не було б дійшло до якісних змін.

Перші літературно-критичні розвідки про українську літературу Чехословаччини виникають відразу після XX з'їзду КПРС і висувають нові вимоги до художньої літератури:

"Письменник ні в якому разі не може закривати очі на дійсність, хоч би яки вона була. Зображувати тільки позитивне в житті – це означає закривати очі на негативне, відмовлятися від нього, свідомо не бачити його.

А звідси прямий шлях до лакування дійсності, свідоме чи несвідоме підпадання під вплив горезвісної "теорії" безконфліктності.

У творах багатьох наших письменників немає всебічного розвитку характеру, показу людини у всій повноті і багатогранності життя. Зі сторінок оповідань та нарисів... виглядають якісь сірі, невиразні постаті, де є тільки прізвище, інколи і гостра, напружена ситуація, але людей, образів, характерів ви не знайдете. Переважна більшість героїв – рупори, за допомоги яких письменник проголошує газетні істини... Такі твори – суха публіцистика, зайва декларативність, і вони не мають і не можуть мати виховного значення і літературної цінності... Наші письменники тільки говорять про події, а не розгортають, не показують їх..."⁶.

З такими заувагами до місцевої літератури виступив тодішній, студент Київського університету Федір Ковач, який на аналізі кількох творів довів як правоту своїх вимог, так і схематизм творів місцевої літератури.

Василь Хома присвятив багато уваги аналізу повісті Василя Зозуляка "В кровавом тумане", вказав на окремі вдалі сюжетно-композиційні прийоми твору, на його вдалу ідейну спрямованість та закінчив свій аналіз серйозними докорами авторів, який, зокрема в питаннях художнього рівня твору, допустився серйозних помилок: "Мы остановились на этом подробнее, ибо это ошибка автора не частная. Она проскальзывает тут и там во многих местах книги. Это та деталь, которая идет не от жизни, а от автора. Это своеобразная позиция, которая нам кажется неверной. Она заключается в стремлении автора не столько показывать, сколько рассказывать от себя... Вместо того, чтобы дать простор раскрытию характеров через их поступки, согласно логике их психологии, чтобы показать диалектику их чувств и мыслей, автор сбивается подчас на сухой пересказ. И получается так, что герой подчас поступает не по логике фактов жизни, не по логике своей собственной психологии, а по воле автора.

... Кому не известно, что такое большое дело, какое совершает наш народ, ...вводится в жизнь не одними только победами. Есть и просчеты иногда, есть и ошибки, есть и трудности, которые не всегда легко преодолевать. В. В. Зозуляк значительно сгладил тот путь, который нужно было пройти населению Каменного Лаза к тем достижениям, о которых он говорит... Воспитание правдой должно быть лозунгом и художественной литературы"⁷.

Основні вимоги тогочасної критики зводилися до питання художності літератури, до виявлення її специфіки. Вимагалось розмежування публіцистики і художньої літератури, вимагалось творення художніх образів, художніх типів, розкриття явищ та проблем, а не їхнього переказу, вимагалось народності літератури – глибокого та правдивого зображення життя народу.

Літературна критика, яка до XX з'їзду явно відставала від художньої практики і не була спроможною осмислити й оцінити художню практику, раптом значно зміцніла, виросла і ставила свої претензії до художньої практики.

Замість захоплення кількістю книжок, їхніми тиражами критика відмічає великий недостаток справді художніх творів: "У нас, к сожалению, до сих пор нет удовлетворительного литературного произведения, которое могло бы успешно служить делу воспитания крестьянских масс..."⁸; "... у нас є свої вірші, але нема свого вірша, є свої оповідання, але нема свого оповідання... як чогось типичного для українського населення..., де було б відбите життя..."⁹.

"Исключая несколько стихов И. Мацынского и Ф. Лазорика, а также несколько сочинений М. Шмайды, у нас нет произведений, могущих претендовать на прочное место в литературе"¹⁰.

Літературна критика вказувала на необхідність зображувати не якісь загальні персонажі, а правдиві й конкретні суспільні типи нашого народу, які живуть і діють у конкретних історичних умовах свого краю та свого часу.

"Характерные черты нашего народа, как и других народов, выражаются в национальном характере. Но до сих пор в книгах наших писателей кроме языка очень мало национального, украинского. Мы того мнения, что отсутствие национального характера в произведениях... лишает эти произведения национально-воспитательного значения. В будущем этот недостаток нашим писателям нужно будет учитывать, ибо такой недостаток не только искажает образ действительности, но и мешает утверждению социалистической культуры, которая пока не может существовать в иной форме, кроме национальной"¹¹.

Критика вказувала і на потребу глибшого зв'язку літератури з народною творчістю та народним життям.

"В розвитку кожної літератури був період, коли кращі письменники... зверталися до усної творчості трудового народу, стали її спочатку досліджувати..., пізніше наслідувати її кращим зразкам та творчо використовувати в своїх творах. А в історії нашої української літератури Чехословаччини не було такого періоду – зауважували ми в той час"¹².

Отак поступово поширювалися та поглиблювалися вимоги до літератури як до важливої художньої діяльності всенародного значення.

Не оминула критика й конкретних розмов про критерії української літератури в Чехословаччині. Згадуваний Волощук на конференції про місцеву українську літературу влітку 1958 року сказав:

"Некоторые читатели и даже писатели, в числе первых и я, считали, что наша литература молода, что писатели и поэты почти все новички на литературном поприще, а следовательно, нечего к ней предъявлять больших претензий, нужно найти мерку – малую, местную, областную мерку, с приложением которой и малая литература может показаться великой. Но как оказалось, от такой мерки не выиграли ни читатели, ни писатели, ни сама литература.

У нас же... выходило так, что, скажем, Зозуляк старался писать лучше Лазорика, Лазорик – лучше Зозуляка, а Мацынский – лучше их обоих и стрелка роста замыкалась в круг. Поэтому, – заявил Волощук, – я хотел бы применить к ней (к лирике – Ю. Б.) такую мерку, какую мы применяем к лучшим представителям советской украинской и чехословацкой поэзии"¹³.

Тогочасна українська критика зачепила ще одне важливе питання розвитку місцевої української літератури, а саме чехословацький літературний контекст та її місце в ньому.

Вперше звернув увагу на цей аспект справи Юрій Муличак у рецензії на книжку Волощука про сучасну українську літературу в Чехословаччині. Проаналізувавши окремі аспекти книги, Муличак заявив: "Саме виклад літературного процесу і критичний розбір творчості окремих письменників в ізольованому плані від загальночехословацької літератури – великий недолік праці І. Волощука"¹⁴.

Ця думка, як і багато інших вимог тогочасної літературної критики, була настільки на часі, що скоро довелось погодитися з нею навіть тим, які дотепер її ігнорували.

Так, критикований у тій справі Волощук ще в тому ж році стверджував:

"Незначительная творческая поддержка нашей литературе приходит со стороны чешской и словацкой писательской общественности. Получается какой-то партикуляризм в литературной жизни нашей республики. Чешские писатели пишут для Чехии, словацкие для Словакии, украинцы же – для Межилаборец и Свидника. Пора осознать, что у нас, у всех национальностей республики, общая по содержанию литература и что нужно ей дать общегосударственную платформу. Большую пользу принес бы общегосударственный литературный журнал, в котором публиковались бы литературные произведения писателей всех национальностей республики. Нам нужна общегосударственная литературная наука и литературная критика"¹⁵.

Отже, протягом якихось двох років після XX з'їзду КПРС остаточно сформувалася українська літературна критика Чехословаччини, висунула цілий ряд справедливих та важливих вимог до художньої літератури, визначила її вагу як важливої загальнонародної справи, у формуванні якої беруть активну участь не тільки письменники, але й літературна наука, зокрема літературна критика, і яка до такої справи вимагала більше уваги від усієї громадськості. "Но вопрос повышения идейного и художественного уровня литературы, это вопрос также литературной науки и

литературной критики и не в последней мере вопрос всей общественности. Литература — это общественное дело"¹⁶.

Однак протягом того самого періоду художня практика українських письменників Чехословаччини продовжувала в традиційному перед з'їздівському дусі. Тому Волощук констатує: "У нас есть уже и свои литературоведы, и свои критики, — есть и некоторые научные и критические обобщения... Но все это пока так мало действует на качественный рост нашей литературы, что говорит о помощи критики еще рано"¹⁷.

Справжня боротьба за реалізацію нових вимог розвитку української літератури Чехословаччини розпочалася тільки після виходу друком першого роману післявоєнної української літератури "Тріщать криги" Михайла Шмайди (Пряшів, 1958 р.).

Поки літературна критика лише голосливо проголошувала потребу глибше та правдивіше підійти до зображення реального життя, не лакувати дійсністю, не згладжувати боротьбу за нове життя, не оминати негативних явищ, виводити у творах не схеми, а типи, не рупори ідей, а художні образи, до того часу ніхто з письменників чи критиків не виступив проти названих та інших вимог.

Однак як тільки літературна практика створила літературний твір, в якому спробувала взяти до уваги справедливі вимоги літературної критики і по-новому підійти до своїх завдань, дискусії про цю спробу розгорілися гарячі і різні; літературна критика на практиці не виявилася такою монолітною чи згуртованою, як у своїх заявах-вимогах, і боротьба за практичну реалізацію наведених вимог у художній практиці розгорілася знову від початку.

Василь Хома — тоді центральний інспектор українських шкіл Словаччини — назвав Михайла Шмайду, передусім за його роман, "замечательным талантом"¹⁸. "Якщо повість "Паразити" була успіхом Шмайди, — писав критик, — то роман "Тріщать криги" ми повинні вважати його тріумфом. Це не фраза", — додав критик і аналізом твору доводив свої твердження.

Ось кілька його суджень про роман.

"Дія роману проходить в одному з українських сіл Меживодського району в період заснування сільськогосподарських артілей. На багатющому життєвому матеріалі автор показує, що колективізація — дуже складна і важка проблема. Автор уводить читача у гушавину класової боротьби села Камінний Групок... Весь складний комплекс взаємозв'язків та проблем показано автором у всій складності, без спрощення, але й витримано від початку до кінця. В книзі нема носіїв загальних фраз..., для створення образів автор використав різні художні прийоми... Новим у системі художніх засобів у Шмайди є й розкриття внутрішнього світу свого героя посередництвом внутрішнього монологу. Позитивні герої роману не тільки діють, але й живуть багатим внутрішнім життям... В романі відчувається, що зображуваний відрізок часу тісно пов'язаний з життям країни...

Однак, не дивлячись на вартості роману, в нім є й ряд художніх промахів та серйозних недоліків... Хоч роль партії показана, по суті, правильно, ми все-таки не бачимо партійного колективу в селі. Про нього мовлено, та його не показано. В другій половині книги губиться динаміка, рухомість дії... В романі занадто багато грубих, вульгарних лайок...

Та й наперекір недолікам, "Тріщать криги" — видатна книга. Це великий внесок у розвиток місцевої літератури... Ми переконані, що ця книга стоїть в одному ряді з кращими книгами на ту саму тему в словацькій та чеській літературах"¹⁹.

З точки зору боротьби за літературу роман Михайла Шмайди "Тріщать криги" справді слід визнати етапним твором. Він таки потрощив устої схематизму, чиновницького розуміння літератури (щоб вона була ілюстрацією політики й пропаганди), впустив на сторінки роману неприкрашене життя з усіма його складностями, суперечностями, протиріччями. Зрозуміло, такий підхід Шмайди до розуміння літератури поклав на нього величезні завдання художньо опанувати обраний "матеріал". Треба визнати, що переважну більшість художніх чи ідейно-художніх завдань автор вирішив задовільно; окремі з них залишилися недотягненими до загального рівня роману, проте цілковите значення роману для української літератури Чехословаччини цим не визначається.

У розвитку художньої літератури, як і в розвитку інших видів мистецтва, є періоди, коли треба сказати нове слово в даному жанрі. Російський письменник Іван Тургенєв писав: "Бывают такие периоды в истории, когда задача овладения содержанием так велика, а литература для этого еще так мало подготовлена, что перед ней трудно в этот

момент ставить задачу достигать еще и полного совершенства формы". Або – ще той же Тургенєв: "Бывают эпохи, где литература не может быть только искусством, а есть интересы выше поэтических интересов". Або ще одностудець – Микола Чернишевський: "Нарушение единства формы и содержания в известные исторические моменты может играть положительную роль в развитии самого искусства... Это... случается в периоды общественного застоя и особенно в периоды общественных поворотов"²⁰.

Отже, в період крутих соціально-політичних змін Шмайда те нове слово в літературі сказав, до того ще сказав його на значно вищому художньому рівні, ніж його попередники чи сучасники, які не сказали нового слова навіть у виборі життєвого матеріалу.

Однак нове слово Шмайди в літературі чехословацьких українців і його художні досягнення в згаданому романі не припали до вподоби окремим письменникам чи працівникам від літератури. Вони вбачали в недавньому селянинові не кращого письменника, а свого конкурента. Виразником їхнього розуміння роману "Тріщать криги" став молодий тоді Михайло Гиряк ("молодий" працівник редакції книжкового видавництва, якою керував "досвідчений" Зозуляк), який оцінював роман Шмайди з прямо протилежних позицій.

Вплив ХХ з'їзду КПРС і викликаної ним творчої атмосфери був настільки великим, що Гиряк не дозволив собі заперечувати нові вимоги до літератури. Навпаки, на початку своєї рецензії він їх голосливо декларує: "Літературний твір не сміє бути фотографією; письменник не може показувати об'єктивно існуючі явища споглядально; ми не за лакування життя; письменник не сміє фальсифікувати життя, не сміє ковзати по поверхні явищ, бо подані ним таким способом художні образи вийдуть штучними, відірваними від життя"²¹.

Однак, аналізуючи роман, він вимагає від нього всього того, що декларативно заперечив, допомагаючи собі плутаними теоретичними постулатами на зразок: "зображення позитивного мусить переважати над негативним".

Якщо не підозрювати Гиряка в особистій неприязні до Шмайди і не бачити його як виразника поглядів окремих "старших" письменників, яких Шмайда високо переріс своїм романом, тоді доводиться констатувати, що догматичні погляди на літературу занадто сильно запустили коріння, коли навіть вплив ХХ з'їзду КПРС не вирвав їх зі свідомості молодого автора.

Плутаність поглядів на літературу чехословацьких українців рясніють також виступи інших тодішніх критиків, проте вершини плутаності Гиряка не досяг ніхто.

У статтях Волощука спостерігаємо майже в тому самому часі прямо протилежні судження про місцеву українську літературу. Поруч з голосливою заявою: "Наша местная украинская литература стала выдающимся фактором в деле формирования социалистического характера строителей социалистического общества, она воспитывает молодое поколение в духе социалистической культуры", той же Волощук справедливо твердить: "Идейность без надлежащего художественного оформления обыкновенно теряет свое значение в художественном произведении, ибо из-за одной идейности никто такое произведение не будет читать, просто идейность можно найти в журнальных статьях. В художественном же произведении читатель требует художественную идейность"²².

У своїх студіях про українську літературу Чехословаччини, які автор друкував у "Дуклі" протягом 1955-1958 років і видав окремою книжкою у 1957 році²³, Волощук розсортював усю дотеперішню українську літературу Чехословаччини за тематикою, за жанрами та ще за іншими критеріями і для кожного автора знайшов слова найвищої похвали. Аналізуючи, наприклад, творчість Івана Прокіпчача, дослідник справедливо зазначає: "Его (Прокіпчача – Ю.Б.) переказы тем более досадны, что в них сквозит такая элементарная дидактика, что читатель невольно начинает чувствовать себя в роли школьника". Однак, попри такі "художні вартості" творів Прокіпчача, Волощук тут же твердить: "Несмотря на все недостатки рассказов, их можно читать с интересом и увлечением"²⁴.

Представником найменшої вимогливості до творів місцевої української літератури за весь час своєї літературної діяльності був Андрій Шлепєцький. В нього і найпримітивніші вірші "проникнуты горячей любовью", в нього кожен віршувач "убедительно подходит к новым темам", в нього кожна книга стає значним досягненням, наприклад: "Можно смело сказать, что сборник "Під прапором Великого Жовтня"... станет настольной книгой наших учителей, студентов, рабочих и

крестьян"²⁵. (Сьогодні вже дійсно можна сміло сказати, що саме внаслідок таких низьких та плутаних вимог критики до літератури, які висували зокрема Гиряк та Шлепецький (інколи й Волощук та інші), жодна книга місцевої української літератури до сьогодні не стала настільною книгою "наших учителів, студентів, робітників і селян").

Поштовхом до дальшого піднесення вимог до місцевої української літератури послужило десятиріччя літературного журналу "Дукля". Стаття Федора Гондора з цього приводу та його виступ на засіданні пленуму української секції Спілки словацьких письменників підняли цілий ряд питань, які до того часу ніхто так гостро і так відверто не ставив.

Гондор міг зробити те, що зробив, завдяки кільком обставинам.

Федір Гондор як науковий працівник Інституту історії САН жив і працював у Братиславі і, відповідно до цього, жив думками та рівнем братиславського словацького літературного середовища. При цьому він був незалежним від пражського розуміння завдань літератури та від пражського керівництва літературними справами. З другого боку, в пражському літературному середовищі він знайшов на той час добре підготовлений ґрунт, зокрема серед молодих літераторів, які погоджувалися з його "гострими" думками.

Оцінюючи десятирічну продукцію "Дуклі" – єдиного українського літературного та літературознавчого журналу в Чехословаччині, Гондор намагався "знайти, передусім, центральну тематичну лінію, ідейний нерв цього літературно-художнього та громадсько-політичного альманаху", виявити, "до якої міри, на якому рівні та якими засобами альманах виконав намір, сформульований власною редакцією"²⁶. Однак, – констатує доповідач, – "тут починаються труднощі: хоч альманах сигналізував зміни, міняв своє обличчя, міняв редакційну раду, – все це відбувалося стихійно. За винятком першого номера, нема ні слова в альманаху про те, чим він хоче бути, про що... намагається..., за 10 років в ньому нема ані слова критики власної праці".

"Першорядним обов'язком "Дуклі", – за формуляцією Гондора, – було залучати місцеву українську літературу в чехословацький контекст, боротися проти найбільшого лиха, яке може спіткати літературне життя національної меншості – проти місцевої ізолюваності, національної замкнутості. "Дукля" – констатує доповідач, – на жаль, цю роль не виконала. "Дукля" проковзла помімо літературного життя в нас" – справедливо підкреслює він. (Можна навіть додати, що саме "Дукля" своїм безконцепційним та невимогливим ставленням до літератури спричинилася до її ізолюваності, створила "місцеві критерії" для цієї літератури).

Слідом за цією констатацією Гондор формулює для "Дуклі" "...завдання номер один: інтенсивно і послідовно не ізолювати, але в максимально можливій мірі дістатись до центру тих проблем, якими живе чеська та словацька література, боротися... за те, щоб місцева українська література йшла в ногу з літературним процесом у пас (у Чехословаччині – Ю. Б.) і, таким чином, стала предметом інтересу не лише читачів українського населення, але... й чеського та словацького читача".

Справедливо була Гондорова оцінка "Дуклі" і в другому її основному завданні – в пропаганді "Дуклею" української радянської літератури. "Яким є реальне значення... екзальтованих декларацій про любов до українського народу, його літератури, коли в цілих номерах немає ні того найелементарнішого – статті, вісточки про українську літературу і зразків з її творчості? "Дукля" промарнувала свій незвичайний капітал тим, що не давала читачеві хоч би уяви про ключові питання розвитку чеської та словацької культури..., з другого боку, не виправдала себе і поки йдеться про її обов'язок давати читачеві образ проблематики української радянської літератури".

Гондор справедливо докоряв "Дуклі" і за її невтручання у рішення проблем "місцевої" української літератури. В українській пресі Чехословаччини того часу велася дискусія про ставлення до традицій. "Редакція зобов'язана була здійснити... дискусію на цю проблематику. Але й цього "Дукля" за 10 років не зробила. Майже неймовірно, але факт, що в "Дуклі" за 10 років не було жодної дискусії. "Дуклі" потрібна, головне, бойова публіцистика, якої тут взагалі нема. Довгі роки "Дукля" не мала жодної літературної критики...". Окремі "зразки" критики Гондор тут же піддав переконливій критиці.

Таким чином, під впливом XX з'їзду КПРС та чехословацького літературного контексту, з нагоди десятиріччя "Дуклі" прорвалося мовчання про наболілі питання українського літературного життя Чехословаччини.

Отже, поруч з активізацією літературної критики, активізацією самої літературної творчості доходить також до активізації організаторської діяльності – і все те переплітається в живий процес боротьби літературних сил за новий підхід до художньої літератури, до розуміння її завдань та специфіки.

Однак для тогочасного літературного процесу серед чехословацьких українців характерне й те, що значна частина рішень та постанов не доходить до реалізації, а інша частина постанов реалізується формально, без того ефекту, заради якого приймалася.

Така ж доля спіткала й вагомі постанови ССП та СПУ про співпрацю української секції ССП з Закарпатською обласною організацією СПУ з літа 1958 року. І в цій постанові двох спілок письменників двох "соціалістичних" країн було заплановано здійснити ряд організаційних та творчих кроків, метою яких мала бути допомога, зокрема українській літературі Чехословаччини. Переважну більшість планованих кроків, однак, ніколи не було здійснено, а весь договір про співпрацю скоро зазнав цілковитого забуття.

Найбільшим і майже єдиним досягненням тодішніх розмов і численних постанов про підвищення рівня української літератури Чехословаччини було перетворення "Дуклі" у двомісячник. Все інше запало порохом або вивітрилося. Не прийнялося ні поповнення УС ССП та редакції "Дуклі" словацькими літераторами, ні поповнення словацьких літературознавчих редколегій українськими письменниками, пі переведення "Дуклі" від КСУТу (який надалі занадто утилітарно розумів завдання літературознавчого журналу в системі своєї праці), під керівництвом ССП, ні експорт українських книжок до українського читача поза Чехословаччиною, ні ряд інших пропозицій.

Що стосується "Дуклі", то вона і в другому 10-річчі не досягла максимального виконання своїх завдань ні стосовно чехословацького літературного контексту, ні в справі пропагування українських радянських літературних досягнень. Щодо створення власного літературознавчого обличчя і організатора українського літературного життя в Чехословаччині вона зробила крок вперед у порівнянні з обличчям першого десятиріччя. Хоч "Дукля" скоріше документувала зміни в літературному процесі, ніж була їхнім ініціатором, все-таки саме довкола "Дуклі" розгорнулася різноманітна діяльність чехословацьких українських літературних сил, яка, як виявилось пізніше, переросла місцеве значення і стала фактором всеукраїнської боротьби за незалежність України.

На цьому місці слід навести ім'я письменника та організатора культурного (зокрема літературного) життя українців Чехословаччини – Івана Мацинського і охарактеризувати його тогочасну діяльність.

Будучи засновником УС ССП (серпень 1952 р.), альманаху "Дукля" (початок 1953 р.), займаючи довгі роки посаду секретаря УС ССП чи редактора "Дуклі", будучи короткий час директором УНТ у Пряшеві, а потім довгі роки директором української редакції книжкового видавництва, маючи репутацію доброго поета і знайомства з чільними словацькими літературними діячами, від 1945 року він постійно впливав на розвиток українського літературного життя Чехословаччини.

Нехай не кожен його крок в організації культурного життя українського населення був однозначно позитивний чи хоча б зрозумілий його оточенню, все-таки саме Іван Мацинський був постійним, а від початку 60-х років – центральним організатором багатьох (якщо не всіх) літературних акцій українців країни.

Саме йому належить заслуга залучення до праці в "місцевій" літературі братиславчан — Василя Гренджі-Донського, Василя Хоми, Михайла Мольнара, Миколи Неврлі, Федора Гондора та пражан – літераторів Ореста Зілинського, Зіни Генік-Березовської, Вацлава Жідлицького, письменників Наталени Королевої, Назара Гнатюка та ін.; саме з його ініціативи дійшло до "святкування" десятиріччя "Дуклі" (зі згадуваними виступами-оцінками Гондора), до переведення "Дуклі" на двомісячник тощо.

Треба сказати, що в закостенілому прашівському літературному середовищі, при монополії вічно відсталого від потреб життя КСУТу, єдино експресивність, нетолерантність та войовничість Мацинського мала яку-таку надію довести бодай частину назрілих думок до гласності, а відтак і до реалізації. Ні лагідний лірик Лазорик, ні виконавець волі видавця Іванчов, ні "провінціали" (що жили в провінції) Шмайда, Прокіпчак та інші старші письменники не змогли тут нічого досягти проти

практик Зозуляка, Копчака та їм подібних. Когорта молодих могла заявляти про своє розуміння справ хіба на зборах, де їм уже не можна було не надати слова (бодай лише для підтримки Мацинського). У пресі все ще панували спокій, "єдність", нерозуміння специфіки та потреб літератури. Саме в такій ситуації Мацинський розгортає величезну (спочатку, може, й деструктивну) діяльність за нове розуміння літературних та й багатьох культурних справ.

Нехай "Дуклею" надалі керує спокійний та врівноважений (та ще й толерантний) Іванчов, все-таки бодай черепки від різноманітних засідань секції письменників, дискусій в Українському клубі відбиваються час від часу і на сторінках літературного журналу. Так можна пояснити публікацію в "Дуклі" важливої нарисової статті Андрія Червеняка "Наші чергові завдання"²⁷; як узагальнення численних дискусій про подальший розвиток українського культурного життя в Чехословаччині з'являються у "Дуклі" статті самого Мацинського – "Література, її місце в культурному житті українських трудящих Чехословаччини і деякі організаційні питання"²⁸, "Українська філія ССП між III та IV з'їздами чехословацьких письменників"²⁹ та, зокрема, його "Концепція і безконцепційність і – де ти, концепціє нашого культурного життя?"³⁰ та інші.

Для публіцистичних виступів Мацинського характерна широта охоплення питань, детальна характеристика окремих питань і майже поверхова констатація інших, сусідство занадто важливих загальних і майже неважливих конкретних питань, розгалужена аргументація на одному місці і брак належної аргументації поруч — і все це робить важливі статті Мацинського важкими для сприйняття. В них часом губляться глибокі думки в численних деталізаціях та аргументаціях. Через все це статті Мацинського не викликали, як правило, того позитивного схвалення, якого вони заслуговували важливістю зачеплених питань. Будучи занадто довгими, вони, може, й не дочитувалися до кінця саме тими, для кого вони писалися.

Іван Мацинський ясно бачить недостатність праці різних державних установ, що мали обслуговувати культурно-національні потреби українського населення Чехословаччини, коли кожна організація діяла за своїм планом, нітрохи не дбаючи про зв'язок її праці з працею іншої подібної установи, про взаємозв'язок праці всіх подібних установ, про спільний остаточний ефект праці цих установ для розвитку культурно-національного життя всього українського населення. До того часу видавництво, видаючи книги – підручники і художню літературу, дбало тільки про вчасне виконання своїх видавничих планів і вже зовсім не цікавилось розповсюдженням своєї продукції чи її впливом на читача. Театр ставив п'єси і дбав лише про те, щоб не грати перед порожнім залом і трохи ще про позитивні відгуки на його працю. Радіо дбало лише про вчасне наповнення хвилин словом і, може, трохи про позитивні відгуки на свою працю. Письменники писали книжки і дбали про те, щоб саме їхні рукописи попали у видавничі плани. КСУТ організував різноманітні фестивалі, читацькі бесіди, проводив звітно-виборчі збори, набір членів та передплатників преси тощо та дбав про те, щоб не понизилося число членів КСУТ, число передплатників преси, число колективів народної творчості, число присутніх на фестивалях, на зборах, на конференціях та бесідах. Час від часу замовляв якусь виставу театру чи виступ ансамблю для відзначення якоїсь визначної річниці.

Тому Мацинський вже у статті "Література, її місце в культурному житті..." від імені письменників заявляє, що "саме українські письменники... вітають спроби випрацювати єдину концепцію цілеспрямованих дій всіх організацій та установ, покликаних обслуговувати культурні потреби українського населення Чехословаччини".

З позиції директора видавництва і письменника він говорить про нашу ізольованість від чехословацького літературного життя, про потребу підняти нашу видавничу справу на загальноукраїнський рівень, про велику потребу літературної критики в справі дальшого розвитку літератури.

"Це теж частина тої широкої концепції, про потребу якої ми вже говорили... Така концепція – наша насущна повинність". Отже, вимоги Мацинського до концепції зводяться – в наведеній статті – до вимоги випрацювати концепцію цілеспрямованих дій організацій та установ.

У наведеній статті Мацинський ще не висуває концепційних питань; не питає і не відповідає, до чого має привести розвиток культурно-національного життя української національної меншини в Чехословаччині, яка мета такого розвитку, якими засобами

можна досягти такої мети, – вимагає лише співпрацювати різними установами для кращого, комплекснішого виконання своїх планів чи певних акцій, які тою чи іншою мірою торкаються всіх чи бодай кількох організацій та установ. Стаття виявляє незадоволення станом літературного та всього культурно-національного життя українців Чехословаччини та наполягає на потребі суттєвих змін у цьому житті.

На початку статті про "Концепцію..." Мацинський набирає ширшого розмаху; говорить про питання, в яких кожен – особа чи колектив – повинен остаточно розібратися, поки приступити до розмови про концепцію.

"Українці ЧССР є частиною... всього українського народу", – здалека (проте правильно!) починає Мацинський.

"Міцно відчувається в нашому житті незнання української культури взагалі... але й між самими культурниками. Дехто лише вдає, що знає цю культуру. Відчувається і незнання власних закарпатоукраїнських культурних традицій... А між тим знання минулого для культурної сучасності – необхідне". "Фольклор, мабуть, був тою єдиною ниткою, яка молодим генераціям нагадувала, що у власного народу є своя багата творчість...". "Така зміна, як перехід всієї національності на нову літературну мову... не могла пройти гладко". "Кожна концепція мусить виходити з потреб сучасного стану культурно-політичного життя... Всі окремі концепції повинні бути спрямовані до його (культурно-політичного життя – Ю. Б.) покращення". (На нашу думку, концепція має вести до мети. До "покращення" можуть вести і часткові зміни у праці.) "Багато чого в щоденній праці не усвідомлюємо. Скласти концепцію – це означає – усвідомити все, на чому ґрунтується і чого бракує організації..." (На нашу думку, скласти концепцію означає визначити мету та шляхи її досягнення). "Стихійність в українських культурних справах можна усунути широким і діловим обміном поглядів..., їх організаційно-ідейним єднанням для забезпечення завдань..."

У наведеній статті знаходимо ще ряд інших вагомих думок, свіжих на тодішньому фоні культурного життя українського населення Чехословаччини, які мають прямий стосунок до питань концепції:

"Найшвидше б вторувалася дорога до українського художнього слова через власну якісну літературну творчість. Тому власна літературна творчість і створювання умов для неї має для нас величезне значення".

"Окреме місце належить школі. Брак будь-якої концепції (у шкільній справі — Ю. Б.) відчувається з першого року переходу з російської на українську викладову мову... Перехід на словацькі школи – хвороба безконцепційності!"

"Наші національні інтереси є тільки окраїнними проблемами різних центрів і до купи збігаються тільки час від часу, коли ними займаються... центральні органи... Після їх засідань вони знову розбігаються за окраїни інтересів різних центральних установ, де цілі роки живуть спокійним життям від решти проблем українського життя".

І нарешті:

"Історія плутає там, де нема концепції та цілеспрямованої праці. Історію роблять люди. Аж потім – вона – людей".

Отже, Мацинський, як ніхто тоді і пізніше, зачепив у своїх виступах величезну кількість важливих питань культурно-національного життя українців Чехословаччини³¹, хоча саме концепційність розуміння окремих питань не завжди була однозначно сформульована. Саме це дає нам підставу перефразувати Мацинського і сказати, що в той час саме "безконцепційність була нашою концепцією".

Зрозуміло, і при величезній активній діяльності Мацинського протягом 60-х років він діяв не один.

Аналізуючи окремі питання, автори численних публіцистичних та літературних статей доходили часом до глибшого аналізу окремих проблем та змістовніших пропозицій щодо поліпшення праці в окремих галузях культурно-національного життя українського населення Чехословаччини, проте ширшого кола питань, ніж Мацинський, не зачіпав ніхто.

Серйозними й обґрунтованими були вимоги дискусій про потребу організувати систематичне наукове дослідження минулого життя українців Закарпаття та Чехословаччини³², добудувати систему українського шкільництва з можливістю гладкого переходу випускників українських середніх шкіл у вищі школи країни, дедалі настирливішими були вимоги інтенсивнішої та більш систематичної співпраці українських установ Чехословаччини з відповідними установами України та допомоги тих установ культурно-національному життю українців Чехословаччини тощо. Змістов-

нішими та конкретнішими були також вимоги до планів праці окремих установ, які працювали для потреб українського населення. Готовим був, наприклад, план комплексного вивчення минулого життя українців Закарпаття (у співпраці з ученими України), майже готовий був план видання бібліографії українців Чехословаччини, видання монографії "Українці Чехословаччини", видання "Хроніки наших сіл", "Словника історичного життя українців Чехословаччини", видавання основного книжкового фонду української літератури Чехословаччини тощо. (З усього цього було видано єдино "Краєзнавчий словник русинів-українців – Пряшівщина". Пряшів, 1999 р.).

Згадані дискусії, в яких активну участь брали десятки письменників, критиків, публіцистів, культурних та наукових працівників, учителів тощо, свідчили про розуміння важливості потреби рідати актуальні питання українського культурно-національного життя по-новому, проте вони не виробили єдиного концепційного плану їх вирішення.

Іван Мацинський як чільний функціонер української секції ССП, як поет і публіцист, ініціював, а інколи лише підсумовував погляди інших авторів з найрізноманітніших дискусій та обговорень, та презентував їх на засіданнях органів КСУТ, в органах спілки письменників та у пресі.

Період після XX з'їзду КПРС привів до активізації всіх аспектів культурного життя українського населення Чехословаччини. Отже, поруч з дискусіями доходить і до практичних кроків для поліпшення організації та творчої атмосфери літературного процесу.

7 березня 1963 настає зміна на посаді секретаря УС ССП. Замість Федора Іванчова, який, будучи секретарем, проводив засідання комітету та пленуму УС ССП, вів реєстр членів, організував літературні вечори, звітував вищим органам Спілки та приймав від них вказівки для праці, цю посаду отримує – не хто інший! – як Іван Мацинський, який розгортає діяльність комітету та пленуму у всіх можливих напрямках його прав та обов'язків: оновлює "членську базу" УС ССП, розширює комітет УС, включаючи в нього молодих авторів, носіїв нових думок та охочих пускатися, разом з ним, у рішення складних питань літературного та культурно-політичного життя, нав'язує контакти з польськими та мадярськими письменниками в Чехословаччині, пробує нав'язати контакти зі СП України, засновує Клуб приятелів української літератури (КПУЛ) "Дружба" – клуб індивідуальних передплатників українських книжок³⁴, для активізації літературного життя використовує творчі стипендії та соціальну допомогу письменникам, переводить "Дуклю" з кварталника на двомісячний журнал, запроваджує конкурси на кращі літературні твори, добивається в ЧССП встановлення національних премій за кращі твори літератури національних меншин, створює секції поезії, прози та критики, використовує третій та четвертий з'їзди словацьких та чехословацьких письменників для винесення проблематики української літератури Чехословаччини на загальнодержавні літературні форуми, – і при всій тій розмаїтій і величезній організаційній роботі, яка, зрозуміло, не завжди приносить очікувані позитивні результати, Мацинський приділяє велику увагу – і це вперше в діяльності УС ССП – творчому обговоренню власних літературних та літературознавчих питань розвитку української літератури Чехословаччини. Поряд із значною активізацією УС ССП в організаційних справах Іван Мацинський дбав про те, щоб УС ССП стала кузницею власного літературного і літературознавчого життя українських письменників Чехословаччини. "На відміну від попередніх періодів, коли підбивалися підсумки організаційного характеру, філія... вперше збиралася закрити пройдений етап свого творчого розвитку і критично-літературним обговоренням художніх досягнень нашої літератури. Для цього було обрано форму Семінарів."³⁵

Отже, Мацинський, створивши секції поезії, прози та критики, приступає до організування Семінарів – зустрічей письменників та критиків, на яких обговорювалися важливі проблеми стану та подальшого розвитку української літератури Чехословаччини.

Важливо підкреслити, що розвиток усіх форм літературного життя українців Чехословаччини прямував до правильного синтетичного погляду на стан та завдання цієї літератури.

Критика методів і наслідків культу особи, схематичного та утилітарно літературного розуміння значення художньої літератури, руйнування найрізноманітніших табу й відверте обговорення стану й проблем національного життя, дискусії у пресі, у клубах та на засіданнях найрізноманітніших комітетів,

активізація організаційного життя письменників і літератури, Секції і Семінари – все це мало на меті ліквідувати значне відставання культурно-національного (перш за все літературного) життя українців Чехословаччини, піднятися до рівня чехословацького та й загальноукраїнського літературного життя, а відтак разом на рівних правах та з однаковими обов'язками далі розвивати літературу та культуру української національної меншини Чехословаччини.

Такі були плани секретаря УС ССП, в такому напрямі розгорнув він діяльність філії. Проте письменницький загал, – 13 членів та десяток-два не членів УС ССП, які жили тепер вже не лише у Східній Словаччині, але й у Празі та Братиславі, людей, скоріше бажаних стати письменниками чи критиками літератури, ніж справжніх письменників та критиків, – не виявився таким монолітним в розумінні тих самих завдань, що їх висував Мацинський і підтримували його найближчі його сподвижники. Старші автори та діячі літератури, на яких сипалася переважна частина критики за літературу періоду культу особи та за низький художній рівень їхніх творів, не завжди були спроможні зрозуміти суть тої критики та суть своїх помилок чи недоліків і стали відставати від нових думок і нових завдань, що виникали в новому літературному середовищі. (Повністю відійшли від літератури Михайло Питель, Андрій Кусько, значно уповільнили темпи творчості Василь Зозуляк, Іван Прокіпчак та ін.). У молодих авторів ще не було належного літературного досвіду. Тому на практиці нова ситуація не завжди приносила бажані результати. Літературне середовище не встигало акцептувати ту величезну кількість нових думок та завдань, які раптово виникали. Зокрема, весь час відчувалося недовір'я до нових думок в редакціях ксютівської преси не так у редакторів, як у чільних працівників КСУТу. Не відчувалося принципова різниця у сприйманні справді нової вартості літератури (напр., творчості Степана Гостиняка), справді важливих виступів у пресі (напр., згадуваної статті Федора Гондора з нагоди 10-річчя "Дуклі") і виступів формальних, поверхових. В кулуарах, – переважно "на КСУТі" – поширювалася недовіра, зокрема, до празьких та братиславських авторів, не було спільного бажання максимально використати всі сили й можливості для подальшого розвитку літератури. (Може, якоюсь мірою, до цього спричинився й згадуваний характер виступів та статей І. Мацинського).

Отже, доходить до певної диференціації поглядів і практик в українському літературному середовищі Чехословаччини, диференціації потрібної і бажаної в кожному здоровому літературному середовищі, проте диференціації з можливими шкідливими наслідками в такому нечисленному літературному та читацькому колективі, яким є українське населення Чехословаччини. Все це вимагало особливої уваги до літературного процесу, – високої вимоги до якості кожного літературного твору та одночасно глибокого розуміння особливостей кожного автора та його можливостей. А такого тонкого, високорозумного підходу до явищ тогочасного літературного життя ще повністю не виробилося, хоч значно зросла демократичність у вирішенні літературних справ та й сам рівень літературно-критичних виступів.

Все вказувало на те, що під впливом ХХ з'їзду КПРС та ряду інших чинників в українському культурному житті починають формуватися справжні умови розвитку української художньої літератури Чехословаччини.

Перш за все було відкинуто т. зв. "місцеві критерії" для оцінки української літератури Чехословаччини як невинуваті і не художні, і висунута вимога (бодай у критиці) рівнятися на загальноукраїнській та загальночехословацький рівень художньої літератури та літературного мислення. Було відкинуто вузьке утилітарне розуміння художньої літератури як ілюстрації політичного та економічного життя країни; значно було поширене та поглиблене розуміння специфіки художньої літератури як своєрідного художнього зображення дійсності за законами мистецтва.

Остаточно сформувалася літературна критика, свідомо своїх завдань та рівня, до якого має вести розвиток художньої літератури та способів, якими цього досягти.

Значно зросли власні літературні сили — Шмайда, Мацинський, Лазорик, Боролич, Бісс, Гостиняк, які могли творити ядро подальшого розвитку літератури, окремих її жанрів, стилів, конкретних методів літературної творчості.

Стало формуватися і читацьке ядро цієї літератури. Майже тисяча членів клубу "Дружба" (дітище ініціативи та величезної організаторської праці Мацинського!), які були охочі щороку замовляти переважну частину літературної продукції чехословацьких українських авторів – то вже була солідна основа і діюча форма глибшого проникнення українського художнього слова в маси українського населення країни.

Показовим є, однак, і те, що небувале зрушення в житті українського населення Чехословаччини не отримало ознак однобокості; не були відкинуті ні традиції (хоч слабкі й невиразні), не запанувала огульна критика дотеперішнього розвитку та дотеперішніх досягнень у розвитку національного життя чи художньої літератури, (хоч величезне захоплення "величезними" успіхами майже повністю вивітрилося), не перекреслювалися дотеперішні форми культурно-політичного чи літературного життя, (хоч окремі з них піддавалися гострій критиці); навпаки, переважного мірою смислом всієї гострої критики дотеперішнього життя було виявити, підняти з забуття й обговорити нові питання і скерувати все те на подальший розвиток художньої літератури та й усього культурно-національного життя українського населення Чехословаччини.

Причому рівень обговорювання методологічних чи конкретних культурних та літературних питань ставав дедалі вищим.

Від статті Федора Гондора з пагоди 10-річчя "Дуклі", через статті І.Мацинського, А.Червеняка, В.Хоми, Й.Шелепця, О. Зілинського до розмови В. Жидліцького (про роман в українській літературі Чехословаччини)³⁶, – розмови підсумкової, мудрої, уважної до творців літератури та умов, специфіки і можливостей розвитку жанру та до колективної монографії "Література чехословацьких українців"³⁷, – весь той процес свідчив про немалі можливості пробудженого літературного загалу українців Чехословаччини та про правильне спрямування вістря критики на подальший розвиток літератури та всього культурно-національного життя українського населення країни. Отже, протягом 1956-1968 рр. українська література Чехословаччини досягла всіх своїх основних успіхів, якими може презентуватися як кращими своїми здобутками до сьогодні – творчістю М. Шмайди, С. Гостиняка, Є. Бісс, І. Мацинського, Ф. Лазорика, В. Гренджі-Донського, кращим з творчості Ю. Боролича, І. Гриця-Дуди, Ф. Іванчова, Й. Шелепця, С. Макари, Й. Збіглія, І. Галайди, В. Дацея та ін.

Саме протягом цього періоду доходить також до інтенсивного розвитку українського літературознавства, перш за все до розвитку української літературної критики та публіцистики в Чехословаччині, хоча умови та обставини, в яких проходив розвиток цієї діяльності, були далекі від ідеальних, навіть від доброзичливих чи сприятливих.

Якщо комуністична партія – "керівна сила суспільства", – як вона себе називала, наклала руки на всі галузі діяльності людини, то особливо ретельно вона стежила за т. зв. духовною чи ідейною діяльністю, до якої художня література та наука про неї, безперечно, належать.

Гілка підживлює корінь

У боротьбі за нове розуміння літератури, її місця та значення для культурно-національного життя народу, діячі українського літературного життя в Чехословаччині скоро спостерегли, що ступінь цензури в Україні є значно сильнішим, ніж у Чехословаччині, і зрозуміли, що в цих умовах можна поінформувати нашого та українського заграничного читача нашої преси та нашої книжкової продукції про справи, про які українська радянська преса та книжкова продукція не мали найменшої можливості інформувати. Тому український літературний процес у Чехословаччині став виконувати також функції, – бодай декотрі і бодай частково, – які в нормальних умовах і за нормальних обставин мали б виконувати загальноукраїнська преса та публіцистика щодо українських національних меншин та до українців поза межами України.

Треба підкреслити, що ця діяльність, яка проявлялася в передплаті української преси Чехословаччини, Народних календарів та інших книжкових видань для читачів в Україні та в різних країнах світу, де проживали українці³⁸, в друкуванні заборонених праць заборонених авторів України в наших виданнях³⁹, у видаванні книжок вибраних творів заборонених авторів України з попередніх десятиріч⁴⁰, в нагадуванні ювілеїв

заборонених діячів української культури та історії⁴¹, в рецензуванні та пропаганді заборонених та замовчуваних творів українських радянських авторів⁴², в інформаціях про події в Україні, про які радянська преса мовчала та на які були табу в Україні⁴³, у вживанні термінів та найменувань, які в Україні замовчувалися чи не дозволялися і які самі по собі несли іншу оцінку явищ, ніж яку надавала тим явищам офіційна радянська політика (напр., "розстріляне відродження", "шістдесятники", "національне відродження", "нове покоління" тощо), – вся ця діяльність була від самого свого початку свідомою. Без усвідомлення значення цієї діяльності для України неможливо уявити собі цю ризиковану і небезпечну справу.

Сам факт, що українська літературна критика та публіцистика Чехословаччини взялася за подібну діяльність, свідчить про високий рівень обізнаності чехословацьких українських авторів з українською проблематикою, про високий рівень розуміння основних питань тої проблематики такими діячами, як О. Зілинський, І. Мацинський, М. Неврлий, П. Мурашко, В. Жідлицький, З. Генік-Березовська, пізніше М. Мушинка та інші, як і про значну відвагу названих діячів у підході до вищенаведеної проблематики.

Таке розуміння української проблематики та активне втручання у її рішення позитивно відбилася – не могло не відбитися! – також на розумінні завдань власного літературного розвитку українців Чехословаччини. Почавши з вимоги – природної та нешкідливої для держави та її "керівної сили" – застосувати до місцевої української літератури ті самі вимоги та критерії, які застосовуються до всієї чехословацької та до радянської літератури, чехословацька українська літературна критика та публіцистика поступово поширювали та поглиблювали своє розуміння літературного процесу на цілий ряд дальших питань так чи інакше з літературним процесом пов'язаних, але й таких, які з тим процесом прямо не були пов'язані.

Почавши з рецензій на збірки поезій місцевих авторів⁴⁴, через обговорення різних проблем всього літературного процесу⁴⁵ аж до постановки теоретичних питань розвитку літератури, літературної критики та всього культурно-національного життя українців Чехословаччини (зокрема, на т. зв. Семінарах про літературну творчість), українська літературна критика та публіцистика в Чехословаччині поступово поглиблювала свою аргументацію, привертаючи до себе увагу все ширшого кола дослідників та шанувальників українського художнього слова, як і вболівальників та борців за українську справу.

Про невпинне зростання, правильне прямування, поширення діапазону та поглиблення суджень української літературної критики в Чехословаччині про загальноукраїнські справи свідчить зокрема спроба чехословацьких українців заснувати вже 1967 року Міжнародну асоціацію українців (МАУ — за зразком МАПРЯЛ — подібної асоціації русистів). Усвідомлюючи собі становище українських справ в Україні, чехословацькі українці створили Підготовчий комітет такої асоціації, розпочали організаційну роботу серед українців радянської України та українців т. зв. "соціалістичних" країн. Однак ініціатори МАУ добре усвідомлювали собі факт, що таку асоціацію не можна створити без вирішальної участі в ній чільних представників України, перш за все шукали спосіб, як до тої асоціації залучити відомих радянських українців. Велика нагода виявилася на шостому З'їзді славистів у Празі (початком вересня 1968 року). Підготовчий комітет МАУ запросив на своє засідання славистів з України і запропонував їм назвати представників українистики, які б очолили МАУ; тим самим була б виникла планована асоціація. Однак керівництво української делегації дозволило взяти участь у засіданні ПК МАУ лише кільком особам, яким доручило розбити будь-яку спробу заснувати будь-яку міжнародну організацію українців⁴⁶.

Про невпинне зростання, правильне прямування, поширення діапазону та поглиблення суджень української літературної критики в Чехословаччині як про конкретні літературні явища, так і про весь культурно-національний процес українців Чехословаччини свідчить також перша колективна синтетична робота семи авторів про українську літературу Чехословаччини⁴⁷, яка підсумовувала розвиток всього літературного процесу українців Чехословаччини від 1945 до 1968 року і з якої жодне з основних положень не потребує виправлень чи переробки навіть після більш ніж сорока років від її видання та після такого складного періоду розвитку українського життя, якого ми були свідками протягом зазначеного часу.

Як стверджував упорядник названої книги, автор розділу про літературну критику О. Зілинський, "критична діяльність ще не пливе в нас рівним потоком, що охопив би в потрібній мірі всі явища й проблеми нашого літературного життя. Але рівень критич-

них виступів за останні роки значно піднявся і в окремих випадках уже не стоїть нижче загальноукраїнського рівня"⁴⁸.

І цей найголовніший висновок про розвиток української літературної критики та публіцистики в Чехословаччині за післявоєнний період, сформульований 1967 року, до сьогодні ніхто не поставив під сумнів. Навпаки, досягнення чехословацької української літературної критики та публіцистики до 1968 року високо оцінюють найбільш репрезентативні представники сучасної літературної, наукової та політичної України та всього українського світу, визнаючи його позитивний вплив також на формування їхніх поглядів чи позицій в їхній боротьбі за вирішення української справи.

Під прикриттям танків

Однак подальший розвиток цього руху було різко та жорстоко зупинено радянськими танками, які 21 серпня 1968 року заповнили всю Чехословаччину, щоб силою зброї побороти силу слова і прикладу.

Внаслідок цього з культурно-національного життя українців Чехословаччини були виключені майже всі активні сили, учасники названого процесу, а саме культурно-національне життя українців Чехословаччини вернулося на початок 60-х років, а в декотрих аспектах навіть на початок 50-х.

До літературного процесу повернулося старе розуміння літератури як служниці партії, в аналізі літературних творів стали знову переважати аналіз тематики та суспільної проблематики, а не аналіз художніх вартостей та особливостей літературного твору; основна увага зосереджувалася на суспільно-політичній актуальності та на т. зв. консолідації літературного процесу, а не на розвиткові художнього мислення та художнього зображення обраної теми. Значно звужилася проблематика літературної критики, плиткою та ненауковою стала її аргументація, вільним та необ'єктивним – поводження з літературними фактами.

Все це стало можливим тому, що повернулися до життя перш за все партійне розуміння літератури та партійна дисципліна. Нове розуміння завдань літератури перед 68-м роком не встигло запустити глибоке коріння в літературний процес, не охопило всіх діячів цього руху, внаслідок чого "нове керівництво" українським культурним життям в Чехословаччині, т. зв. "здорове ядро", після 1968 року знову піддалося партійним настановам, які, по суті, відповідали їхньому розумінню суті справи. (Докази – далі).

Повернення всього літературного процесу українців Чехословаччини на старі партійні, а по суті на догматичні та антихудожні позиції, проявилось також у власній літературній творчості "місцевих" авторів, проте перш за все в оцінці всього попереднього літературного процесу. Замість О. Зілинського, І. Мацинського, М. Неврлого, А. Червеняка та їм подібних чільними представниками старо-нового розуміння літератури стали М. Роман, Ф. Ковач та, зокрема, В. Коман та їм подібні, які, кожен на своєму рівні, протягом двадцяти років "консолідували" ту літературу та наvertsали на "правильну" дорогу все, що їхні попередники, за їхнім розумінням, напсували протягом попередніх десяти років.

Проявилось все те в тому, що з "Дуклі" та з іншої української преси Чехословаччини випала будь-яка публіцистика, будь-яке обговорення актуальних питань як всього українського літературного процесу, так і актуальних питань літературного життя українців Чехословаччини. Українська літературна критика в Чехословаччині після 1968 року обмежилася, з одного боку, друкуванням поверхових рецензій-анотацій на окремі книжкові видання та, з другого боку, друкуванням узагальнених "наукових" праць чільних представників тої критики про життя і творчість окремих "найвидатніших" представників післявоєнної української літератури Чехословаччини"⁴⁹.

Ми не твердимо, що все в наведених та їм подібних працях зазначеного періоду (1970-1989 рр.) погане чи неправдиве. Навпаки, ряд біографічних чи інших фактів, переказ тематики чи проблематики творів подано точно. Однак уже при інтерпретації окремих життєвих фактів автори допускаються явних неправд та перекручень цілого ряду даних. Як приклад можна навести книгу В. Зозуляка "Не глядячи на семафори" (Пряшів, 1980) та її оцінку. Дослідники знали, що автор книги "спогадів" вигадує та перекручує, щоб тільки викреслити себе якнайбільшим революціонером. На це пряшівчанам натякали як їхні закарпатські колеги, так і відомі факти з життя та діяльності "героя" книги. Твердження автора про його співпрацю з Мансветовим чи

Андрієм Патрусом-Карпатським, ніжно кажучи, зовсім не відповідали дійсності. Подібно позбавлені логіки твердження Зозуляка про його співи в церкві з Требника, бо, як відомо, Требник не є книгою, за якою правлять богослужіння, а відправляють треби. Проте ніхто з дослідників життя і творчості "нестора" української літератури навіть не натякнув йому на його неморальність та неетичність його "спогадів".

У наведених книгах можна знайти і ряд інших "дрібних" неправд та неточностей, наприклад: "Нове життя" не виходить від 1950-го, але тільки від 1951-го року, КСУТ не "випустив тільки у 1953 році 30 книжок, в тому числі 9 оригінальних творів місцевих авторів"⁵⁰, УНРП не було "реорганізовано у громадську культурно-освітню організацію – Культурний союз українських трудящих", а було заборонено та зліквідовано, проте такі неточності можна вважати невдалим редагуванням книжок.

Принципово інакше і значно гірше стоїть справа з тим, що наведені автори взяли за аналізувати літературний процес українців Чехословаччини за весь післявоєнний період – від 1945 до 1972 року – про виникнення та діяльність Гуртка українських письменників при Спілці словацьких письменників та його друкованого органу ж. "Дукля", про розвиток "короткої" та "довгої" прози, про досягнення поезії, а не помітили в усьому тому майже тридцятирічному процесі ні Мацинського, ні Шмайди, ні Єви Бісс, ні ряду інших активних діячів того руху. Яку вартість можуть мати твердження названих авторів про неправильне розуміння того чи іншого літературного явища попередніми дослідниками, про таке чи інше збочення, про "паралельний розвиток" літературної критики, "яка мала певний вплив на формування творчого обличчя окремих авторів та намагалася спрямувати літературний процес в цілому", якщо навіть не згадати Мацинського, Червеняка, Зілінського, Жідлицького, Бачу та їхніх однодумців. Хто тоді був носієм "опортуністичних поглядів на роль та функцію художньої літератури в суспільному житті", які "пропагувалися... у деяких статтях цієї книжки", якщо навіть не згадати жодного автора "тієї" книжки? Як читач мав порозуміти твердження автора про те, що "дехто намагався... довести, що твори наших письменників далекі від справжнього мистецтва, справжньої літератури" і кого мав розуміти під тим "дехто", коли критиками та дослідниками були названі лише І. Волошук, О. Рудловчак, В. Хома, І. Гірка, М. Роман, М. Мольнар, І. Галайда "та інші", а "інші критики обстоювали і обстоюють марксистсько-ленінські погляди на літературу, її функцію в суспільному житті"?

Неглибокими і зовсім неправильними були й спроби визначити причини "хиб в нашій літературі". Одну з причин критика вбачала в "недостатньому, поверховому осмисленні величезного досвіду багатонаціональної радянської літератури". Якраз навпаки! Не може бути найменшого сумніву в тому, що основною причиною цілковитої катастрофи Середньо-Східної Європи було занадто сильне спирання якраз на радянський досвід! (Якби не так, тоді внаслідок чого розпався саме Радянський Союз? Невже ж і він недостатньо й поверхово осмислив "радянський досвід"?). Другою причиною "хиб у нашій літературі" було названо "порівняно міцний і довгорічний вплив буржуазної ідеології, вплив різних спекулятивних модних теорій". І над вагою цієї причини "наших хиб" можна б сьогодні посміятися.

Неправильно чи бодай неглибоко наведено й генезис "психологізації", яка "у деякого з письменників... стала самоціллю, пустою забавкою, копірським у душі героя". Ота "психологізація" виникла ніби так, що "місцева критика в 50-х роках часто закидала нашим письменникам, що переважній більшості їх творів бракує глибше психологічне дослідження, проникнення в психічні процеси героїв, глибша мотивація їх вчинків" і т. п. А пізніше, мовляв, під впливом цих вимог виникла ота "психологізація", яка ніби стала самоціллю, пустою забавкою та копірським...

По-перше. Вимога глибше проникати в суть зображуваних явищ, у психологічні процеси поведінки героїв, глибше мотивувати поведінку чи вчинки героїв були і є правильною вимогою літературної критики, – тим більше "нашої"! – як у зазначений час і при тодішньому рівні художньої літератури, так і в кожному іншому часі і при кожному рівні літератури. Такі вимоги ставив перед авторами та перед літературою й сам автор пізнішої критики тої "психологізації" Федір Ковач (*див.* його "Нотатки про художню прозу...") – і правильно робив. А "психологізація" як "самоціль", "пуста забавка" та "копірським в душі героя" – то явище зовсім іншого походження і впливає із зовсім іншого розуміння літератури як мистецтва. Таке розуміння "психологізації" в тодішній українській літературі Чехословаччини зовсім не мало місця, а якщо його критик все-таки помітив, потрібно було все це довести і оцінити таку "психологізацію" на конкретних прикладах.

Нове керівництво українського культурно-національного життя Чехословаччини після подій 1968 року мало прискіпливо зібрати потрібні факти, аргументи й мотиви такої чи іншої діяльності своїх попередників (як правило, колишніх своїх колег та співпрацівників), провести аналіз всього скоєного, однозначно й принципово відкинути та засудити максималізм, нігілізм чи демагогію, якщо такі чи інші негативні явища воно виявило в діяльності своїх попередників (спроб ліквідувати "основи" нашого життя тут не виявилось) і взятися за реалізацію того здорового, цінного та позитивного, що в діяльності 60-х років тут неодмінно було.

Однак нове керівництво українського культурного життя Чехословаччини обрало зовсім інший шлях розв'язання проблеми: потрібного аналізу причин такого розвитку стану речей, який призвів до подій 1968 року, не провело, "поганого" й "шкідливого" від "доброго" й "здорового" не відокремило, конкретних носіїв зла (якщо такі були) не виявило і не засудило. Проте огульно і на довгі роки виключило з активної творчої праці всіх активних працівників попереднього періоду українського культурного життя, не давши їм елементарної можливості бодай самим пояснити свої позиції чи самим виправдатися за такі чи інші свої "помилки", "збочення", "провини" чи "копирсання".

Такий шлях – брак аналізу, брак розмежування добра і зла, механічне відхилення дотеперішніх працівників та їхніх поглядів – призвів до небувалого послаблення фонду культурних працівників на різних ділянках українського культурного життя, до знеяснення справжнього стану речей в українському культурному житті, до невизначення завдань подальшого розвитку української культури та до відкинення тяжко набутих в складній боротьбі 60-х років творчих досягнень культурного життя українців Чехословаччини.

Кожен аспект такого способу розв'язання проблеми потягнув за собою значні шкоди в розвитку української культури Чехословаччини.

Як відомо, жодна культура у жоден період свого розвитку не може похвалитися надлишком сил для творчої праці. Тим більше таким надлишком не може визначатися культурне життя національної меншини. Отже, відкинення цілого загону найактивніших сил 60-х років з культурного життя українського населення (з літератури, журналістики, критики, шкільництва, малярства, науки тощо) значною мірою спричинилося до застою та занепаду тої культури.

Проте основним недоліком такого підходу до рішення проблем була втрата основного і найтяжче вибореного здобутку 60-х років – втрата критеріїв культурного та літературного життя українців Чехословаччини.

60-ті роки остаточно змели зі столу літератури т. зв. місцеві критерії, в яких були заховані примітивізм, провінціалізм, вузьке утилітарно-чиновницьке розуміння завдань художньої літератури, старе розуміння виховної функції літератури, ігнорування її специфіки як мистецтва, критерії, за якими все написане у формі вірша, п'єси, оповідання було художньою літературою, – і довели, що для художньої літератури існують єдині – високі, вимогливі ідейно-мистецькі критерії, що діяли на терені всієї літератури; ті, що в нашому середовищі репрезентувала краща чехословацька літературна продукція та, зокрема, краща українська радянська художня література.

Якби нове керівництво українського літературного життя Чехословаччини дотримало орієнтацію на названі вимогливі художні критерії, якби воно зістало при такому розумінні шляхів розвитку української художньої літератури, вибореного в 60-х роках, і в міру можливостей розвивало та вдосконалювало його, то навіть ізоляція активних представників літератури від літературного життя на повних двадцять років не призвела б до таких втрат в українському літературному житті, до яких дійшло через втрату критеріїв та до того застою й занепаду, якого ми є свідками в українському літературному житті протягом 70-х та 80-х років. Зрозуміло, було б дійшло до уповільнення темпів розвитку літератури та до зменшення літературної продукції, проте шкоди від уповільнення розвитку не йдуть у жодне порівняння з величезними шкодами та втратами від втрати художніх критеріїв.

Відступ від справжніх художніх критеріїв кинув цю літературу знову в обійми "місцевих критеріїв". (Автоматично! Інших шляхів немає! Є лише література та псевдо література!). Тим самим кинув цю літературу в 50-ті роки, коли українська література Чехословаччини тільки починалася, і зробив автоматично можливим, що до керівництва і серед "кращих" письменників, публіцистів та критиків повернулися автори, яких літературний процес 60-х років вивів на периферію літературного життя. Письменниками, на певний час, керує Іван Прокіпчак, протягом 70-х років — Василь

Зозуляк, після нього – Михайло Роман. Головне слово літературознавців зайняли Василь Коман, Федір Ковач та, зокрема, Михайло Роман. До активного фонду української літератури повернулися автори, які ніколи в жодній літературі нічого цінного не створили і при жодних умовах не створять⁵¹.

Чехословацька українська літературна критика 60-х років провела величезну роботу, щоб дати належну оцінку, зокрема, такому "продуктивному" авторові того періоду, яким був літературний "незмар" (кого не можна знищити – Ю.Б.) – Василь Зозуляк, а в 70-х роках той самий автор, сумнівних не тільки літературно-естетичних цінностей став "класиком" і навіть "нестором" української літератури Чехословаччини.

Доказом того, як нове керівництво піклувалося про розвиток українського літературного життя 70-х років, є факт, що за 15 років воно не виявило і не виховало жодного нового автора.

Єдиним автором, вартим уваги, що постав перед очі українській громадськості в цьому довгому періоді, є прозаїк, лікар за професією, Степан Ганущин, народжений 1924 року, який насмівся показатися зі своїми "Високими сходами" тільки 1974 року та своїми оповіданнями 1981 року⁵².

Та й того автора привело в літературу не нове керівництво, а виключені тоді з літературного життя Михайло Шмайда, який дружив з "новим" автором і заохочував його – вже в літах – до літературної праці, та Іван Мацинський, який літературним творам "молодого" автора падав "остаточний вигляд". Всі інші "нові" чи "молоді" автори 70-х років – це або те, що почало літературно рости ще у 60-х роках, або те, що при високих вимогах до художньої літератури в 60-х роках не насмівлося претендувати на звання письменника, тобто літературний відсів 60-х років.

Яку-таку вагу молодим авторам нове керівництво починає приділяти тільки у 80-х роках, коли усвідомлює собі повинність здавати рахунки за своє господарювання в літературі. 1982 року нове керівництво випустило у світ колективну збірку "молодих" авторів "Молоде вино"⁵³, середній вік яких – понад 35 років.

Занепад творчої праці в українській культурі Чехословаччини проявив себе найбільше в занепаді української літературної критики та публіцистики – найбільшому здобутку 60-х років, що насамперед проявило себе занепадом праці організацій та установ від публіцистики та літературної критики найбільш залежних, перш за все літератури, КСУТу та його редакцій, українського театру, українського радіомовлення та, зокрема, творчого життя письменників.

"Старих" авторів – авторів 60-х років – не тільки не допускали до жодних форм праці, але й викидали з бібліографій (заборонили посилатися на них у наукових та навіть у дипломних роботах); нові автори та нове керівництво, усвідомлюючи собі тимчасовість своєї перемоги і неспроможність сказати якесь нове слово в будь-котрій ділянці культурного життя, зосередилося на отримання посад, функцій та на використання тих посад і функцій для особистих вигод – для придбання наукових титулів, звань та ступенів, для публікації власної літературної чи "наукової" продукції.

Внаслідок всього цього дійшло до суттєвої якісної зміни в розумінні основної мети культурної діяльності діячами 60-х, 70-х та 80-х років.

Коротко кажучи, українська літературна критика Чехословаччини 70-80-х років повністю зреклася всіх тих амбіцій, ініціатив та досягнень, якими вона збагатила себе, як і весь український літературний процес, протягом 60-х років, значно звужила тематику та проблематику свого дослідження; власне розуміння літературного процесу змінила на партійне та "радянське" розуміння ролі, місця й значення художньої літератури в житті суспільства, чим спричинилася до занепаду власної літератури не тільки на повних двадцять років, але й на поширення таких думок про літературу, які ще й сьогодні стоять на перешкоді правильному розумінню літературного процесу українців Словаччини.

Доказом того, що таке розуміння літературного процесу не було нав'язано нашої літературній критиці, а відповідало її розумінню того процесу, є факт, що вона – наша літературна критика – залишалася на своїх позиціях ще довго після 1985 року, коли на радянській сцені з'явилася можливість "перебудови" своїх поглядів і коли можна й слід було йти за радянським прикладом та досвідом, на який вона так часто посилалася, поки він відповідав її розумінню справи.

А саме та особливість нашої літературної критики, що вона не пішла за перебудовним радянським прикладом та досвідом, насторожує ще й сьогодні. Бо й після 1989 року українська літературна критика Чехословаччини не позбулася повністю старого нехудожнього розуміння специфіки художньої літератури. Внаслідок

цього величезний здобуток останніх років – демократизацію художньої літератури – вона переважно розуміє як невимогливість до літератури з боку автора, видавця, рецензента чи критика, результатом чого є значна частина літературної продукції останніх років, до якої, часом, не можна підійти з літературними вимогами.

У небажанні повернути до високих вимог мистецтва та рахуватися з ними при оцінці продукції сучасного літературного процесу вбачаємо залишки старого розуміння літератури та неохоту взяти на себе відповідальність за подальший розвиток нашої художньої літератури.

Від 1945 року і до кінця 60-х років діячі культури українського населення Чехословаччини відчували існування найрізноманітніших проблем і розуміли свою діяльність як внесок до розв'язання чи розвитку того чи іншого питання (шкільництва, літератури, театру тощо). В наступних роках суспільна проблематика витратилася з діяльності багатьох діячів та установ; вони вже не працюють для того, щоб розв'язати якусь суспільну проблему, але лише для того, щоб виконувати такі чи інші свої особисті плани чи плани установ, у яких вони працюють.

Книги Василя Комана чи Михайла Романа про життя і творчість Федора Лазорика, Романа чи Федора Ковача про українську літературу Чехословаччини, Михайла Гиряка про народну творчість та літературу – хіба вони вирішували щось суспільно вагомого та в інтересах української літератури Чехословаччини? Це книженята, які підвищують авторитет їхніх авторів у їх власних очах, проте не розвивають, не вдосконалюють попередні дослідження. Кращі автори 60-х років прагнули творити літературу та літературну критику як складову частину культурного життя свого населення; окремі автори 70-х та 80-х років видавали книжки, не дуже вірячи в якусь там українську літературу чи й у саме українське населення, його мову та культуру.⁵⁴

Українські письменники сходяться на збори, бо існує організація, яка скликає такі збори. Щороку присуджуються національні премії за літературу, бо існує статут такої премії та гроші у бюджеті, а не тому, що нагороджена книжка стала художнім надбанням національної літератури українців Чехословаччини.

Доказом суттєвих змін у підході до літератури є факт, що протягом років тут не з'явилося жодного скільки-небудь помітного дослідження, а в ньому свіжі думки, ініціативи, ідеї, спрямовані на активізацію діяльності організацій, установ, редакцій, хоч йшлося про період з неустанними закликами до творчої праці та підвищення рівня якості кожної праці.

Специфіка культурного й мистецького життя полягає в тому, що держава створює лише передумови для його розвитку, проте люди на місцях своєю творчою працею наповнюють ті форми – сторінки газет, хвилини радіопередач, театральні вистави, видають літературні твори, проводять їхню оцінку тощо, отже, тільки вони на місцях створюють конкретну подобу і конкретний рівень культурного чи літературного життя, так чи інакше реалізують такі чи інші настанови держави.

Тому й при оцінці культурного чи літературного доробку українського культурного життя Чехословаччини 70-х та 80-х років не можна посилалися на несприятливі умови (в багатьох аспектах ті умови були кращими за умови попередніх років) і ними виправдовувати бездіяльність, застій і занепад, які характерні для переважної частини культурного життя українського населення зазначених років. Таж, наприклад, представники мадярської національної меншини Чехословаччини вміли використати існуюче становище для подальшого розвитку своєї справи, в той самий час нове керівництво українського культурного життя не зуміло цього зробити саме через відмінність свого ставлення до виниклої ситуації, і саме таким ставленням до проблем життя воно поглиблювало несприятливі умови, які пізніше почали перешкоджати та кож йому.

Використати існуючі передумови, створені державою, і наповнити їх якісною працею на всіх ділянках культурно-національного життя цього населення було основним завданням культурних сил українського населення після 1945 року.

І саме справа з розумним концепційним використанням наявних передумов виглядала на практиці значно гірше, – в різні періоди після 1945 року по-різному, – і саме тому здобутки його духовних зусиль є різні, не концепційні, а інколи лише формальні.

Щоправда, бракувало в тому житті часто і тої необхідної допомоги держави, однак в основному справа розвитку культурно-національного життя українського населення Чехословаччини була (мала бути) справою самого населення та його духовних сил.

Потрібно визнати, що в цілому ми повели й використали ту справу слабо, а в окремих періодах навіть дуже слабо.

Ми стали об'єктом, а не суб'єктом

Аналізу післявоєнного розвитку українського культурно-національного життя Чехословаччини до сьогодні не проведено, а без аналізу не можна успішно розвивати це життя, навіть якби були наявні кращі передумови для його розвитку.

Проте поведінку переважної частини представників українського культурно-національного життя Чехословаччини за весь післявоєнний період – пасивно сприймати обіцянки й бути лише виконавцем волі представників влади – в окремих випадках можна зрозуміти. Ми все ще перебуваємо під впливом кількасотрічного нашого рабського становища, коли представники українського населення Закарпаття робили лише те, що їм дозволяла державна асиміляторська політика. Щирої підтримки діяльності на користь нашої національної меншини з боку держави тут (майже) ніколи не було. Навпаки, як спостеріг вже Ленін, "з давньої і недавньої історії України відомо, що в Україні "націоналістами" вільно було називати кожного, хто мав елементарну національну гідність, хто турбувався долею української культури і мови, а то й просто всякого, хто чимось не догодив якомусь російському шовіністові, "великорусському держиморде". А якщо таке ставлення практикувалося щодо історії та культури всього українського народу, то хіба могло бути інакше (краще!) у ставленні панівних режимів до частини українського народу, яка сторіччями жила під гнітом тих держав?

Ця обставина частково пояснює, проте не виправдовує нашої неконцепційної діяльності. Бо саме після 1945 року була можливість усвідомити собі справжній стан речей: і економічну та культурну відсталість нашого краю, і брак позитивних традицій, і практику держав перешкоджати нашому розвитку, і потребу розвивати нашу культуру у тісному зв'язку з її джерелом – народною культурою українського населення Чехословаччини та культурою всього українського народу, і багато інших питань, і працювати так, щоб бодай значно послабити негативні тенденції і виробити активні форми підходу до концепційного розв'язання справи всебічного розвитку життя українського населення країни.

Правдою залишається і те, що в житті бувають періоди піднесення і періоди спаду чи занепаду. Часто ті періоди не помітні і їх важко усвідомити в поточному моменті, проте вони існують, і з ними необхідно рахуватися.

Отже, не нарікати на несприятливі умови, а слідкувати за тенденціями розвитку, спостерігати в ньому відхилення від наміченої мети (потрібно, отже, знати мету – всебічний розвиток людини та народу), вміти аналізувати відхилення і робити діяльні кроки для проведення коректури, щоб не збочити з правильної дороги до мсти.

А такої діяльності за період від 1945 року серед українського населення Чехословаччини було дуже мало, а часом і зовсім не було.

УНРП, яка претендувала на певні законодавчі функції, було ліквідовано, а замість неї було створено КСУТ, якому держава дозволила займатися лише культурно-освітньою діяльністю. СМК було розтоплено в загальнодержавній молодіжній організації – ЧСМ. РУШ при Представництві шкільництва СНР в Братиславі, який координував культурно-національну діяльність всіх українських установ та організацій, було ліквідовано, а замість нього створено тільки відділення для українських шкіл при відділі шкільництва КНК у Пряшеві. (Та й це відділення, як також інші українські відділення при різних державних установах та органах, які мали занадто обмежену правомочність, було поступово ліквідовано.) Конференції КСУТ приймали найрізноманітніші постанови, які часом зовсім не узгоджувалися одна з одною і між якими не було відчутного зв'язку як між різними етапами того самого шляху до тої самої мети. (Раз КСУТ зосереджував увагу на гуртки української мови, а раз – на... бджолярські гуртки чи гуртки технічного мінімуму; раз приймалися постанови про наше величезне відставання – винною історії – від рівня життя інших народів та національностей країни та про потребу ліквідувати це відставання, пізніше вимагалось від цього населення "зближуватись" з іншими народами, що в тодішній плутаній, проте добре продуманій інтерпретації означало ліквідувати власне культурно-національне життя цього населення; раз пропагувалася орієнтація на радянську культуру, раз – орієнтація на місцеву "піддуклянщину"; раз молоду зміну української інтелігенції висилали на навчання в Україну, щоб вона засвоїла найнеобхідніше для розвитку культурно-національного життя українського населення країни, пізніше найактивнішу

частину тої інтелігенції було названо антинародною, антипартійною та навіть антидержавною⁵⁵ і поступово відсторонено від праці та засуджено, – а з української інтелігенції Чехословаччини мало хто спостеріг, що саме оті зміни у процесі розвитку українського населення Чехословаччини давно вже призвели до зміни мети: замість всебічного розвитку – до "невтручання" у життя і "природні" процеси асиміляції цього населення з остаточною метою повної його ліквідації).

Заради правди потрібно сказати, що незадоволення таким станом розвитку української національної меншини весь час існувало серед різних верств цієї меншини, зокрема серед інтелігенції, проте ступінь незадоволеності був настільки слабким і некоординованим, що не вів до поліпшення справи.

Після подій 1989 року, які були наслідком не стільки сили опозиції до існуючого режиму, як слабкості позиції існуючого режиму, до жодних суттєвих змін на користь розвитку української національної меншини в Словаччині не дійшло.

Навпаки! Пристосовництво значної частини української інтелігенції, пасивна позиція та безконцепційний підхід до "рішення" культурно-національних проблем української національної меншини настільки проникли у стиль життя та праці осіб та установ, що навіть такі важливі зміни у всій країні, які настали після 1989 року, не були достатніми для того, щоб започаткувати якісно новий підхід до рішення основних проблем української національної меншини, хоча спроби виробити програму продуманої дії, спрямованої на розвиток життя цього населення, тут були.^{55a}

Літературна критика та, зокрема, публіцистика й журналістика були настільки вихолощені від творчого підходу до вирішення своїх завдань, що довго ще не відчували потребу змінити ставлення до сучасних завдань.

Замість української секції Спілки словацьких письменників було створено Спілку українських письменників Словаччини, проте форми роботи секції чи спілки, активність письменників не покращали. Скоріше навпаки: інтенсивність втручання літературної критики у літературний процес після 1989 року послабшала. Така пасивна позиція, яка прикриває розпорошеність та безпорадність літературно-критичних сил, виправдовується посиленням на демократизацію життя, в якій, мовляв, кожен автор має право писати чи не писати про що хоче і як хоче. Не заперечуючи права письменників, літературна критика забуває про своє право (а може, й повинність) оцінювати літературний процес і визначати в ньому провідне і якісне і відрізнити його від принагідного, нехудожнього і нетривалого.^{55b}

Отже, перед українською літературною критикою, публіцистикою та журналістикою в Словаччині стоїть завдання розібратися в своєму доробку за весь попередній період, оцінити його і визначити своє місце в подальшому розвитку нашого життя.

Однак вже сьогодні можна сказати, що протягом 50-річного періоду культурно-національного життя української національної меншини в Чехословаччині ми зазнали як період кількісного, так і якісного його зростання (десь до кінця 60-х років), проте той період росту закінчився і почався період як кількісного, так і якісного занепаду того життя, і на сьогодні перебуває (з огляду на інші умови сучасного життя), може, в найбільш критичному стані за останні сторіччя.

До періодизації українського життя в Чехословаччині після 1945 року

Вступні зауваження

У житті українського населення Чехословаччини, як і в житті всієї країни, відбулися після 1945 року такі величезні зміни, що настала потреба визначити в тому житті окремі періоди, бо в окремих періодах були різні умови, різне спрямування господарського, політичного чи культурно-національного життя.

По відношенню до післявоєнного життя українців Чехословаччини не досить, наприклад, сказати, що за післявоєнні роки в нас була переслідувана греко-католицька чи православна церква, бо в одному періоді була переслідувана одна, а в іншому друга. Подібно не можна говорити про русифікацію, т. зв. українізацію, сталінізацію чи десталінізацію без визначення періоду, про який говоримо, бо в нашому житті було і те, і друге, проте не в той самий час. Причому була величезна різниця в тому, чи хтось розповів анекдот про Сталіна у 1949 чи у 1957 році, до чи після XX з'їзду КПРС, бо в різний час прямо протилежно оцінювали як Сталіна, так і анекдоти про нього.

Отже, періодизація, тобто розподіл одного довгого відрізка часу на окремі підрозділи важлива, бо в окремих роках була інша суспільно-політична правда і

неправда, а від того залежала й оцінка окремого слова, кроку, анекдоту, літературного твору чи театральної вистави.

Періодизація залежна від важливих подій та змін у житті. Якщо від якоїсь події стало змінюватися все наше життя (наприклад, від закінчення війни у 1945 році), то така подія є початком нового періоду всього нашого життя. Проте є важливі події, які впливають лише на окремі ділянки життя. Наприклад, Собор греко-католицького духовенства, який відбувся у Пряшеві 28 квітня 1950 року і на якому було офіційно зліквідовано та заборонено греко-католицьку церкву, був переломною подією та початком іншого періоду релігійного життя, однак на шкільництво, літературу чи театр той Собор не мав вирішального впливу.

Отже, не досить провести загальну періодизацію всього життя, а потрібна конкретна періодизація окремих ділянок життя. Коменський для педагогіки, Гуттенберг для книгодрукування, Духнович для українського населення Закарпаття, Шевченко для всієї України, розпад Чехословаччини для громадян цієї країни – ото етапні явища та події, і вони є початком нових періодів в тій чи іншій конкретній ділянці життя.

Першою і найважливішою етапною подією в післявоєнному житті українців Чехословаччини, яка вирішальною мірою вплинула на післявоєнне життя українського населення Чехословаччини і докорінно змінила його, було закінчення Другої світової війни та факт, що визволення країни було проведено радянською Червоною армією. Саме ці події вирішальною мірою визначили шляхи розвитку економічного, політичного, релігійного і національного життя всієї держави.

Проте наслідки цих змін проявили себе не відразу. В цілому ряді галузей життя, зокрема в економічно відсталих областях країни, в житті сіл і містечок, які були віддалені від центрів політичної та економічної влади, в районах, у яких традиційно переважав натуральний спосіб господарювання, (а саме в таких районах проживає українське населення країни), наслідки змін, спричинених історичними подіями, проявили себе значно пізніше, інколи лише через кілька років від самих змін.

Від 1945-го аж до подій 1989 року йдеться про один період, в якому виразно виділяються окремі підрозділи: лютневі події 1948-го року, смерть Сталіна – 1953-го, XX з'їзд КПРС 1956 року, виникнення "соціалістичної" Чехословаччини в 1960-му (*див. далі*), рік "Празької весни" та приїзду танків – 1968-го, нарешті, події 1989 року – всі вони є переломними віхами нашого життя.

Вказані події важливі також і для періодизації життя українців Чехословаччини, проте вага цих подій не однакова. Для українського радіомовлення, наприклад, важливе значення мало його перенесення з Братислави у Пряшів 1948-го року, для розвитку журналістики – ліквідація післявоєнної преси та заснування у 1951-му році "Нового життя" та "Дружно вперед", для літератури – заснування під кінець 1952-го року української філії ССП та журналу "Дукля" на початку 1953-го. Отже, кожна галузь суспільно-політичного та культурно-національного життя має свою періодизацію.

Донедавна періодизацію нашого культурно-національного (зокрема літературного) життя робили залежною від економічного та, зокрема, політичного життя. Тим самим підкреслювали залежність життя від політики партії та недооцінювали залежність розвитку конкретної справи від її власних іманентних внутрішніх закономірностей розвитку та від характеру та поведінки літераторів.

Щоправда, інколи можна почути і такі аргументи: коли б ми були багаті як Толстой, коли б ми не були змушені простягати руку за зарплатою, то й ми могли б бути незалежними та критикувати недоліки суспільно-політичного життя, як це робив Толстой. Однак така аргументація не витримує критики. Історія світової культури знає немало прикладів, коли бідні чи й голодні люди, володіючи талантом та правильним розумінням свого місця і завдання у житті, створили світові шедеври, а багаті, які до того ще мали підтримку царів, королів чи перших секретарів, не володіючи талантом і не маючи власного сумління та власного розуміння свого місця й завдання у житті, не створили нічого вартісного, хоч їм за кожне словечко платили не тільки гонорари, але давали ще й премії, медалі та титули.

Пригадаймо лише Тараса Шевченка, який із 47 років життя 24 роки був кріпаком, більше п'ятої частини життя просидів в арешті; релятивно вільним, але й тоді бідним і невизнаним, був всього десь десять років, а скільки зробив для свого народу та для культури людства!

Нагадаймо теж, що чехи побудували свій національний театр в часі, коли були бідними і гнобленими. А коли той театр перед самим його відкриттям згорів,

економічно бідні, проте духом свідомі й багаті чехи вдруге складаються по крейцерах, а таки будують свій театр і вдруге!

А наші русини?

У тридцятих роках, під час економічної кризи, вони вирішили побудувати пам'ятник Олександру Духновичу у Пряшеві; окремі селяни склалися по кронах, а таки побудували прекрасний пам'ятник своєму будителю! (Та й нині не від багатства залежить, чи хтось дасть або не дасть крону на українську книжку чи газету).

Таким чином, і проблематика періодизації післявоєнного українського життя Чехословаччини змушує нас замислитися над нашим сучасним життям і визначити до нього своє ставлення, бо, виходить, наше життя, хоч і зумовлене найрізноманітнішими умовами та обставинами, вирішальною мірою залежить від нашого розуміння його спрямування, нашого ставлення до нього та від визначення нашого місця у ньому.

До періодизації культурно-національного життя українського населення Чехословаччини

Перемогою Радянського Союзу в Другій світовій війні починається між українським населенням Чехословаччини новий період русифікації цього населення. Радянський Союз та його армія були до тої міри зрусифіковані, що виступали перед світом як Росія та російська армія. Цей факт призвів до великої популярності всього російського серед русинів-українців Чехословаччини, тим більше, що саме на Закарпатті, куди раніше належала й Пряшівщина, москвофільство поширилося і мало дуже сильні традиції вже від другої половини ХІХ ст.

Отже, після 1945 року викладання у середніх школах проходить російською мовою, УНТ у Пряшеві ставить п'єси переважно російською мовою, в українській редакції Чехословацького радіо у Пряшеві так само переважають матеріали російською мовою, СМК веде свою роботу російською мовою тощо, хоч і саме це вимагає пояснення – в назвах установ, які після 1945 року виникали, було означення "український".

Означення "український" дісталось у назви установ та організацій законно і по праву, бо тогочасні політики – радянські і чехословацькі – знали й визнавали, що йдеться про "руське" населення, про "русинів", для яких в інших країнах та по всій Україні вже вживалася новіша, сучасна назва – українець, український. На Всенародному з'їзді руського населення Пряшівщини, на якому першого березня 1945 року виникла УНРП, були прийняті телеграми до чільних представників Радянського Союзу та України, в яких не було визначено, чи населення Пряшівщини є російським чи українським, проте у всіх телеграмах було сказано, що ми є такий самий народ, як і народ Закарпаття, і тому просимо, щоб наша доля вирішувалася так само, як і доля народу Закарпаття⁵⁶. Не слід забувати, що все те проходило не без радянського впливу. А на практиці йшлося про русифікацію з кількох причин: На Пряшівщині були сильні традиції москвофільства з попередніх десятиріч та з минулого століття; ті традиції значно підсилювалися визволенням республіки радянською (*читай* — російською) армією; в Україні, де формально все було "українським", на практиці так само постійно проводилася систематична русифікація, бо така політика була основою всієї "радянської" політики.

На практиці все це вело до того, наприклад, що учні середніх шкіл не сміли вжити жодного діалектного українського слова.⁵⁷

Зародки нового періоду культурно-національного життя українців Чехословаччини помітні вже в перші післявоєнні роки. Частина інтелігенції цього населення була національно свідомою і вже під час періоду русифікації працювала в українському дусі. Перша вистава УНТ "Ой, не ходи, Грицю,..!" (від 1 березня 1946 р.) йшла українською мовою, в радіо, в газеті "Пряшівщина" чи в інших органах преси було дедалі більше українського матеріалу, перша післявоєнна книжка художньої літератури – "Слово гнаних і голодних" Федора Лазорика – вийшла 1949 року українською мовою (хоч перша книжка іншого поета у тому ж самому видавництві та в тому ж році – "Бельє облака" Івана Мацинського – вийшла російською мовою), проводилися курси української мови для вчителів, УНРП зорганізувала наукову експедицію, яка збирала фольклорний та етнографічний матеріал в районах з українським населенням країни тощо. Серед державних діячів Чехословаччини та функціонерів комуністичної партії так само можна було почути голоси про те, що йдеться про українське населення, тому у школах потрібно ввести викладання українською мовою.

Однак на практиці не дійшло до гладкого й поступового переходу культурно-національного життя українського населення на українську літературну мову та на українську національну орієнтацію, як планувала УНРП. До зміни навчання в школах з російської на українську літературну мову дійшло протягом 1951/1952 навчального року згідно з рішенням державних органів без потрібної підготовки батьків, учителів, шкільних підручників тощо. Саме цією одноразовістю та непередбачуваністю було досягнуто протилежних результатів: українська мова – не місцева, народно-розмовна, а книжна, "київська" – не стала засобом піднесення народної культури місцевого населення, а спричинилася до непопулярності всього українського між місцевим населенням.

1950 року було заборонено та зліквідовано УНРП та її орган "Пряшевщипу" (вже перед тим — РУШ та СМК), а 1951-го було засновано "Культурну спілку українських трудящих" (КСУТ), газету "Нове життя" та журнал "Дружно вперед". Причому до наведених змін дійшло в часі дуже гострої політичної ситуації в країні та в краї, в якому українське населення проживає. Саме тоді проводили "православізацію" греко-католицького населення, колективізацію сільського господарства, саме тоді свою "керівну" роль запроваджувала комуністична партія, саме тоді українське населення дізнавалося правду про життя в Радянському Союзі, куди перед кількома роками переселилося понад 12 тисяч місцевого українського населення. Все це створило дуже несприятливу атмосферу, в якій відбувався перехід всього культурно-національного життя українського населення Чехословаччини з російської на українську національну орієнтацію. Треба знати й те, що орієнтація на російську літературну мову після 1945 року торкалася тільки інтелігенції та студентства, в той час як переорієнтація на українську літературну мову – всього "руського" населення. Російську літературну мову сільське населення пасивно толерувало, бо йшлося про післявоєнний період захоплення всім радянським; українізації населення боялося, щоб через неї не приєднали його до того ж Союзу, про що, як про майбутній крок Союзу, весь час твердила антирадянська пропаганда. Потрібно визнати також і те, що й сам процес "українізації" культурно-національного життя "руського" населення Чехословаччини не проходив без хиб та помилок. Одна з них полягала в тому, що, переходячи на українську літературну мову, не було взято до уваги народно-розмовну мову місцевого населення, а було введено у вжиток готову літературну мову київсько-полтавського типу. Тодішні редактори, автори підручників, мовники та інші спеціалісти не допускали до вжитку жодне народне українське слово, якщо його не було в тодішньому російсько-українському словнику (за редакцією академіка Калиновича), який сам по собі значно русифікував українську мову. Тому не можна було вжити українське і одночасно народно-розмовне слово "ногавиці" – лише неукраїнське словникове "штани". Не можна було вживати слова "пліт", "загорода" "вогонь" чи "огень" – лише "тин", "город", "багаття". Замість "будемо робити", "читати", "продовжувати" – перевагу надавали формам типу "робитимемо", "читатимемо", "продовжуватимемо", "надолужуватимемо". Оця нетолерантність та боротьба за неприродну чистоту літературної мови була результатом тодішнього розуміння мовної проблеми, якщо не навмисною тенденцією антиукраїнських сил раптовими змінами досягти антиукраїнських результатів. Люди, які тоді писали й видавали шкільні підручники, працювали в газетах, творили шкільні програми, викладали у школах, були переконані, що вони чинять правильно. Однак сьогодні не можемо не вказати на те, що в цьому питанні дійшло до значних перегинів⁵⁸. Замість "Донеччина — мій рідний край" потрібно було у шкільному підручнику писати: "Карпати — мій рідний край".

Проте не можна не навести ще один дуже важливий аспект т. зв. українізації: викладання у школах перейшло на українську літературну мову, проте учні падали вчилися не в українському, а в інтернаціональному дусі. Учні надалі вчилися про Москву чи Пекін, про Фучіка, Маресьєва, Яношіка та Словацьке національне повстання, а не про свого Духновича, Павловича або про князя Лаборця чи Корятовича, навіть не про українських козаків і не про гордість за свій народ, його культуру та історію. Лише після кількарічної боротьби було дозволено сказати кілька слів у підручниках також про місцевих письменників, проте справжнього національного виховання тут ніколи не було. Тому ми кажемо про "так звану" українізацію, бо й в українських школах та українською мовою діти вчилися любити "міжнародний пролетаріат", а не свого пісню та свою маму, бесіду чи історію.

Подібно вся робота ЧСМ та пізнішої Соціалістичної спілки молоді в округах з українським населенням проходила так само, як і в округах зі словацьким населенням.

Жодного національного та патріотичного виховання української молоді ті організації не проводили.

Наступний період – період посиленої словакізації – в житті українського населення Чехословаччини починається від 1960 року, коли в країні було проведено адміністративну реформу, зліквідовано Пряшівську область, а з нею й українське відділення при відділі шкільництва пряшівського КНК, було прийнято "соціалістичну" конституцію, і ЧСР стала ЧССР – Чехословацькою Соціалістичною Республікою.

Асиміляція життя українського населення проходила весь час та при всіх режимах – під час Угорщини, Австро-Угорщини, першої Чехословаччини, під час Словацької держави, у післявоєнні роки, проте саме від 1960 року починається період якісно новий – період посиленої словакізації. Якщо певні проблеми з українськими школами були від самого початку їх виникнення, якщо частина батьків мала такі чи інші зауваги до практики чи рівня української школи, тепер, протягом одного-двох навчальних років, було переведено на словацьку викладову мову понад сотню шкіл з українською викладовою мовою, тобто майже чи більше половини всіх українських шкіл та більше, ніж за весь попередній період їх існування.

Причому, якби основною причиною зміни викладової мови мала бути незрозумілість української мови чи протести батьків, то протестували вони найбільше на початку українізації, бо частина літературних слів тодішньої книжної мови була незрозумілою; і підручники були "найтяжчі", і учителі найменше підготовлені, і в сім'ях не було старших дітей, які б уже вчилися в українській школі і могли б пояснити молодшим учням незрозумілі слова чи вирази. Проблеми від самого початку й певні протести батьків були, проте такої ненависті до всього українського, яка тут виникла від початку 60-х років, дотепер не було. Тому є багато підстав твердити, що всі "масові" протести і масові зміни не сталися з волі батьків, а йшлося про продуману політику асиміляції всього українського населення, надзвичайно активно підтримувану не тільки шкільними органами держави.

Цей період триває до сьогодні. Трохи його модифікував, проте не змінив 1968-й рік; трохи його змінив, проте не зупинив 1989-й рік, значною мірою його ускладнюють агітатори "Русинської оброди" (РО), які є засобом асиміляційної політики держави і ведуть відверту політику зневаги до всього українського – від української народної пісні до Президента України – і, як діти з вогнем, граються з думкою вводити у школи один з діалектів місцевого населення, "де-українізують" (тобто словакізують) все культурно-національне життя українського населення Чехословаччини (вже перейменували Український національний театр та його Піддуклянський український народний ансамбль, чим ліквідували ці колективи як колективи національної меншості і звели їх до безперспективних провінційних), значний тиск роблять на Музей української культури у Свиднику для його ліквідації як музею культури українського населення Словаччини, на розділення української редакції Словацького радіо у Пряшеві на дві редакції – українську та русинську*, як і на розчленування інших організацій та установ українського населення Словаччини. Вся ця "діяльність" РО збігається з політикою державних органів Словаччини та повністю ними підтримується. Під псевдодемократичним гаслом, що кожен громадянин має право обирати собі будь-яку національну приналежність, Словаччина використовує сепаратистську антиукраїнську діяльність РО для проведення ліквідаторських намірів щодо української національної меншини, а РО саме за таку свою політику отримує неправомірну фінансову та іншу допомогу держави. Саме діяльність РО (та греко-католицької церкви) становить на даному етапі основну форму асиміляційної політики всіх антиукраїнських сил Словаччини.

Отже, жодна держава, в якій аж дотепер довелося жити українському населенню Закарпаття (в тому числі й Пряшівщини), не прагнула всебічного розвитку цієї національної меншини, а прагнула – приховано чи явно – асимілювати це населення. Внаслідок цього зневірилося й само населення і останнім часом пасивно піддається цій політиці. Тим більше, що й сама Україна на практиці все ще не визначила свого ставлення до проблематики українських національних меншин в різних (зокрема сусідніх з нею) державах з корінним українським населенням та не знайшла способів належною мірою піклуватися про життя своїх національних меншин.

*Вже дійшло до розподілу та навіть ліквідації обох «самостійних» редакцій. Існують вже тільки «етнічні передачі» з Кошиць (*Прим. автора*).

До періодизації літературного процесу українців Чехословаччини

Ми вже наводили, що після 1945 року у всьому житті всієї Чехословаччини в результаті закінчення Другої світової війни та факту, що звільнення Чехословаччини від німецької окупації здійснив Радянський Союз, дійшло до величезних змін історичного значення.

Проте наслідки тих змін, зокрема в економічно відсталих областях країни, в житті сіл та містечок, віддалених від центрів політичної та економічної влади, в районах, в яких переважав натуральний спосіб господарювання, (а саме наведені особливості торкаються тодішнього життя українського населення країни), проявили себе не зразу, інколи лише після кількох років, та й то поступово та непослідовно.

В результаті наведених особливостей в українській літературі Чехословаччини ще довго після 1945 року традиційно продовжували існувати тенденції, погляди, художні смаки, традиції та впливи, розуміння завдань літератури з попередніх довоєнних років.

Українську літературу Чехословаччини після 1945 року продовжують творити ті самі автори-письменники, які діяли в ній і до того часу: Федір Лазорик, Іван Мацинський, Василь Гренджа-Донський, Андрій Карабелеш, Олексій Фаринич, Євген Недзельський та ін. В творчості названих авторів з'являються нові теми, інші – оптимістичні – настрої, проте розуміння літератури, її завдань, жанри, в яких вони працювали, засоби, якими вони користалися при творенні художніх образів, нарешті літературна мова, якою вони творили цю літературу тощо залишилися ті самі, що і в їхній довоєнній творчості.

Подібно післявоєнні українські періодичні видання – "Пряшівщина", "Костер", "Колокольчик-Дзвіночок", "Карпатская звезда" чи, пізніше, "Карпатська зірка", "Демократический голос", "Благовісник", "Народні календарі", в яких переважною мірою реалізувалася післявоєнна літературна продукція українських авторів Чехословаччини, виникали й працювали на тих самих засадах та принципах, що й довоєнна українська журналістика Закарпаття та Пряшівщини. І тут з'являються нові теми, нові настрої, нові автори, проте саме розуміння завдань журналістики та художньої літератури залишається те саме, що й до того часу.

Перші книги українських авторів Чехословаччини після 1945 року ("Слово гнаних і голодних" Федора Лазорика та "Белые облака" Івана Мацинського)⁵⁹ містять у собі твори, які виникли у довоєнних, воєнних та післявоєнних роках.

Перша післявоєнна прозова книжка українського автора – "Світанок над селами" Федора Лазорика⁶⁰ – окрім вступних сторінок, на яких "партійний пропагандист Василь Признаний... вирішив виконати добровільне завдання, яке взяв на себе з приводу партійної перевірки, і заснувати в одному із сіл ... єдину сільськогосподарську артіль" (подібні рядки є дійсно задатками "нового" підходу до "нових завдань" літератури), – вся присвячена довоєнному життю карпатського села і теж написана традиційним "класичним" способом. Друга й третя частини названої повісті, які мали розповідати вже про нові, повоєнні часи, може саме тому не були ніколи написаними, бо між тим дійшло до таких величезних суттєвих змін саме в розумінні завдань літератури, що вони вже не могли гармоніювати з первісним задумом автора повісті.

До початку 50-х років навіть держава (чи комуністична партія) ще не втручалася виразним способом у літературні справи, не вимагали від літератури бути "частиною загальнопролетарської справи" чи "художньою ілюстрацією" їхньої політики.

Отже, на підставі наведеного констатуємо, що аж до 1951 року в українській літературі Чехословаччини не настали такі важливі зміни, які б уможливили говорити про новий період розвитку цієї літератури вже від 1945 року. Довоєнний період розвитку української літератури Чехословаччини тривав аж до 1951 року.

Початком 50-х років нагромадилося стільки найрізноманітніших змін в житті Чехословаччини, включно районів, в яких проживало українське населення країни, що вони започаткували якісно новий період розвитку культурно-національного та літературного життя українського населення Чехословаччини.

1950 року доходить до ліквідації УНРП. В цьому ж часі було ліквідовано дитячий "Колокольчик-Дзвіночок", релігійний "Благовісник", демократичний "Демократический голос" і навіть прогресивну "Пряшевщину" (подібно у Празі студентський "Костер" та військову "Карпатську зізду"), отже всю тогочасну українську журналістику, яка працювала на довоєнних принципах.

Замість ліквідованої УНРП рішенням "нових" керівних органів влади виникає 1951 року Культурний Союз українських трудящих – КСУТ, який не мав жодних прав втручатися у будь-яку культурно-національну проблематику (не тільки у справи українського шкільництва, у справи УНТ, Української редакції Чехословацького радіо), але навіть у справи українського видавництва; він смів організувати тільки культурно-освітню діяльність, образно кажучи, смів лише співати і танцювати, організувати читацькі гуртки та читацькі бесіди до книг та організувати передплатників преси, яка те нове життя вихваляла.

Того ж 1951 року виникає нова українська преса Чехословаччини – щотижнева газета "Нове життя", орган КК КПС у Пряшеві, щомісячний журнал "Дружно вперед", орган КСУТу, та "Піонерська газета", орган ЧСМ для українських дітей.

Вагомим чинником нового розуміння художньої літератури та її завдань стало заснування Гуртка українських письменників при Словацькій спілці письменників (ССП)⁶¹ та його друкованого органу "Дукля"⁶². Гурток і "Дукля" стали трибуною для розвитку літератури та науки про неї.

На той самий час комуністична партія вже настільки оволоділа всіма галузями життя країни, настільки уніфікувала все суспільно-політичне життя країни, що вже прямо диктувала свою волю всім ділянкам життя в країні.

Перший загальнословацький ідеологічний актив (нарада) ідейних працівників, представників усіх видів культури та мистецтва, скликаний ЦК КПС, на якому були визначені шляхи розвитку всім видам і завдання всім творцям культури та мистецтва, теж припадає на той самий 1951 рік.

На той самий час припадає також початок т. зв. періоду перших книжок переважної більшості нових авторів української літератури Чехословаччини. Саме після 1951 року, окрім Лазорика, Мацинського та Гренджі-Донського, в українську літературу Чехословаччини своїми першими книжками художніх творів вступили: Михайло Шмайда⁶³, Василь Зозуляк⁶⁴, Андрій Карабелеш⁶⁵, Федір Іванчов⁶⁶, Юрко Боролич⁶⁷, Михайло Питель⁶⁸, Іван Прокіпчак⁶⁹, Андрій Кусько⁷⁰.

Ці автори – люди старшого віку, переважно літературні початківці. Природно, що саме вони, без літературної практики, прагнули реалізувати у своїх творах якраз оте "нове", "партійне" розуміння завдань художньої літератури як художньої ілюстрації політики. В їхніх "художніх" творах вже можна говорити про "нове": про нові теми (війна, до- і післявоєнне життя), "нові прийоми" (чорно-біле бачення світу; все старе — погане, все нове — добре), "нове розуміння" чи спрямування літератури. Зрозуміло, що ступінь новизни у творах названих авторів чи залежність окремих авторів від партійних вказівок були неоднаковими, проте взагалі були значно високими. Ці автори (як початківці) були настільки не завантажені старими "буржуазними" практиками літератури та літературними традиціями, настільки захоплені новизною післявоєнних тем, що навіть не намагалися нав'язувати на якийсь попередній період розвитку тієї літератури чи, не дай боже, чинити опір "новому" розумінню літератури. Навпаки, вони прагнули засвоїти все нове і стати його виразниками. Окремих авторів інколи трохи рятувала різниця в таланті (Михайло Шмайда) чи історична тема ("Ілько Сук" Івана Прокіпчака), проте не часто і не багатьох.

Не можна не підкреслити, що цей період розвитку літератури виробив також свій тип літературної критики, який пізніше охарактеризував та оцінив сам її головний представник Ілля Волощук такими словами:

"Некоторые читатели и даже писатели, в числе первых и я, считали, что наша литература молода, что писатели и поэты почти все новички на литературном поприще, а, следовательно, нечего к ней предъявлять больших претензий; нужно найти мерку, – малую, местную, областную мерку, с приложением которой и малая литература может показаться великой. Но, как оказалось, от такой мерки не выиграли ни читатели, ни писатели, ни сама литература"⁷¹.

Отже, від 1951 до 1956 року в українській літературі Чехословаччини існував період, який цілим рядом суттєвих ознак відрізнявся від попереднього та, як побачимо, і від наступного періодів.

Зростання інтелектуального рівня українських літературних сил, прихід нових літературних сил до літературного процесу, вплив чехословацького літературного процесу на український літературний процес в Чехословаччині, а також важливі суспільно-політичні події в комуністичному світі, спричинилися до того, що після XX з'їзду КПРС можемо спостерігати новий період розвитку всього культурно-національного, в тому числі й літературного життя українців Чехословаччини.

Зміни, спочатку невеличкі та спорадичні, які привели до цілковитих та суттєвих змін розуміння специфіки художньої літератури, почалися, на цей раз, не так зі змін в самій літературній творчості письменників, як зі змін в поглядах літературних критиків на літературу.

Від аналітичної статті Федора Ковача "Нотатки про художню прозу "Дуклі" за 1953-55 роки"⁷² через статті-рецензії чи наукові статті-розвідки професора Леонтія Копецького з Праги, Василя Хоми, Івана Гірки, Андрія Червеняка, Йосифа Шелепця з Пряшева, Олега Микитенка з Києва, пізніше Федора Гондора з Братіслави, Івана Мацинського з Пряшева, Ореста Зілінського та Вацлава Жидліцького з Праги невпинно зростали вимоги до літературних творів. Одночасно формувалася літературна критика, яка вимагала оцінювати літературні твори за суто літературними вимогами без знижки на актуальність теми, початковість автора, регіональність літератури чи з оглядом на інші ознаки чи труднощі провінціальної літератури.

Все це привело до суттєвих змін у власному літературному процесі, де першим по-новому відгукнувся на нове розуміння літератури та її завдань Михайло Шмайда романом "Тріщать криги" (Пряшів, 1958).

Можна констатувати, що саме однозначні вимоги оцінювати літературні твори "місцевої" української літератури за вимогливими чехословацькими та українськими радянськими літературознавчими вимогами привели до появи справді нових і вартісних авторів у цій літературі – Степана Гостиняка, Михайла Шмайди, Єву Бісс, Івана Мацинського, Федора Лазорика, Юрка Боролича, Йосифа Збіглей, Йосифа Шелепця та інших.

Зростання сили й значення літературної критики для всього літературного процесу привело одночасно й до народження бойового відділення літературної критики, до публіцистики, яка від початку 60-х років стала досягати такого рівня, що нею вже не могли не цікавитися як літературні та суспільно-політичні сили України, так і представники зарубіжної україністики.

Українські письменники Чехословаччини, зокрема літературні критики та сформовані в їх рядах публіцисти, взяли на себе зобов'язання турбуватися бодай про найосновніші проблеми культурно-національного життя української національної меншини Чехословаччини, оскільки "вічно відсталий КСУТ" (І. Мацинський) надалі слухняно не втручався в жодні подібні питання життя українського населення країни. При цьому літературний рух українців Чехословаччини переростав межі турбот про розвиток художньої літератури та поширювався на все культурно-національне життя і, подібно як в той час і в Україні, ставав серйозним чинником життя всього українського населення Чехословаччини.

Про загальноукраїнське значення цього руху свідчать нині чільні представники тогочасної десидентської України. Так, наприклад, Іван Дзюба, говорячи про 60-ті роки, підкреслив ту "...надзвичайну роль, яку відіграло це вогнище українського життя, української духовності в Словаччині і в усій Чехословаччині, а особливо на Пряшівщині, у національно-культурному відродженні України, починаючи особливо від 60-х років. Для нас (в Україні – Ю.Б.), для яких не існувало найелементарніших людських свобод, те, що тут українці хоч якоюсь мірою могли говорити про свої потреби, ...про свою культуру, про історію України, те, чого не могли сказати ми в себе вдома, мало величезне значення. Ті літературні твори, які публікувалися, ті видання, які тут були і які всякими правдами і неправдами потрапляли до нас на Україну, мали великий відгук, скликали, зацікавлювали людей і давали їм надію. В журналах "Дукля", "Дружно вперед", газеті "Нове життя", Календарях, Наукових збірниках Свидницького музею публікувалися і наукові праці, і літературні твори, яких ми не могли друкувати в себе вдома... І все те потім потрапляло знову ж таки до нас на Україну і збуджувало літературне, культурне і взагалі духовне життя. Особливо цей вплив був інтенсивний в період 1966, 1967, 1968 аж до 1969 року, до того розгрому, до якого було загнано всю інтелігенцію Чехії та Словаччини"⁷³.

Цей бурхливий позитивний період розвитку літературної діяльності, зростання ваги й значення літературно-критичних та публіцистичних поглядів на проблеми культурно-

національного життя українського населення Чехословаччини, який поступово поширювався на українців усіх прокомуністичних країн, явно обурював представників партійного керівництва як в Чехословаччині, так і в Україні та в Москві⁷⁴.

Ці питання як дуже небезпечні обговорювалися навіть на зустрічі Політбюро ЦК КПРС та Президії ЦК КПЧ в Чірній-на-Тисі (червень 1968-го), про що свідчать протоколи тих зустрічей.

Тому після приходу танків найконсервативніші представники партійного керівництва та ангажовані консолідатори із самого українського суспільно-політичного та літературного життя зробили все для того, щоб зупинити цей розвиток і повернути весь український літературний рух Чехословаччини на колишнє оспівування партійної політики та на її вихваляння.

З культурно-національного та літературного життя українського населення Чехословаччини було виключено найактивніших його представників — Івана Мацинського, Михайла Шмайду, Єву Бісс, Юрія Бачу, Йосифа Шелепця, Павла Мурашка, Миколу Мушинку, Василя Дацея та ряд інших.

У питаннях про специфіку, роль, місце та значення художньої літератури знову ввійшли в ужиток погляди про потребу служіння літератури "загальнопролетарській справі", що знайшло свій вияв у тезі про "ангажованість" літератури та про важливість принципу партійності літератури. Тематично ця література повертає до подій Другої світової війни, до партизанського руху та до зображення "героїв" боротьби проти фашизму, де всюди працює односторонньо і спрощено.

В той час повністю зникає публіцистика⁷⁵, а літературна критика знову обмежується поверховим рецензуванням окремих книжкових видань.

Як зазначено на іншому місці, відступ від справжніх та вимогливих літературознавчих критеріїв відкинув цю літературу на початок 60-х років, а в багатьох позиціях ще далі — назад у 50-ті роки⁷⁶.

Все це створювало зовсім інші умови для розвитку художньої літератури українців Чехословаччини і було дальшим "новим" періодом її розвитку.

Від 1985 року, коли на радянській політичній сцені з'явився Михайло Горбачов зі своєю уявою про потребу перебудови всього життя Радянського Союзу, в чехословацькому житті стали виникати також умови для нового розуміння цілого ряду явищ суспільно-політичного життя. Однак представники українського культурно-національного життя Чехословаччини навіть у натяках не пішли за тою новою хвилею, хоч саме їм (а не словакам і чехам) та хвиля мала бути найближчою та найбільш зрозумілою як з формального боку (близькість та зрозумілість мови), так і по суті, бо там обговорювалися вже й питання існування та розвитку українського народу та його долі. Вони не пішли навіть на передрук бодай найяскравіших "радянських" матеріалів, проти яких не насмілилися б виступити навіть найдогматичніші представники тогочасного партійного керівництва ЧССР, і до останніх днів старого режиму непохитно зіставали на "правильних" партійних позиціях.

Все це є доказом того, що тогочасні функціонери діяли не настільки з партійного примусу, як переважно і перш за все з власних переконань та з власного страху за власну кар'єру.

Тому в "нашому" середовищі не можна говорити навіть про зародки якогось нового розуміння завдань літератури аж до кінця 1989 року.

Навіть після подій 1989 року в українському середовищі Чехословаччини не дійшло до принципових змін у розумінні цих питань. В більшості випадків керівниками установ та інституцій падали зістали ті самі функціонери, що й у попередні роки, внаслідок чого не змінилося ставлення ними керованих організацій та установ до нового розуміння справ чи до нових завдань.

До "певних" змін, не завжди принципових чи суттєвих, доходить лише поступово, повільно та некоординовано, хоч відомо, що до потрібних суттєвих змін для всебічного розвитку української національної меншини (тепер уже) в Словаччині, не дійде автоматично, без продуманої та цілеспрямованої боротьби на захист тої меншини проти всіх її недоброзичливців. Тим більше, що в самому українському середовищі Словаччини доходить до роздрібнення позитивних чи прогресивних сил та до концентрації та активізації режимних сил.

Підсумовуючи, в рамках одного періоду від 1945 року до сьогодні, можна навести такі (під) періоди розвитку українського літературного життя в Чехословаччині:

1. Довоєнний період розвитку української літератури Чехословаччини тривав принаймні до 1951 року. Аж до того часу переважали тут попередні погляди на роль і завдання літератури, а сума нових факторів не створила принципово нових умов чи форм існування та розвитку цієї літератури.

2. Від 1951 року виникають нові умови та нові форми розвитку цієї літератури: ліквідується існуючі та виникають нові організації для потреб цього населення — КСУТ та, зокрема, Українська філія (чи секція) при ССП. Виникає нова преса — "Нове життя", "Дружно вперед", "Піонерська газета" та, зокрема, літературний журнал "Дукля" — орган Української філії ССП, виникає книжкове видавництво — в-во КСУТ; з'являються нові книжки нових авторів. Від того часу утверджуються "нові" погляди на завдання та розуміння художньої літератури як частини "загальнопролетарської справи" як складової частини політики керівної сили суспільства — комуністичної партії.

Цей період — період перших книжок — визначається кількісним зростанням української художньої літератури, проте він не створив вартісних літературних творів. У цьому періоді ще не сформувалася українська літературна критика Чехословаччини.

3. Двадцятий з'їзд КПРС у 1956 році знаменував собою початок нового періоду майже всіх галузей життя у всіх прокомуністичних країнах Європи, в тому числі і в розвитку культурно-національного та літературного життя українців Чехословаччини. Зміни, викликані цією історичною подією, уможливили проявити себе внутрішнім силам, які виникали та розросталися у самому літературному процесі українців Чехословаччини. Для цього періоду розвитку української літератури Чехословаччини характерні: поява молодих авторів, "нових" (інакших) творів "старих" авторів, виникнення літературної критики та публіцистики, боротьба, спочатку слабка й спорадична, за нове розуміння літератури, за нові критерії її оцінки на підставі властивих літературі літературознавчих вимог та внутрішніх законів її розвитку.

4. Такий розвиток культурно-національного та літературного життя народів та національностей країни був проти волі партійного керівництва КПЧ та КПРС, тому його було насильно зупинено танками, які в серпні 1968 року окупували Чехословаччину як провідну країну реформаторського руху. Після цієї події в Чехословаччині настає період повернення до старого догматичного розуміння завдань, специфіки, ролі та значення художньої літератури.

Цей період визначався виключенням з літературного процесу найактивніших діячів попереднього періоду, майже зникненням літературної критики та, зокрема, публіцистики, значним зниженням художнього рівня літературних творів. Він тривав аж до подій 1989 року, хоч початок його кінця припадає на 1985 рік.

5. Від початку 90-х років починають змінюватися умови всього життя Чехословаччини, однак наслідки попереднього періоду були настільки несприятливими та негативними, що в тому житті не доходить (чи бодай не зразу доходить) до якихось виразних чи суттєвих змін на краще.

Експансія словацької національної ідеї, яка всі свої сили зосередила на створенні держави словацького народу, занепад державного піклування про розвиток національних меншин країни, перевага приватновласницьких відносин в економічному, культурно-національному житті народу і національностей країни, зовнішні та внутрішні антиукраїнські втручання в культурно-національне життя української національної меншини в Словаччині, як і вихолощеність цього життя попереднім розвитком від скільки-небудь творчих людей і творчих починань, — все це створило надзвичайну складність у житті української національної меншини, в тому числі і в її літературному житті.

Внаслідок сказаного тут до сьогодні не перемогли виразно нові погляди та тенденції, хоча основні передумови для нового періоду життя були створені суттєвими змінами 1989 року.

Отже, можна стверджувати про початок нового періоду в розвитку культурно-національного та літературного життя українців Чехословаччини (чи тепер вже лише Словаччини) від початку 90-х років, хоча виразних результатів цього нового періоду ще не видно і за перемогу якого ще потрібно буде добре повоювати.

Замість висновків

Виходячи з істини, що все в житті проходить у часі, просторі та в умовах — різних та взаємозалежних, ми намагалися звернути увагу на умови розвитку літературного

процесу українців Чехословаччини, в залежності від яких проходило літературне життя української національної меншини в Чехословаччині після 1945 року, вважаючи, що значно важче і потрібніше розібратися в умовах розвитку художньої літератури, ніж проаналізувати, тобто визначити художні особливості окремого літературного твору.

Проте, визнаючи важливість впливу умов та обставин на розвиток того чи іншого явища, ми одночасно наголошуємо на вирішальному значенні особистості, конкретної особи, таланту письменника для розуміння та сприйняття умов.

Таж у тому самому суспільстві і в тому самому часі, при тих самих умовах та обставинах живуть і працюють різні автори і досягають, саме в залежності від неоднакового таланту, від неоднакового розуміння мистецтва і свого місця в суспільстві, від неоднакового ставлення до навколишніх умов та їх сприймання — неоднакових результатів своєї творчості.

Умови — а їх не треба недооцінювати — тиснуть неймовірно сильно і в нашому середовищі не раз загрожували навіть абсолютними наслідками — муками та смертю негіддливих та їхніх найближчих, проте, і в таких крайніх умовах вирішує людина, чи піддатися тискові впливів, або прийняти навіть абсолютні наслідки та не піддатися впливам, якщо вони не збігаються з її поглядами на те чи інше явище.

Тому, аналізуючи реальні здобутки літературного процесу українців Чехословаччини після 1945 року, треба мати на увазі складні та переважно несприятливі умови його розвитку, проте необхідно оцінювати ті умови лише як основні передумови, які могли сприяти розвиткові чи гальмувати його, а вирішальним фактором остаточного розвитку того процесу необхідно визнати талант письменника чи літературного критика, його розуміння навколишнього світу та його ставлення до того світу, його розуміння свого місця та завдань у тому складному світі.

З такої точки зору беремося і до оцінки нашої праці.

В часі, коли ми її писали, то не мали сприятливих умов об'єктивно глянути на реальні здобутки українського літературного процесу зазначеного періоду. І саме тому, щоб ті умови не змусили нас писати про "скромне" як про "величезне", про "бажане" як про "дійсне" чи "переможне", про "майже безвихідне" як про "єдино правильне", ми зайнялися "лише" виявленням та аналізом умов та обставин, які формували культурно-національне та, зокрема, літературне середовище українців Чехословаччини.

Отже, і наша робота зумовлена різними обставинами, проте нам видається, що вона написана нами за нашим розумінням законів розвитку суспільного, в тому числі й літературного, життя.

Зрозуміло, в інших умовах особливості нашої праці були б іншими — від формулювання теми через методи її опрацювання аж до рівня її написання, але те, що в нашій роботі є від нас, сподіваємося, зостане найдовше і допоможе наступним дослідникам нашої теми — українського літературного процесу в Чехословаччині після 1945 року — зрозуміти багато чого і зробити дальший крок у правильному його висвітленні.

* * *

Порівнюючи літературний рух Закарпаття середини XIX ст. і умови розвитку літературного життя українців Чехословаччини після 1945 року, — можна спостерегти паралель у тому, що в обох періодах ми є свідками короткочасного інтенсивного позитивного розвитку культурно-національного та літературного життя тієї національної меншини, однак ці періоди розвитку — в обох випадках — не привели до остаточної перемоги позитивних тенденцій та до остаточного розв'язання тодішніх і теперішніх завдань і проблем, а, навпаки, призвели до поступового роздрібнення сил і нівеляції здобутків та успіхів. У літературному доробку українців Закарпаття середини XIX ст., як і в літературному доробку українців Чехословаччини після 1945 року, є вартості, які можна порівнювати з тогочасним і сучасним доробком тогочасної та сучасної української чи словацької літератури, проте ні тоді, ні тепер українська література Закарпаття та українська література Чехословаччини не вирішила своїх основних завдань, тобто не забезпечила свого подальшого позитивного розвитку.

В обох випадках асиміляційні антиукраїнські тиски були настільки інтенсивними та міцними, що прогресивні сили цієї меншини не були здатними протистояти їм та на постійно втримати свої початкові успіхи.

Кульмінацією позитивного періоду розвитку⁴ українського культурно-національного та літературного життя закарпатських українців середини ХІХ ст. були перші післяреволюційні роки революції 1848 року, після яких став ще сильнішим асиміляційний мадярський тиск; кульмінацією позитивного періоду розвитку українців Чехословаччини після 1945-го стали роки 1958-1968, а після них повернувся ще більш догматичний період партійного комуністичного розуміння завдань культури та літератури, від якого українська національна меншина та її інтелігенція не може отямитися (навіть після подій 1989 року) до сьогодні.

Отже, найближче і найважливіше наше завдання полягає в тому, щоб усвідомити собі критичний стан культурно-національного життя української національної меншини в Словаччині на сучасному етапі її життя, тобто остаточно розібратися саме в причинах, умовах та обставинах такого її розвитку на різних етапах її життя та знайти сили й способи об'єднатися для того, щоб зупинити сучасні тенденції, які ведуть до зникнення того життя та повернути те життя на шлях позитивного розвитку.

На сучасному етапі життя української національної меншини в Словаччині існують три фактори, від яких вирішальною мірою залежить її подальший розвиток: умови, які для такого чи іншого її розвитку створює країна їхнього проживання, тобто Словаччина, умови, які для такого чи іншого її розвитку створює матірня країна тої національної меншини, тобто Україна, розуміння свого становища та своїх завдань самою національною меншиною, зокрема її інтелігенцією.

Причому якщо перший фактор, який діє уже протягом сторіч (тому, що й попередні режими нинішньої Словаччини ніколи не прагнули позитивного розвитку української національної меншини Закарпаття та Чехословаччини), відіграє величезну негативну роль у розвитку тої меншини, а другий фактор ще не почав діяти на позитивне розв'язання сучасного критичного стану української національної меншини у Словаччині (бо Україна ще не усвідомила собі значення її допомоги для життя її національних меншин у різних країнах світу), то лише сконцентрована діяльність сил третього фактора — активна діяльність самої меншини та її інтелігенції — може змінити те становище на краще.

Примітки

¹ На наш лист з Києва Віктору Копчаку, в якому ми писали про те, що така ситуація є ненормальною і неморальною і пропонували йому чимскоріше змінити її, Копчак захищався саме потребою єдності поглядів на наші народні справи.

² Франко З. Український альманах в Чехословаччині. — "Дружно вперед", 4, 1954, 12, с. 30. Гуреїв О. Альманах українських письменників Чехословаччини. — "Дукля", 3, 1955, 3, с. 153-156. Пізніше про українську літературу Чехословаччини писали: Кочур Г., Ле І., Патрус-Карпатський А., Петренко М., Пінчук С., Поп В., Сердюк П., Шевчук В., Цмокалейко Д., Льницький М. та інші.

³ Корецькі Р. Almanach "Duklja". — Sovietska literatura, 1954, 6, 8. 734-746.

⁴ Микитенко О. Результати перших спроб. — "Дукля", 3, 1956, 1, с. 140-152.

⁵ "Дукля", 2, 1954, с. 190-197.

⁶ Ковач Ф. Нотатки про художню прозу "Дуклі" за 1953-1955 роки. — "Дукля", 5, 1957, 2, с. 97-103.

⁷ Хома В. О новой повести В. В. Зозуляка "В кровавом тумане". — "Дукля", 5, 1957, 3, с. 88-107.

⁸ Волошук И. Задачи украинской литературы после XI съезда Коммунистической партии Чехословакии. — "Дукля", 6, 1958, 4, с. 3-6.

⁹ Мацинський І. Виступ на конференції КСУТ. — "Дукля", 7, 1959, 2, с. 97-100.

¹⁰ Волошук И. О литературе накануне съезда социалистической культуры. — "Дукля", 7, 1959, 2, с. 101-103.

¹¹ Там же.

¹² Бача Ю. Думки над книжками. — "Дукля", 5, 1957, 3, с. 108-113.

¹³ Волошук И. О лирике украинских поэтов Пряшевщинн. — "Дукля", 6, 1958, 3, с. 76-80.

¹⁴ Муличак Ю. Перші спроби. — "Дукля", 6, 1958, 2, с. 205-206.

¹⁵ Волошук И. Задачи украинской литературы после XI съезда КПЧ. — "Дукля", 6, 1958, 4, с. 3-6.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Хома В. Замечательный талант. — "Дукля", 6, 1958, 4, с. 79-86.

¹⁹ Там же.

- ²⁰ Цит. за кн.: Бурсов Б. Мастерство Чернышевского-критика. — Ленинград, 1959, с. 46 и 51.
- ²¹ Гириак М. За ідейну і художню правду, проти перекирчуень. — "Дукля", 8, 1960, 4, с. 106-121. Відповідно Гириаку була наша стаття "Ми теж за правду, проти перекирчуень". — "Дукля", 9, 1961, 1, с. 97-103, в якій, по суті, ми повністю стали на бік Хоми. Після нас у дискусію про роман втрутився знову Василь Хома ("Де ж правда?". — "Дукля", 9, 1961, 3, с. 73-79 та 4, с. 96).
- ²² Волощук І. О лирике українських поетів. — "Дукля", 6, 1958, 3, с. 75.
- ²³ Волощук І. Українська література в Чехословаччині. — КСУТ, 1957, с. 220.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ Шлеспський А. Три зборника. — "Дукля", 6, 1958, 4, с. 86-91.
- ²⁶ Гондор Ф. "Дуклі" 10 років. — "Дукля", 11, 1963, 1, с. 5-10 та Гондор Ф., Ширший розмах "Дуклі"! — "Дукля", 11, 1963, 4, с. 64-70.
- ²⁷ "Дукля", 12, 1964, 1, с. 2-8.
- ²⁸ "Дукля", 12, 1964, 4, с. 1-8.
- ²⁹ "Дукля", 15, 1967, 5, с. 1-14.
- ³⁰ "Дукля", 13, 1965, 1, с. 1-20 та 2, с. 37-55.
- ³¹ Сюди слід додати наукову розвідку Маціньського "Розмова сторіч". — Пряшів, 1965, с. 13-230.
- ³² Рудловчак Олена. Проблеми і завдання дослідження літературної спадщини та сучасного стану літератури українців Східної Словаччини. — "Дукля", 8, 1960, 2, с. 105-107 та згадуваний там Перший науковий актив укіністів, який відбувся в січні 1960 року у Пряшеві.
- ³³ При заснуванні УС ССП 1952 року вона нараховувала 11 членів, 1963 року — 9.
- ³⁴ Число членів КПУЛ "Дружба" коливалося від 700 до 900.
- ³⁵ Маціньський І. Українська філія ССП між III та IV з'їздами чехословацьких письменників. — "Дукля", 15, 1967, 5, с. 1-14.
- ³⁶ Жидліцький В. Роман та його художня проблематика в українській літературі Чехословаччини. — "Дукля", 15, 1967, 5, с. 57-72.
- ³⁷ Література чехословацьких українців. 1945-1967. Проблеми й перспективи. СПВ-ВУЛ у Пряшеві, 1968, с. 158. Окремі розділи опрацювали: Юрій Бача, Орест Зілінський, Іван Маціньський, Олена Рудловчак, Василь Хома, Андрій Червеняк, Йосиф Шелепець. Бібліографічний покажчик книжкових видань... опрацював Орест Зілінський. Покажчик критичних матеріалів... — Андрій Пестременко. Там же, с. 4.
- ³⁸ М. Мушинка, П. Мурашко та інші громадяни Чехословаччини роками передплачували десяткам читачів в Україні та в інших країнах українську пресу Чехословаччини. М. Шмайда стверджує, що в окремих роках він передплачував пряшівські видання для закордону в сумі понад три тисячі крон. У нас на руках квитанції про те, що лише у 1969 році ми передплачували нашу пресу на 36 закордонних адрес. Лише в одному році і лише на одну адресу в Югославію (М. Каган, Бая Лука, Грмечка 2) ми надіслали 200 штук пряшівського Народного календаря.
- ³⁹ Дзюба І. Шевченко і Петефі, Sborník Ševčenkovský, FF UPJŠ, Prešov, 1965, 8. 46-65.
- ⁴⁰ Олень О., Ніч на полонині. Пряшів, 1964. Антонич Б.-І., Перстені молодості. Пряшів, 1996. Винниченко В., Оповідання. — Пряшів, 1968. Фальківський Д., Ранені дні. Пряшів, 1969 та інші.
- ⁴¹ Бача Ю., Шелепець Й. Невже ж забудеться? (до ювілею М. Грушевського). "Дукля", 14, 1966, 4, 56-57. Бача Ю. Не все чорне, що Куліш (до ювілею П. Куліша). "Дукля", 15, 1967, 4, 58-66. Бача Ю. Олесю Гончару сповнилося 50 років. "Дружно вперед", 18, 1968, 4, 15 та інші.
- ⁴² Бача Ю. До питання про періодизацію української радянської літератури. "Дукля", 14, 1966, 1, 57-59. Театр поезії виступав з нашим монтажем забороненої української радянської поезії п. з. "Воскресіння", з монтажем творів І. Франка п. з. "Ненавиджу русинів" тощо.
- ⁴³ Дивись бібліографію української преси Чехословаччини 60-х років!
- ⁴⁴ Шима П. Безкрилий Ікар. "Дукля", 7, 1959, 2, 118-119. Червеняк А. За поезію — достойною наших днів. "Дукля", 8, 1963, 1, 83-93. Над картою нашої поезії. "Дружно вперед", 13, 1963, 7-8, 38. Манифест повноліття. "Дукля", 11, 1963, 4, 75-79. Зелені неони зелені. "Дукля", 2, 1964, 3, 75-77. Зілінський О. Поезія в минулорічній "Дуклі". "Дукля", 15, 1967, 2, 44-46. Микитенко О. Результати перших спроб. "Дукля", 4, 1956, 1, 140-152.
- ⁴⁵ Ковач Ф. Нотатки про художню прозу "Дуклі" за 1953-55 роки. "Дукля", 5, 1957, 2, 97-103. Бача Ю. Думки над книжками. "Дукля", 5, 1957, 3, 108-113. Червеняк А. Хороший замисел. "Нове життя", 8, 1958, 11, 4. Хома В. Замечательный талант. "Дукля", 6, 1958, 4, 79-86. Бача Ю. Чи вірно ви зобразили життя?. "Дружно вперед", 9, 1959, 4, 20-21. Гириак М. За ідейну і художню правду, проти перекирчуень. "Дукля", 8, 1960, 4, 106-121. Бача Ю. Ми теж за правду, проти перекирчуень. "Дукля", 9, 1961, 1, 97-103. Хома В., Де ж правда?. "Дукля", 9, 1961, 3, 73-79. Бача Ю. Проблема відображення життя в сучасній українській літературі Східної Словаччини. "Дукля", 9, 1961, 4, 80-89. Гондор Ф. "Дуклі" десять років. "Дукля", 11, 1963, 1, 5-10. Шелепець Й. Думки опівночі. "Дукля", 12, 1964, 4, 68-69. Червеняк А. До проблем української літератури в Чехословаччині. "Дукля", 13, 1965, 2, 68-73. Шелепець Й. Стан, можливості та перспективи нашої літератури. "Дукля", 13, 1965, 2,

76-83. Зілинський О. Куди йти літературі чехословацьких українців. "Дукля", 132, 1965, 2, 94-99 та інші.

⁴⁶ Про МАУ дивись "Нове життя". 39, 1990, с. 6 та наш спогад "Спроба створити МАУ", WWW.JURBACA.SK

⁴⁷ Література чехословацьких українців. 1945-1967, проблеми й перспективи // редактор та упорядник О. Зілинський. — Пряшів, 1967.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Сюди належать: Деякі проблеми розвитку української літератури в Чехословаччині (післявоєнний період) Федора Ковача (Пряшів, 1973), Слово про поезію та постів (того ж автора) (Пряшів, 1978). Життя і творчість Федора Іванчова М. Романа (Пряшів, 1976), Слово про Федора Лазорика Василя Комана (Пряшів, 1978). Василь Зозуляк, Збірник статей до 70-річчя з дня народження (Пряшів, 1979).

⁵⁰ Дивись прим. 49. Всі наступні зауваження стосуються праці Ковача Ф. Деякі проблеми розвитку української літератури в Чехословаччині (післявоєнний період). — Пряшів, 1973.

⁵¹ Дивись збірник публіцистики "Пером і словом". — Пряшів, 1972, який є яскравим свідченням того, як можна і пером нічого не написати, і словом нічого не сказати. Дивись переможців окремих літературних конкурсів, окремих носіїв національної премії за літературу, "нових" авторів 70 — 80-х років тощо.

⁵² Ганущин С. Високі сходи. — Пряшів, 1974. Оповідання. — Пряшів, 1981.

⁵³ Молоде вино. — Пряшів, 1982.

⁵⁴ Для прикладу: три романи М. Дробняка, як визнав сам автор, написані на молодіжну тематику саме тому, бо за "молодіжні" твори виплачували, крім гонорару, ще й грошові премії. Дивись його ж висловлювання в словацькому літературному журналі "Romboid" (1985) про проблеми й перспективи української літератури Чехословаччини.

⁵⁵ Коли пленарне засідання ОК КСУТ у Пряшеві у 1962 р. прийняло постанову, щоб ЦК КСУТ інформував ЦК КПЧ про те, що в окремих українських селах Пряшівського району виділяють з місцевих бібліотек українські книги, працівники ОК КПС у Пряшеві назвали ініціаторів постанови антипартійною, антидержавною та націоналістичною групою і вимагали від них відкликати відповідну постанову. Пізніше партійні органи не раз надавали активістам українського життя подібні оцінки їхньої діяльності.

^{55a} Дивись в цьому збірнику 31 лист самому собі, с.

^{55b} Дивись "Дукля", 1995, ... с.21-24

⁵⁶ Пряшевщина, 1, 1945, ч. 1.

⁵⁷ З власного досвіду можемо навести, що в класах висіли списки учнів, де зазначався кожен випадок з життя українського слова, за кожне з яких потрібно було заплатити штраф, аж поки учні зовсім не відкликли від народнорозмовної бесіди і не почали говорити по-російськи. Така практика проводилася в різних "російських" школах Пряшівщини.

⁵⁸ Коли ми замість словникового "навмисне" вжили зрозуміліше українське слово "нароком", якого не було в словнику Калиновича (хоча там було "ненароком"), завідуючий кафедрою української мови та літератури доцент Петро Бунганич не тільки вилаяв нас на засіданні кафедри, але вважав за необхідне виступити проти нас й у газеті. Дивись "Нове життя". Пряшів, 14, 1964, ч. 36, с. 4. У нашій відповіді ми вказували на небезпеку та шкідливі наслідки такої мовної практики.

⁵⁹ Видало в-во УНРП у Пряшеві V 1949 р., обидві під числом 1 (див. прим. 56).

⁶⁰ Лазорик Ф. Світанок над селами. Повесть у трьох частиках, частина перша. — Пряшів, в-во КСУТ, 1953.

⁶¹ Дивись прим. 33.

⁶² Дивись прим. 53.

⁶³ Шмайда М. Паразити. Повесть. — Пряшів, КСУТ, 1953.

⁶⁴ Зозуляк В. Одноактныя пьесы. — Пряшів, КСУТ, 1952. Пьесы. - Пряшів, КСУТ, 1953.

⁶⁵ Карабелеш А. На смертельном рубеже. Стихи и проза. — Пряшів, КСУТ, 1953. В Карпатах. — Пряшів, КСУТ, 1955.

⁶⁶ Іванчов Ф. Підіймається хлібороб. — Пряшів, КСУТ, 1954.

⁶⁷ Боролич Ю. Дарунок. — Пряшів, КСУТ, 1954.

⁶⁸ Питель М. Павутиння. — Пряшів, КСУТ, 1955.

⁶⁹ Прокіпчак І. Ранок. — Пряшів, КСУТ, 1955.

⁷⁰ Кусько А. Селянська правда. — Пряшів, КСУТ, 1957.

⁷¹ Волошук Й. О лирике украинских поэтов Пряшевщины. — "Дукля", 6, 1958, 3, 76-80.

⁷² "Дукля", 5, 1957, 2, 97-103.

⁷³ "Нове життя", 44, 1994, 8, 1.

⁷⁴ Пряшів в центрі уваги Києва та Москви. — "Нове життя", 43, 1993, 47, 1-2. Для припинення подібних поглядів було використано навіть офіційний візит міністра вищої освіти СРСР (весна 1968-го), який між офіційними пунктами своєї програми під час візиту до Братислави й Праги мав також пункт про антипартійні та антирадянські писання українських публіцистів Чехословаччини.

⁷⁵ Дивись прим. 43.

⁷⁶ Бача Ю. За і проти. — Кошиці, 1990, с. 131.

Пояснення скорочень-абревіатур

- ЧССР — Чехословацька Соціалістична Республіка.
- КПЧ, КПС, ЦК, КК, ОК — Комуністична партія Чехословаччини, Комуністична партія Словаччини, Центральний комітет, Крайовий (обласний) комітет, Окружний (районний) комітет.
- КПРС — Комуністична партія Радянського Союзу.
- КПУ — Комуністична партія України.
- СНР — Словацька Національна (Народна) Рада — найвищий представницький орган Словаччини. Нині — Національна Рада Словацької Республіки.
- КНК, ОНК, МНК — Крайовий (обласний) національний комітет, Окружний (районний) національний комітет, Місцевий національний комітет — виконавчі органи влади в області, районі, селі.
- ЧСМ — Чехословацька спілка молоді — єдина молодіжна організація в ЧССР у 1949-1968 рр.
- УНРП — Українська Народна Рада Пряшівщини — представницький орган української національної меншини Чехословаччини в 1945— 1950 рр., який мав вирішувати всі культурно-освітні та національні справи русько-українського населення. УНРП зліквідовано 1950 р.
- РУШ - Реферат українського шкільництва — офіційна установа при Повереництві (представництві) шкільництва СНР, яка керувала всіма шкільними та культурно-освітніми справами українського населення Чехословаччини від 1945 до 1950 року.
- СМК — Союз Молодежи Карпат — Спілка Молоді Карпат - молодіжна організація русько-української молоді Чехословаччини, яка виникла у 1945 році і розгорнула велику культурно-освітню діяльність, зокрема, серед студентської молоді Пряшівщини. У 1949 році вона була одною з чотирьох молодіжних організацій, які створили ЧСМ, після чого жодна молодіжна організація в Чехословаччині не дбала про виховання української молоді Чехословаччини.
- УНТ - Український (народний) національний театр у Пряшеві — єдиний професійний український театр у світі поза Україною. Виник 24 листопада 1944 року як професійний театр української національної меншини в Чехословаччині до 1990 року, коли представники РО перейменували його на Театр Александра Духновича і зліквідували як театр української національної меншини.
- КСУТ— Культурний союз (спілка) українських трудящих Чехословаччини — культурно-освітня організація русинів-українців Чехословаччини, яку було створено державою 1951 року після ліквідації УНРП. Вона могла організувати культурно-освітню діяльність, проте за весь період свого існування не мала найменших прав втручатися у шкільні чи інші культурно-національні справи.
- СРУ СР— Союз русинів-українців Словаччини — наступниця КСУТ після з'їзду КСУТ у січні 1990 р.
- УС ССП — Українська секція (інколи: філія) Спілки словацьких письменників — організація українських письменників Чехословаччини, яка виникла у серпні 1952 року у Пряшеві. Після подій 1989 року її було перетворено на Спілку українських письменників Словаччини.
- СПУ— Спілка письменників (Радянської) України, заснована у 1934 році.
- НЖ - "Нове життя" — щотижнева газета КК КПС у Пряшеві, заснована у серпні 1951 року. Від 1959 року — орган ЦК КСУТу. Після подій 1989 року виходить нерегулярно, в обмеженому обсязі через недостатнє фінансування її видавання державою.
- ДВ - "Дружно вперед" — щомісячний журнал, орган ЦК КСУТу. Певний час у 1960-х роках виходив як двотижневик. Після подій 1989 року виходив нерегулярно; останнім часом його зліквідовано, оскільки держава перестала фінансувати його видавання.
- ШіЖ - "Школа і життя" — педагогічний додаток ж. "Дружно вперед".
- РО - "Русинська оброда" — сепаратистська антиукраїнська організація міжнародних антиукраїнських сил, яка твердить, що "русини" є самостійною, окремою від українців національною меншиною, з якими не мають нічого спільного. Метою РО є "повна деукраїнізація" всього українського в культурно-національному житті русинів-українців Словаччини, тобто повна і остаточна словакізація цього населення.
- КПУЛ - Клуб приятелів української літератури — форма організованої передплати українських книжкових видань в Чехословаччині. КПУЛ заснував І. Мацинський, тодішній директор української редакції Словацького педагогічного видавництва початком 60-х років {див. прим. 34}.
- МАУ - Міжнародна асоціація українців — організація, подібна до міжнародної асоціації русистів, яку пробували заснувати пряшівські україністи ще у 1967 році (див. прим. 46). МАУ нарешті виникла тільки після поразки комунізму.

Література

- Бача Ю. З історії української літератури Закарпаття та Чехословаччини. Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove. Prešov, 1998, s. 277.
- Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Книга перша (1918-1938). Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі — відділ української літератури в Пряшеві. — Пряшів, 1979. Друге видання — 1990. Книга друга. — Пряшів, 1985.
- Волощук І. Українська література в Чехословаччині. — Братислава, СВХЛ, 1957, с. 220.
- Гирик М. За ідейну і художню правду, проти перекручень. — "Дукля", 8, 1960, 4, с. 106-121.
- Гондор Ф. "Дуклі" 10 років. Йдеться про концепцію "Дуклі". — "Дукля", 11, 1963, 1, с.5-10.
- Гондор Ф. Ширший розмах "Дуклі"! — "Дукля", 11, 1963, 4, с. 64-70.
- Гуреїв О. Альманах українських письменників Чехословаччини. — "Дукля", 3, 1955, 3, с. 153-158.
- Жидліцький В. Роман та його художня проблематика в українській літературі Чехословаччини. — "Дукля", 15, 1967, 5, с. 57-72.
- Зілинський О. Куди йти літературі східнославацьких українців? — "Дукля", 13, 1965, 2, с. 94-99.
- Зілинський О. Якою має бути критика. — "Дукля", 13, 1965, 3, с. 1-3.
- Зілинський О. Досягнення й перспективи нашої літературної критики. — "Дукля", 14, 1966, 2, с. 4-19.
- Корескії РІ. Almanach "Duklja". — "Sovietska literatúra", 1954, 6. 8. 734-746.
- Ковач Ф. Нотатки про художню прозу "Дуклі" за 1953-1955 роки. — "Дукля", 5, 1957, 2, с. 97-103.
- Література чехословацьких українців. 1945-1967. Проблеми й перспективи. — СПВ-ВУЛ в Пряшеві. (Упорядник Орест Зілинський), 1968, с. 156.
- Рудловчак О. Проблеми і завдання дослідження літературної спадщини та сучасного стану літератури українців Східної Словаччини. — "Дукля" 8, 1960, 2, с. 100-104.
- Рудловчак О. Біля джерел сучасності. Розвідки, статті, нариси. — СПВ-ВУЛ в Пряшеві. — Пряшів, 1981.
- Мацинський І. Література, її місце в культурному житті українських трудящих ЧССР і деякі організаційні моменти. — "Дукля", 12, 1964, 4, с. 1-8.
- Мацинський І. Видавнича концепція Відділу української літератури СПВ. — "Нове життя", 15, 1965, 42, с. 2-3.
- Мацинський І. Українська філія ССП між III та IV з'їздом чехословацьких письменників. — "Дукля", 15, 1967, 5, с. 1-14.
- Мацинський І. Концепція, безконцепційність і — де ти, концепції нашого культурного життя? — "Дукля", 13, 1965, 1, с. 1-20, ч. 2, с. 37-55.
- Микитенко О. Результати перших спроб. — "Дукля", 4, 1956, 1, с. 140-152.
- Хома В. Замечательный талант. — "Дукля", 6, 1958, 4, с. 79-86.
- Хома В. Місце літературної критики в літературному русі. — "Дукля". 14, 1966, 5, с. 1-9.
- Шелепець Й. Стан, можливості та перспективи нашої літератури. — "Дукля", 13, 1965, 2, с. 76-83.
- Червеньяк А. За поезію — достойною наших дней... — "Дукля", 8, 1960, 1, с. 83-93.
- Червеньяк А. Наші чергові завдання. — "Дукля", 12, 1964, 1, с. 2-8.
- Франко З. Український альманах в Чехословаччині. — "Дружно вперед", 4, 1954, 12, с. 30-31.

